ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАН ВА ТЕХНИКА ДАВЛАТ
ҚЎМИТАСИ
РЕСПУБЛИКА «МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ
МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ
ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ ИНСТИТУТИ

ШАРАФУДДИН Рокимий

ТАРИХИ ТОММ

ТОШКЕНТ — «МАЪНАВИЯТ» — 1998

Форсийдан ўзбек тилига таржима, луғат ва изоҳ муаллифлари:
Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ ва Наим НОРҚУЛОВ
Масъул муҳаррир: Неъмат АМИНОВ
Илмий муҳаррир: Ҳамид ҲОМИДОВ

Китоб Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника Давлат Қўмитаси ҳомийлигида чоп этилди.

«Тарихи томм» маънавиятимизга оид асарлардан бўлиб, у ўтмишда яшаган, кўпчилик илм-адаб аҳлига маълум бўлмаган тарихий шахслар ва алломаларимиз ҳақида маълумотлар беради.

Китоб тарихчиларга, талаба ва ўқувчиларга, маънавият масалалари билан шуғулланувчи мутахассислар ва тарихга қизиқувчи кенг оммага мўлжалланган.

Р $\frac{4702620204-5}{М\ 25(04)-97}$ — қатъий буюртма, 97

© Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника Давлат Қўмитаси, Республика «Маънавият ва маърифат» жамоатчилик Маркази, «Маънавият» нашриёти,
© Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти. Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ.

Амир Темур ва Темурийлар даври тарихимизнинг ажралмас қисмидир.

Ислом КАРИМОВ.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА

Ўзбек халқи жуда бой қадимий маънавий бойликка эга. Ўтмишда халқимиз орасидан етишиб чиққан юзлаб алломалар кишилик тафаккури тараққиётида ёрқин юлдузлар бўлишган. Аммо тарихий вазият тақозоси ўлароқ, 150 йиллик мустамлакачилик тузуми оқибатида биз уларнинг кўпчилигини ёддан чиқариб қўйган эдик. Аллоҳга мингбор шукурки, 1991 йилда эришган мустақиллик туфайли энди ўз маънавиятимизни, қадриятимизни, ҳақиқий тарихимизни тикламоқдамиз.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов «Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари тўпламига ёзган сўзбошисида шундай дейди: «Амир Темурнинг таваллуд куни унинг Ватанида илк бор тантана қилинаяпти. Бу қадим Мовароуннаҳр заминида юз берастган улкан ўзгаришларнинг меваси Ўзбекистоннинг фақат мустақилликка эришганидангина иборат эмаслигини кўрсатади. Миллий анъаналар ва кўҳна маданиятимиз қайта юз оча боряпти. Улуғ аждодларимизни ёд эта бошладик. Уларнинг маънавий меросини ўзлаштиряпмиз («Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция тезислари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 3-бет).

Аждодларимиз ўтмишда яратган маданий бойлигимизнинг аксарияти ўзбек, форс ва араб тилларида араб алифбосида битилган бўлиб, давлат ва шахсий кутубхоналарда сақланиб келинмоқда. Аммо афсуски, кирилл алифбосига ўтиш муносабати билан қадимги қўлёзма асарларни ўқий оладиганлар сони кескин даражада камайиб, ўзбек халқи ўз ёзма маданий меросини ўқишдан маҳрум бўлиб қолди. Шунинг учун ўтмиш қўлёзма манбаларни кирилл ва лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувида чоп этиш шу куннинг долзарб вазифаларидан биридир.

Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Ўз тарихимизни ҳалол ва объектив баҳолаш бугун ёш давлатимиз учун сув билан ҳаводек зарур. Улуғ бир йўл

бошида турган эканмиз, буюк аждодларимиз қолдирган бой мерос билан жаҳон гамаддуни эришган ютуқларни уйғунлаштиришнинг аҳамияти беқиёс даражада катта эканини тўла ҳис этамиз. Биз учун маданиятимиз, миллий анъаналаримизга суянган ҳолда жаҳон маданияти бойликларини идрок этиш ва эгаллаш фавқулодда зарур» (Ўша асар, 4-бет).

«Тарихи томм» маънавиятимизга оид ана шундай асарлардан бўлиб, у ўтмишда яшаган, кўпчилик ҳам адаб аҳлига маълум бўлмаган Амир Темур ва Темурийлар даврига оид тарихий шахслар ва алломаларимиз ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Бу асар «Тарихи Роқимий», «Тарихи Роқим», «Таворихи Мир Сайиид Шариф Роқим», «Тарихи Темур ва Оли Чингизи Мир Шариф Роқим», «Тарихи касира» номлари билан машҳур ва маълум. Лекин «Тарихи Роқимий», «Тарихи касира» номлари билан кўпроқ машҳурдир. Шунинг учун ҳам бухоролик тарихчи Мирзо Салимбек (1848—1930) «Тарихи касира»ни Возеҳнинг «Туҳфатул-аҳбоб» тазкираси ҳошиясида форс тилида чоп этади (Тошкент, Ғулом Ҳасан Орифжонов босмахонаси, 1913 йил). 1864—1865 йилларда Муҳаммад Юсуф ибн қози Ҳожамберди Хоразмий-Рожий «Таворихи кибор» номи билан ўзбек тилига таржима қилган. Таржиманинг ягона нусхаси Санкт-Петербургдаги кутубхонада сақланмоқда.

«Тарихи касира» («Тарихи Роқимий», «Тарихи томм») асарининг муаллифи ҳақида маълумотлар жуда оз. Айрим маълумотларга қараганда, унинг муаллифи Субҳонқулихон (1681—1702) даври олимларидан Мулло Шарафуддин Аълам ибн Нуриддин Охунд ибн Мулло Фарҳод ҳисобланади. У Мулло Боқижон вафотидан сўнг унинг ўрнига — Аълами калон мансабига тайинланган. Мулло Шарафуддин Андижон вилоятида туғилган бўлиб, ёшлигида оиласи билан Самарқандга кўчиб келади. Балоғатга етгач, отаси сингари фозил киши бўлиб етишади, шоир, шеършунос ва фасоҳат соҳиби сифатида шуҳрат топади. Қози Муҳаммад Бадеъ Самарқандий ўз тазкирасида унинг Роқим тахаллуси билан шеърлар ёзганлигини таъкидлайди. Манбаларда Роқим ҳақида ҳозирча бошқа маълумотлар учрамайди.

Эътиборингизга ҳавола қилинаётган «Тарихи томм» қўлёзмаси 1777 йили кўчирилган ва Ҳ. Н. Бобобеков-

нинг шахсий кутубхонасида сақланмоқда. Ушбу камёб нусха биринчи марта ўзбек тилига таржима қилиниб, чоп этилмоқда. Асарни асл номи билан чоп этишимизга бир неча сабаб ва асос бор. Ибод Шоҳ Қўчак ибн Мулло Шоҳ Осиф Тошкандий тўплаб тартибга солган 69 та тарих «лафзан ва адад ила тарих этган». Бундай тартибда ёзилган асарлар эса «тарихи томм» деб аталади. 1913 йили чоп этилган «Тарихи касира» асарида 232 нафар шахслар, воқеа ва иншоотлар ҳақидаги тарихлар тартиби ва сони айрим ҳолларда бир-биридан фарқ қилади. «Тарихи касира»да уларнинг сони кўп бўлишига қарамай, унга «Тарихи томм» асаридаги 10 тарих кирмаган. Масалан, Мавлоно Мунииддин Фароҳий, Мавлоно Фиғоний, Хожаи Хованд, Мавлоно Зайниддин Абубакр Тайбодий, Мавлоно Содиқ, Ҳазрати Пирим Қосим Шайх, Қози Поянда Зомиий, Мавлоно Юсуф Қаробоғий шулар жумласидандир.

Бу ноёб китобдан ҳаётий сабоқлар олиш мумкин. Унда Ватанимизнинг ўтмишига оид, Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эронда яшаб ўтган кўплаб олимлар, шоирлар, исломий аҳком пешволари, султон, амир ва бошқа амалдорлар, турли биноларнинг қурилиши, тарихий воқеаларнинг содир бўлиши ҳақида қимматли маълумотлар келтирилади. Муаллиф у ёки бу шахс, тарихий воқеа ҳақида келтирган далилларнинг айримлари бошқа манбаларда учрамайди. Адибнинг насрий ва шеърий тасвирлари, ифода услуби ҳам мутлақо ўзига хос бўлиб, бошқа шу хилдаги асарларда кузатилмайди.

«Тарихи томм» асарини чоп этишга тайёрлаш жараёнида унинг матнини китобда зикр этилган тарихий шахсларнинг рамзий суратлари билан безашга қарор қилдик. Нозиктабъ мусаввирлар Зайниддин Фахриддинов ва Икромжон Шоабдуллаевлар иложи борича кўплаб манбаларни ўрганиб чиқиб, суратларни ўз тасаввурлари бўйича чизиб беришди. Хуллас, китоб китобхонларга манзур бўлади, деб умид қиламиз.

Ушбу асарни таржима қилиш, безаш ва чоп этишда моддий ва маънавий томондан ҳомийлик қилган Ўзбекистон Республикаси Фан ва Техника Давлат Қўмитасига ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз.

Ҳ. БОБОБЕКОВ, Н. АМИНОВ, Н. НОРҚУЛОВ,
Ҳ. ҲОМИДОВ.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ!

Арбоби дониш кўнгиллари ва асҳоби биниш хотирларига аниқ ва равшандирки, муаззам уламолар ва карамли фузалолар айём ҳодисаларини тарихларда назм лаъли ва наср жавоҳирлари билан кашф этганлар. Бу услуб билан фозилу фузалолар ганжинасида мухтожлар юзига маъно эшикларини очганлар. Бу тарихлар хилма-хилдир. Унинг баъзиларида фақат ой ва йил ададини назмга солганлар. Бу тарихлар зарифлар наздида ортиқ таҳсин этилмайди. Баъзилар бу ишни шу тарзда адо этадиларки, лафзан ва адад ила тарих этганлар. Бундай тарих «тарихи томм» дейилади. У фозиллар наздида таҳсинга лойиқдир.

Чунончи, бу қораламалар роқими баъзида вафот тарихлари битган. Уларнинг гуруҳи одам номига ёки воқеъ бўлган ҳодиса ҳақида ёзилган. Бир нечалар унинг васфи, ё номи васфи, ё манзил номи, ё замон ва макон васфини ва кўплаб васфлар ва ҳоказолар келтирурлар. Гоҳида шундай бўладики, бир лафзни келтирадиларки, ўша тарих, таваллуд тарихи ва яна лафз ўша кишининг вафоти тарихи бўлади. Гоҳида шундай бир лафзни келтирадиларки, у умр муддатидан далолат беради. Таҳсинга лойиги шулки, тарих тасмияда хотима топади. Ҳар бир тарих муаммо қоидаларида бўлиши мумкин. Лекин, вафот саналарида исқот тариқаси маъқул. Баъзида табдил ё таркиб, ёки баъзида тасмия йўли билан бўлади ва ҳоказо.

Бу «Таворихи касира» қораламаси роқими шу қораламa ихтиро қилинган ҳижрий санага асосланади. Шундайки, ҳар бири мазкур йўлларнинг қай бири билан адо этилса, назар этувчиларнинг назарига қўйгусидир. Би-маннихи ва карамихи.

ҲАЗРАТИ ШАЙХ АЛОВУДДИН, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ТАРИХИ ЗИКРИДА

Раббоний илмларининг олими, самадоний рамзларнинг кашф этувчиси, иршод марказининг доираси Абул

макорим Аловуд Давла вад-Дин Аҳмад ибн Муҳаммад ал—Янги Аловуддин Симноний номи билан маъруфдир. Асли Симнон мулкидан эрдилар. Ўн беш ёшга тўлганларидан кейин ул авлиёлар султони, асфиё бурҳони нафси аммора бирла кураш майдонида жангу жадал қилиб, қатл ва жидол маъракасидан уни мунҳазм қилиб (яъни енгиб), ул таҳқиқ ишлари сипоҳсолори ул ҳақиқий подшоҳга мажзублик салтанатига мансуб бўлди. Ундан сўнг дунё ва ундаги ҳижоблар басират пардаси қаршисидан кўтарилиб ҳазрати Хизр алайҳис салом суҳбати шарафини топдилар. Борлиқ зулумоти золимларини босиб ўтиб, йўқлик ҳаёти чашмасига етишдилар. 720-санада Саккокия хонақоҳида 16 йил давомида 140 арбаинни чилла ўтирдилар. 130 марта ҳар хил хилватларда бўлиб, умри шарифлари 77 йилу икки ой ва 14 кунга етганда ражаб ойининг 21-куни 736 санада вафот топиб, Суфиободда қутбул—ақтоб Хожа Имодуддин Абдулваҳҳоб хасирасида дафн этилдилар. Мавлоно Шоҳали Шабистоний қутбул--ақтоб тарихини қуйидагича назмга солганлар. Тарих:

Тарихи вафоти Шайхи аъзам,
Султони муҳаққиқони олам.
Марди ҳақ дин Алови давла,
Бар маснади худ нишаста хуррам.
Бисту якуми моҳи ражаб,
Андар шаби жумъаи мукаррам.
Аз ҳижрати хотам ул—набиййин,
Ҳафтдаҳ бигзашту сию шаш ҳам.
Бар бўйи висоли ёр жон дод,
Сад жони жаҳон фидои он дам.

(Мазмуни:

Шайхи олам вафоти тарихи,
Олам муҳаққиқлар султони.
Ҳақнинг бандаси, олий дину давлат,
Шодлик билан ўз тахтига ўлтирди.
Ражаб ойининг йигирма бирида,
Мукаррам жумъа оқшомида.
Пайгамбарлар сараси ҳижратидан,
Ўн етти йил ўтти, яна ўттиз олти.
Ёри висолининг бўйига жон берди,
Жаҳоннинг юз жони шу дам фидоси.)

Қароматларни ўзида жам қилган ул зотнинг мусаннифотларидан «Қавотиъ ас-савотиъ» ва «Шарҳи рисолайи зул-эътибор», ва «Рисолайи фатҳ ул-мубин» дир. 737 йили (милодий 1337) жумодул-аал ойида субҳоний илоҳий денгизларга чўмувчи Ҳазрати Шайх Авҳадиддин Сифоҳоний, қабрлари нурли бўлсин, жумодул-аввал ойида балолар макони бўлган дунё оламидан охират оламига юзландилар.

ИБН ЯМИНИ ҚИТЪАГЎЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Амир Маҳмуд ибн Яминуддин замон фозиллари ва даврон сараларидан эрди. Қитъалар назмини айтишда тўлиқ шуҳрати ва сўзсиз ўткир зеҳн соҳиби эди. Шунга эришдики, қитъалари байтлари гулбунидан тоза ва хуррам назм чаманида маъно гуллари ва мавзун мисраларидан сарвларгача бўлган дарахтлар хиёбони саҳифа саҳнида эрам боғи масоҳатидекдир. Мамдуҳи (мадҳ этувчиси) Амир Маҳмуд бўлиб, у сарбадорлар жамоасидандир. Аммо, ҳаёти назми қатъ бўлганда, 745 (милодий 1344/1345) йилда ҳаёти мажмуасининг омонатини қазо девонига топширди. Ул фанда нодир зотнинг дафн бўлган жойи Фарюмаддир; ўз отасининг ёнида; бир парча ерда ҳар иккаласи осудадирлар. Бу икки қитъа табаррукона ул улуғ зотдан сабт этилди. Қитъа:

Сиҳҳати амн ҳасту важҳи маош,
Гар набошн шакур куфрон аст.
Шукри инъоми мунъим ар накуни,
Он на куфр, он ки маҳзи куфрон аст.
Ҳаст куфрон фузун зи куфр аз он,
Ки масно куфри куфрон аст.

(Мазмуни:

Тирикчиликдан мақсад соғлиғу, тинчинг,
Шукур айтмасанг куфрон айтган бўласан.
Мунъимга шукр инъомин қилмасанг,
Бу кофирликнинг ўзгинасидир.
Куфрондан куфр оғир гуноҳдир,
Масно куфроннинг кофиридир).

Иқболро бақо набвад, дил бар он манеҳ,
Умреки, дар ғурур гузори ҳабо бувад.

В-ар нест боварат зи ман инак ту худ бубин,
Иқболро чу қалб куни лобақо бувад.

(Мазмуни:

Иқболга кўнгил берма у вақтинчаликдир,
Ғурур билан ўтказган умринг беҳуда.
Мабодо сўзларимга ишонмасанг, ўзинг кўргил, —
Иқболни терсидан ўқисанг лобақо (бақосиз) бўлур.)

САДР УШ-ШАРИЪА АБДУЛЛА ИБН МАСЪУД ИБН ТОЖ УШ-ШАРИЪА ВАФОТИ ТАРИХИ

Онасининг отаси Маҳмуд ибн Садр уш-Шариъадир. Ул фазилатлар манбаи «Виқоя» матнигаким, бобосига тегишли эди, бир шарҳ ёздики, у туфайли изоҳ булоқлари ва муҳити ғоятда ва ниҳоятда равшанлик касб этди, ва «Мухтасар» матнки, фасллар шохчаларидан савоб жавоҳирларининг фитна «Хизонат ул-муфаттин» очилди, муаллифларга тааллуқлари «Қудурий» бўлса ҳам унинг олдида беқадр, дин имомларининг таснифлари «Захира», «Мувжиз», «Мухтасар» матнлари «Кифояи кофий», «Нихояйи Вофий» бўлди.

Хулоса шуки, рўзгор саҳнасида ва бу кеча-кундузнинг «Ҳидоя» дафтарида уммат имомларидан ва баланд ҳимматли уламосидан қол бидоясида ниҳояти камолда ундан ўзга бу даражага ҳеч ким ета олмаган. Бу дунёни тарк этиш рухсати етганда қазо Муфтиси унинг ҳаёти маҳзарини «Валлоҳу ядъу ила дорус салом» тавқеъи билан етказди. Баъзи фозиллар муносиб тарихлар ёздилар. Шу жумладан улардан бири рақам қилинди. Тарих:

Муъини дини Ҳақ Садр уш-шариъа,
Ҳаққи он кошифи асрори илоҳи.
Чу дар дор ул қарораш риҳлат уфтод,
Шуда таърихи ў «дор ул-қарори».

(Мазмуни:

Ҳақ диннинг ёрдамчиси, Садр уш-Шариъа,
Ҳақиқатан илоҳий сирларни кашф этувчидир.

У дор ул-қарор, яъни турар жойда ўлди, шунинг учун, Вафотининг тарихи «дор ул қарорий» бўлди.)

Санаси рақами сабт қилинди: 747/1346 йил. Файзли мозори Ироқ мулкидадир.

ХОЖА САЛМОН ВАФОТИ ТАРИХИ

Хожа Салмон Соважий Сова (шаҳри) акобиридандир. Ўша жойда фазилат топди. Илм гўйини донолик чавгони билан барчадан эгаллаб олди. Табиат гулистонидан ранго-ранг маъно гулларига шўх табиатли соҳиби фитратлар назарида юзлаб шўхликлар билан жилва берди. Ақлу заковати булоғида мавзун мисралар сарвларига шоҳидлар қоматидек росттабълар кўзига жилвагар этди; махфий пардаларини очиб юборди. Сова вилоятидан ислом шаҳарларининг қибласи, мурод каъбаси ва ибодат қибласи бўлмиш Богдодга йўл олади, у ерда Амир Шайх Ҳасан нўён ва Дилшод хотун мулозаматида бўлди. Аммо Дилшод хотун аввал Султон Абусаиднинг муҳтарама хотини эди. Султон вафотидан сўнг Амир Шайх Ҳасан нўён уни ўз никоҳига киритган эди. Олам одамларининг чашму чироги ва Шайх Ҳасан нўёнининг кўз қароғи бўлган Султон Увайс илтифот назарини ул камолот мазҳаридан олмасди. У киши улуг ёшга етдилар. Умри шарифларн саксондан ошиб, тўқсонга етган эдики, қазо камони ўқига гирифтор бўлди. Санайи 769 ҳижрий (милодий 1368) йилда ҳаётининг назм қофияси мамот таржеъбанди радифига айланди. Маъно ганжи бўлган ул пок гавҳар жисми таркиббандини Боғдод вилоятида бир қитъайи хок остига дафн қилдилар.

ҲАЗРАТИ САЙИИД АЛИИ ҲАМАДОНИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИНИНГ ТАРИХИ

Раббоний олам олими, маоний дорул мулкининг эгаси Ҳазрати Амир Сайиид Али Ҳамадоний, қуддиса сирруҳу, ибн Шаҳобуддин Муҳаммад ибн Юсуф ибн Шараф ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Абдулла Зоҳид ибн ал-Ҳусайн ал-Асғар ибн ал-Имом Зайнобуддин, разиоллоҳу анҳум. Ул зотни Алийи Сони дер эдилар,

Шайх Шарафуддин Маҳмуд Абдулла ал-Маздакоппйга продат қўлини берган эдилар. Аммо, Ҳазрати Сайфиддининг аҳволи саҳифаси унинг хоксор тирикчилиги нақшидан зоҳир эди. Унинг кўнгли меҳрсифат ойнасининг юзи «Масуволлоҳ!» жавҳаридан акс эта билмади. Нотиқа тили унинг камоли баркамоллиги тавсифида лол, мушк аруси ҳуси лафз зеварида шоҳиди ҳолдир. Сайфид Ҳамадон ҳодийси бўлиб, ўз пири Ҳазрати Шайх Шарафуддиндан илтижо қилдиларки, «Ҳамма риоя қилиши лозим бўлган фармон ҳақдир». Ҳазрати Шарафуддин Маҳмуд буюрдиларки, ҳазрати Ҳақ вожибул вужуди мутлақ фармони шулдир: Офтобдек атрофи оламни иссиқ юзлик қилгайсан, касаллик давомида талаб изидан чиқаргайсан. Муроднинг қўлини қуюндек талаб биёбони этагидан олмагайсан, токи илми яқин сирлари кашфиётлари Ҳаққул-яқиндан айнул-яқин маониясига етишгай. Илҳом интиқомли калом кутилгандан кейин, ул изловчи воҳиди мутлақ омула тарафдаги давони меҳртанвир мунир кўнгил оина зангидек кетказиб, уч навбат рубъи маскуи аксарини сайр қилди.
Лимуаллифа:

Гар дар манзилгоҳи дил азми сайр,
Шуст зи оинаи дил нақши ғайр.
Солики вораста ба ҳукми илоҳ,
Жода сифат рўй ниҳоди ба роҳ.

(Мазмуни:

Қуйи манзилгоҳда сайр азмини этса,
Бегона нақшни дил ойнасидан ювгай.
Тангри ҳукми билан озодлик йўлини тутди,
Жода сифат юз қўюр йўлга.)

Шу саодатли йўлда бир минг тўрт юз нафар валийнинг суҳбатига мушарраф бўлди. Санайи 786 ҳижрий (милодий 1384) йилда унинг пурфутуҳ руҳи ҳумо қуши қуйи қароргоҳидан арш ошиёнаси сари учирилди. Тарихи «Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим»дир. Кўлоб вилояти Ҳатлон қаряеида дафн этилгандилар. Ул камолотларини ўзида жам ила зот мусаннифотларидан «Шарҳи фусус ул-ҳикам», «Шарҳи қасидайи форизия», «Захират ул-мулук», «Асрор ул-нуқат», «Шарҳи асмоъ уллоҳ» ва бошқа кўплаб рисолалар ул киши таснифларидандир.

МАВЛОНО ЛУТФУЛЛОҲ НИШОПУРИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Маънавий ва сурий ғазалсаролар девонининг шоҳбайти Мавлоно Лутфуллоҳ Нишопурий Жамшиднишон хоқон Соҳибқирон Амир Темур кўрагон замонида ўтган бўлиб, амирзода Мироншоҳнинг ҳам маддоҳи эди. Илмлар фанларида шундай эдики, маъно гўйини қалам чавгони билан замон сўз усталари майдони арсасидан суриб, ақронлари орасида воломисол ул зот фузало ва зурафо орасида муттафиқ эдилар. Нодиракор табълари аксар шеър айтишга майл этарди. Санайи 786 ҳижрий (милодий 1384) йилда ҳаётлари кемаси (йўқлик сари) ғарқоби фано бўлди. Ул фан нодирасининг дафн бўлган жойлари Нишопурнинг пуршукуҳ тоғи тепасида, Имом Султон Ҳуросоний қадамгоҳига яқин йўл тепасидадир. Мазкур санада Шоҳ Шужоънинг вафоти Форс мулкида содир бўлди. Мазкур бўлганидек Ҳофиз Шерозийнинг лисонул ғайби унинг вафотигача бу назмни айтган. Тарих:

Раҳмони лойамут чун ин подшоҳро,
Дид ончунон, ки кард амал хайрун ёлафут.
Жонаш қарини раҳмати худ кард, токи буд-
Тарихи ин муқотила раҳмони лоямут.

(Мазмуни:

Ўлим билмас Раҳмон ул подшоҳни,
«Йўқ бўлмаслик хайрлидир» оятига амал қилишини кўрди.
Унинг жонини ўз раҳматига яқин этди,

Токи бу қотиллик тарихи «Раҳмони лоямут» (786/1384) бўлди.) Унинг қабри Шероздадир.

ХОЖА ЖАЛОЛУДДИН ТУРОНШОҲ ВАФОТИ (ТАРИХИ)

(Хожа Жалолуддин Туроншоҳ вафоти) санайи 787 ҳижрий (милодий 1385) йилдадир. Лисон ул-ғайб бу кишининг вафоти тарихи учун ёзганлар. Тарих:

Осафи аҳди замон жони жаҳон Туроншоҳ,
Ки дар ин мазраъ жуз донаи хайрот накишт.
Нофи ҳафта ба ду аз моҳи ражаб кофу алиф,
Ки ба гулшан шуду гулхани нурдуди биҳишт.
Чунки майлаш сўи ҳақбинию ҳақгўи буд,
Соли тарихи вафоташ талаб аз «майли биҳишт».

(Мазмуни:

Замон Осафи бўлган жаҳон жони Туроншоҳ,
Бу экинзорга хайр донасидан бошқасини экмади.
Ҳафтанинг фойдаси ражаб ойида иккига кофу алиф бўлди,
Гулшанда туриб яхши сертутун гулханга айланди.
Чунки унинг ҳақбинлик ва ҳақгўйликка майли бор эди,
Вафоти тарихини «майли биҳишт» (787)дан тила.)

ҲАЗРАТИ ХОЖАЙИ БУЗУРГХОЖА БАҲОВУДДИН ШОҲИ НАҚШБАНД, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ ЗИКРИ

Ферузаранг тўққиз фалакнинг ягонаси, муқарнас анжом хожа Баҳоулҳақ вад-Дин Ҳазрати Шоҳ Нақшбанд, қуддиса сирруҳу. Ул ҳазратнинг номи Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийдир. Ул зот фарзандлик қабул назари Ҳазрати Хожа Бобойи Самосийдандир, тангри унинг сиррини муқаддас қилсин. Хожа Нақшбанд ҳар бир ғойиб борлиқ олам саҳнфасида унинг ботиний назарида зоҳир ва ҳозир кўринди. Кўп маротаба бир бечоранинг мушкулини кароматли бармоқлари ишораси, одатдан ташқари бўлган иохунлари имоси билан жуда осон ҳал қиларди. Ул валийлик қутбининг фалаги, азалий сипеҳр авжининг қуёшининг қутблар орасида шундай мартабада эдики, сатҳис-само калиди деса бўларди. Камоли тарбиясини Ҳазрати қутбул-ақтоб Сайид Амир Кулолдан топди. Шундай тарбия топдики, хокий вужуди паймонасини азал корхонасида қорганди. «Инноллоҳу халақа билбашари мин тирабин адимин» ояти каримаси шунга ишорадир. Ул қолибни ибодат лангарида, риёзат оташида ва мужоҳидат танури оловида пиширилди, токи Илоҳий маърифат шароби булоғидан

тапинган. Вужуди нёри холис кумуши риёзат курасида шундай тобландики, ҳақиқий ишлар асҳоблари наздида иқбол нақши зарби (нақшбанд) билан маскук этилгай. Чунонки, Ҳазрати махдуми Мавлоно Абдураҳмон Жомий буюрадилар. Назм:

Сикка, ки дар Ясрибу Батҳо заданд,
Навбати охир ба Бухоро заданд.
Аз хатти он сикка нашуд баҳраманд,
Жуз дили бенақши шаҳи Нақшбанд.
Он гуҳари пок на ҳар жо бувад,
Маъдани ӯ хоки Бухоро бувад.

(Мазмуни:

Ясрибу Батҳода сўқилган тангани,
Охирги навбатда Бухорода зарб этдилар.
Ул танга хаттидан баҳраманд бўлмади,
Шоҳи Нақшбандининг бенақш дилидан ўзга.
Ул пок гавҳар ҳар ерда бўлавермайди,
Унинг маъдани Бухоро тупроғидадир.

Санайи 791 ҳижрий (милодий 1389) йил эдики, ул фалаклар олами анжуманининг шамъи, ҳужраи хилват истовчиларининг чироғи тупроққа айланди. Оқибати маҳмуд бўлган ул зотнинг туғилган масканлари Қасри Орифон эди. Дафн этилган жойлари ҳам шу ер бўлди. Замон бандаларидан бири ул зот вафотига ушбу тарихни айтган. Тарих:

Рафт шоҳи нақшбандон хожаи дунёву дин,
Он, ки буди шоҳроҳи мулку миллат миллаташ.
Маскану маъвои ӯ чун Қасри Орифон,
«Қасри урфон» (791) з-он сабаб гардид соли риҳлаташ.

(Мазмуни:

Кетти ул шоҳи Нақшбанд, дунё ва дин хожаси,
Ул мулку миллат шоҳроҳи эди, миллати.
Маскану маъвоси Қасри Орифон бўлгани учун,
«Қасри урфон» бўлди унинг вафоти санаси.)

Шаҳардан бир милга яқин масофада жойлашгани сабабдан уни Қаъбайи муаззамдек зиёрат қиладилар. Илоҳо, ҳаммага бу равза тавофини насиб этгин!

ХОЖА ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ЗИКРИДА

Намаки хони ҳақиқат Шероз Ҳофизи мижози Форс шаҳридандир. Унинг хуш обу ҳавоси бор шаҳарни Ардашер ибн Таҳмурас бино қилгандир. Тарих асҳобқ айтганларки, ҳар ким Шероз вилоятида бир йил яшагудек бўлса, маишат ишлари унга осон ўтгусидир. Бунинг сабаби унга маълум эмасди. Унинг исми шарифи Шамсиддин Муҳаммаддир. Уни лисон ул-ғайб, сирлар таржумони, деб таърифлаганлар. Дарҳақиқат, айтганларининг ҳаммаси ғойибликка киради, унинг бешак раъйи пардасидан ҳол шоҳидини сирлар маҳрумлари назарига қол либоси пардасида юзлаб рангларда жилвагар этди. Маъполар ҳусуси лафзлар юзасидан шабнам сафосидаги гул мисол зоҳир ва пайдо. Лафз таркиббанди қалам қораламасида янги дурдек ҳувайдо. Обдор байтларидан нишо гулистони рангиндир. Савқли мисраларидан сўз усталари дастурхони тўкин ва ширинсуҳандир.

Шоҳ Шужоъ салтанати айёмида Шероз мулкида муфтизода эрдилар. Мижгон қалами снёҳидан ва ошиқлар дили сувайдосидан рўзгор саҳифасида маҳзарларнинг ҳар бирини қон билан ёзди. Катта оятлар тафсири юзасидан жамол мусҳафи ҳар соатда жиҳод миннатин қиларди. Ҳазрати Шамсулмиллат вад-Дин Ҳофиз Шерозий, ки ҳуси саҳифаси ривоятларига бойлиги унга хосдир. Имомлари ҳукмича ишқ унинг фармони тавқендан бош чиқармади. Динорий саҳиҳ фатволар муфтизода доғи дарду дирҳамини сийна хазинасида захира қиларди. Қофурий масалаларда дард малҳами амал қилмади. Вақтлар хулосаси давомини жамоли саҳифаси мутолаасининг ҳарфи, деб қабул қилди. Шоядки Ҳазрати Хожанинг бу матлаъи ҳусни ўша ҳуси матлаъи шаънига айтилди.

Матлаъ:

Нигори ман, ки ба мактаб нарафту хат нанавишт,
Ва гамза масъалаомузи сад мударрис шуд.

Аммо бу муфтизодан бебок имомлар сўзича пок ҳусни ҳаром шаробни ҳалол, деб ёзарди. Ёшлик даврининг ҳосилини продат юзасидан вақф хароботи пири билан қултумлаб ичарди. Илоҳий майхона сармасти лисо-

нул ғайбдир. Бир куни ул масти хумор хуморхонасида шароби ноб қуббаларидан май ичарди. Ҳақиқат шоҳнди қоматини мажозий либос пардасида беркитарди. Ўша фурсатда бехабарларнинг баъзилари ишқ бодаси нашъасини, бу сулук кайфиятини Шоҳ Шужоъга еткардилар. Соф тийнатли шоҳнинг ғазаби дарди бода сингари қайнарди. Дайр эшигига келиб қарробани Ҳофиз ёнида, пиёлани шоҳид қўлида кўрди ва бу мисрани ўқиди. Мисраъ:

Ҳофиз қарробакаш шуд, муфти — пиёланўш.
(Ҳофиз қуювчи, муфти ичувчи бўлибди).

Сирлар таржимони бадиҳа тарзида жавоб берди.

Мисраъ:

Дард бар подшоҳи хатобахшу журмпўш.
(Бу хатони кечирувчи ва айбни ёпувчи подшоҳга дард бўлди.)

Шоҳ Шужоъ музтариб бўлди. Бироз кун ўтгач муфтизода мажоз шароби хумори бош оғриғини ҳақиқий бода саржўши сандали билан дафъ қиларди. Риндларнинг сарҳалқалигидан Илоҳий шаробхона сармастига айланди. Ҳазрати Хожайи машҳур санайи 791 ҳижрий (милодий 1389) йилда дунёйи фоний саройидан имомларнинг боқий жаннати боғига риҳлат қилди. Баҳор хосиятли Шероз вилоятида Мусалло гулзорида дафн қилинди. Илоҳо, Ҳақ марҳамати райҳони ройиҳасидан унинг мутабаррик мутаххар марқади мунавварасн муаттар бўлгай. Бир азиз ул зот вафотлари тарихини шундай деган.
Тарих:

Чароғи аҳли маъни хожа Ҳофиз,
Ки шамъе буд аз нури тажаллий.
Чу дар хоки Мусалло кард манзил,
Бижу тарихаш аз «хоки Мусалло».

(Мазмуни:

Хожа Ҳофиз маъно аҳли чарогидир,
Нури тажаллийдан бир шамъ эди.

Хоки Мусаллодан манзил қилгани учун,
Тарихини «Хоки Мусалло» (791) дан изла).

Мавлоно Муҳамад Муаммоий, ки Султон Бобур ибн Бойсунғур мирзонинг садри эрди, Ҳазрати Хожа файзосор мозори устида иморат қурдирди.

ХОЖА КАМОЛ ХЎЖАНДИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ЗИКРИДА

Хожа Камолиддин Хўжандий, Шайхи Хўжанд унинг мавлуди (туғилган жойи) тарзида ёзилган. Шу ернинг бузургзодаларидан эрдилар. «Сувари ақолим» китобида Хўжандни «оламнинг келинчаги» деб таърифлаган. Мазкур зот ҳол аҳлидан бўлганларидан камолот ҳосил қилиш учун илми қолиш эгалладилар. Исфаҳон вилоятида Камолиддин Исмоил ибн Абдураззоқ борларки, қасида айтишда фасоҳат гўйини балоғат майдонида сўз арсаси суворийлари жангидан олиб чиққанлар. Чунончи, шундай деганлар. Қитъа:

Ду Камоланд дар жаҳон машҳур,
Он яке зу Исфаҳон, дигар зи Хўжанд.
Он яке дар газал буд бемисл,
В-он дигар дар қасида бемонанд.

(Мазмуни:

Жаҳонда машҳур икки Камол бор,
Бири Исфаҳондан, яна бири Хўжанддан.
Ул бири ғазалда бемисол эрди,
Бошқаси қасидада беҳамтодир.)

Аммо Тўқтамиш лашкари Табриз вилояти қасдига келган бир пайтда Ҳазрат Шайх ўша ерда эдилар. Вилоят фатҳ этилгандан кейин Ҳазрат Шайхни Тўқтамишхоннинг қазо-жараён фармонига кўра Дашти Қипчоққа Сарой шаҳрига олиб кетганлар. Ул жойларнинг обу ҳавоси гоятда яхши эди, Ҳазрати Шайх табъига жуда хуш келди. Ўша ҳолда бу матлаъ ул ҳазратнинг хуршид каби табълари уфқидан тулуъ қилди.
Матлаъ:

Nizomiy nomdagi TDPU
KUTUBXONASI
U-5643

Агар Сарой ҳамин аст, дилбарони саройи,
Биёр бода, ки форуғ шавам зи ҳар ду саройи.

(Мазмуни:

Агар Сарой шаҳри шу бўлса, сарой дилбарлари!
Менга бода келтиринглар, ки ҳар икки олам ташвишидан фориғ бўлай.)

Тўрт йилдан кейин шайх Табриз вилоятига жўнадилар. Султон Ҳусайн ибн Султон Увайс ибн Шайх Ҳасан Нўён Табриз вилоятида хонақоҳи Надири Ҳазрати Шайхни қурдики, у хизматкорлар каъбаси ва зоҳидлар қибласидир. Бу иморатнинг пештоқи ниёз аҳлининг меҳробидир; дарвозалари файз эшигидек аҳли диллар учун ҳамиша очиқ.

Лумуаллифа:

Чи маъбади каъбаи хосон даргоҳ,
Бувад қандилаш аз дилҳо огоҳ.
Зи девори дараш равшан шавад роз,
Бувад ҳар хишти ў оннаи пардоз.
Агар бошад бадинсон файзгустар,
Бувад бо масжиди Ақсо баробар.

(Мазмуни:

Даргоҳи хослар каъбасининг маъбади,
Қандили огоҳ диллардан ясалгандир.
Девору эшикларидан роз равшанлашади,
Ҳар хишти пардоз ойнаси бўлур.
Агар у шу даражада файзли бўлса,
Масжиди Ақсо билан баробар бўлур.)

Олий мартабали Султон мулкларининг кўпини ўша хонақоҳга вақф қилди.

Ҳазрати Шайх амирзода Мироншоҳ давлати ва салтанати давригача ҳаёт эдилар. Санайи 793 ҳижрий (милодий 1391) йилда қазо котиби ул зот ҳаёти девони матлаъини мамот мақтаига киритиб қўйди. Фозилларнинг баъзи бирлари Шайх вафоти тарихини шундай баён қилгандир. Тарих:

Бар мўжиби тақдири ҳақ ҳукми Илоҳ,
Бар вуфқи қазойи осмон ногоҳ.
Шуд Шайх аз ин жаҳон сўи жинон,
Тарих ҳамин, ки «тайибуллоҳ сироҳ».

(Мазмуни:

Ҳақ тақдири мўжибига кўра ҳукми Илоҳ,
Қазои осмонийга мувофиқ ногоҳ.
Шайх бу жаҳондан жаннат сари йўл олди,
Тарих шулки: «Тайибуллоҳ суроҳ» (793).)

Табризнинг Сурхоб мавзеидаги Авлиё Кўҳда ул зот мадфундирлар. Нурларга тўла қабри лавҳига бу матлаъни рақам қилганлар. Матлаъ:

Камол аз Каъба рафти бар дари дўст,
Ҳазорат офарин мардона рафти.

(Мазмуни:

Камол каъбадан дўст эшигига кетдинг,
Сенга минг офарин, мардона кетдинг.)

Табриз вилояти мардларга бой. Ҳисори бағоят мустаҳкам. Улуг истеҳкоми шу даражада эдики, Чингизхон фитнаси даврида унга бирор офат етмади. Ҳавосининг мўътадиллиги шундайки, агар бирор бемор бу вилоятга ногоҳ келиб қолгудек бўлса фараҳбахш насимидан Исонинг дамини топгай. «Алал-фаворизу маъразун марзи» ташқари чиққай. Шунинг учун уни Табриз деб атайдилар.

АЛЛОМАЙИ ТАФТАЗОНИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Субҳоний меҳрибончиликлар махсуси, Тангри инояларининг бағоят баҳраманди, Возиҳул баёнот Қуръон оятларининг муфассири, набавий ҳадислар муҳаддиси; лафзу маънили саъдул-милла вад-Дин аллома Тафтазоний илмлар денгизи мавжларидирки, жаҳолат водийси саробининг саргардон лабташналари унинг илм зулоли жўйборидан серобга айланурлар. Ё томчилардирки, лаъллар мисол қатраларидан афзаллар соҳилидаги садафлар сийнасидир. Донии Қулзумини ноёб маъни-

лар гавҳарларидан лабрез айлади. Балки илм Яманининг дарахти шўъласидан бир нишондирки, қийинчиликлар зулмати водийсининг адашган кемачиларига ҳидоят рўшнолигини бергай. Назм:

Қаъбаи асҳоби дониш,
Қиблаи арбоби дин.
Носири шаръи набй,
Султони иқлими яқин.

(Мазмуни:

Дониш саҳобалари каъбаси,
Дин арбобларининг қибласи
Пайғамбар шариатининг ёрдамчиси,
Овлиёлар иқлимининг султони.)

Агарчи ул фазлу афзалликлар шажари, донишу камол самари тўртинчи иқлимда жойлашган Ироқ замини обу ҳавосидан нашъу намо топган бўлса ҳам рубъи маскундан иборат етти иқлим талабалари унинг фазилатлари саясидан баҳраманд, унинг мақоли самарасидан шод ва кондурлар. Ул зоти олийнинг таваллудлари санайи 722 ҳижрий (милодий 1322) йилдадир. Ўн олти яшарликларида санайи 738 ҳижрий шаъбон (милодий 1338 йил март) ойида Фаришонд вилоятида Занжоний китобига шарҳ ёздилар. «Шарҳи талхисул-мафотиҳ»ни санайи 752 ҳижрий сафар (милодий 1351 йили апрель) ойида Ҳирот вилоятида ёздилар. «Китоби эҳзор»ни санаи 752 ҳижрийда Гиждувон вилоятида ёздилар. «Шарҳи рисолаи Шамсия»ни санаи 753 ҳижрий жумодиюл-охир (милодий 1352 йил июль) ойида Жом вилоятида ёздилар. «Шарҳи танқиҳ» асарини санаи 757 ҳижрий зулқаъда (милодий 1356 йил ноябрь) ойида Туркистон вилоятида ёзиб тамомладилар. «Шарҳи ақоийд» асарини санайи 775 ҳижрий шаъбон (милодий 1374 йил январ-февраль) ойида ёздилар. «Рисолаи кабират-ул-иршод дар илми наҳв»ни санайи 778 ҳижрий (милодий 1376) йилда Хоразм вилоятида ёздилар. «Мақосиди ул-калом» ва «Шарҳи мақосид» асарларини санайи 784 ҳижрий зулқаъда (милодий 1383 йил январ) ойида Самарқанд вилоятида ёзиб тамомладилар. «Таҳаиб ул-калом» ва «Мифтоҳул улум» учинчи қисм шарҳи китобларини санайи 786 ҳижрий (милодий 1384)

йилда Самарқанд вилоятида ёздилар. «Шарҳ дар таълифи фатовиул-ҳанафия»ни санайи 786 ҳижрий зулқада (милодий 1384 йил декабрь—1385 йил январь) ойида Ҳирот шаҳрида ёздилар. «Шарҳи мифтоҳул-фиққи шофиъий»ни санаи 790 ҳижрий (милодий 1388) йилда ёздилар. «Шарҳи талхиз»и жомеъи ҳанафий»ни санайи 791 ҳижрий (милодий 1389) йилда Сарахс вилоятида ёздилар. «Шарҳи Қашшоф»ни санайи 792 ҳижрий рабиъул-охир (милодий 1390 йил март) ойида Самарқанд вилоятида ёздилар.

Хусусан, китоб таснифида мукаммал эдилар. Мўъжаз иборалар, маъно мухтасарлигида беҳамтолиги кўриниб турарди. Бошқаси мухтасар бўлиб, унда талхиз ва изоҳни мазмунли ва лўнда айлаб, возеҳ оҳангда оташ истиъори равшандир. Лойиҳ далиллар билан далилланган ташбеҳотлари шоҳид. Бадеъ маънилар фасеҳ лафзлар либоси билан мужалло, манбаъни баён этишнинг латифлиги балоғат кисвати идишидан томаётган ёмғирдир.

Фасоҳат қулфини тил калиди билан очарди. Боблар тизими иғроқи баён изоҳи воитасила очиларди. Шунингдек, имом Умар Насафийнинг матнига, ки эътиқодлилар учун дур эрди, бир шарҳ ёздики аҳли ислом учун вожибдур. Унинг масъалаларидан ҳар бир масъалани арбоби яқин маорифи диния, саҳифаларининг ҳар бири зийраклар учун нурул-яқиндир. Мазкур зот Хуросон мулкида, Сарахс вилоятида бир олий мадраса бино қилдиларки, фикрат муҳандиси тасаввур каманди билан унинг пештоқи тенасига ета олмасди. Хаёлнинг тезучар қуши қанотининг қуввати суръати билан унинг бир ошиёнасига парвоз қилолмасди. У мадраса ҳазрати шайх Абулфазл Ҳасанининг нурга тўлиқ мозори ёнидадур. Ул зот кибор акобирларининг афзали, рўзгор машойихи эрдилар. Қасирул-баракот машҳур асарлари номи ул бинойи олий китобаларида «Қаннақши фи ҳажара»дек сабт этилгандир.

Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон салтанати даври ва давлати рўзигорида нфода маснадида эди. Кўплаб истеъдодли сўз усталари, мумтоз фозиллар унинг идроки шамъи партавидан доним чироғини ёққанлар. Кўп ғаввослар маънолар дурлари ва сўз лаълларини унинг хаёли хазинасидан йигиб олгандилар. Ул инсонлар афзали ҳаёти даврининг китоблари ноёнига етганда ва умри замонлари рисолалари тугатилганда унсурий олам

чаҳортоқ мадрасаси мударриси, кўк гумбазининг ул ягона муаллими ғайб ва шаҳодат оламининг олий ҳукми билан жаннатул маъвонинг олий саҳнида Идрис мажлиси дарсига тайинланди. Унинг мужаррад жасадиники руҳий эди, иззату икром билан Самарқанд вилоятидан Сарахс вилояти томон нақл қилдилар. Ул зоти олий фарзанди аржуманди мавлоно Муҳаммад, раҳматуллоҳи алайҳ, эҳтимоми билан барпо этилган ва ўша мадрасан олий ёнида бўлган гўрхонада тупроққа қўйдилар. Байт:

Ҳама сол бипўянд гуфту шунид.
Низ з-у бадои дам ки, бояд бурид.

(Мазмуни:

Ҳар йил гап-сўз кетидан қувадилар,
Яна ундан ўша дамдаёқ олиш лозим.)

Бу воқеа санайи 794 ҳижрий (милодий 1392) йилда рўй берди. Баъзи фозиллар тарихлар битганлар. Шулардан бири ушбудир. Тарих:

Офтоби шаръ Саъдиддин Тафтазон бирафт,
Оби чашм ояд чу сел балғуллоҳи ризоҳ.
Ақлро пурсидам аз тарихи соли риҳлаташ,
Гуфт тарихаш як кам «тайибуллоҳи сурох» (793).

(Мазмуни:

Шариат офтоби Саъдиддин Тафтазон кетди,
Кўз ёши селдек оқар умиди Аллоҳдин.
Ақлдан сўрадим вафоти йили тарихин,
Унинг тарихини деди: «тойибуллоҳдин бири кам».)

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР КЎРАГОННИНГ МОЛИКИ ҚОМГОР ҲУКМИ БИЛАН ЎТРОР ҚАСАБАСИДА ВАФОТИ ТАРИХИ

Бу ҳангома таъзиятномасининг қора либосли қалами шундай навҳасаролик қилурки, Соҳибқирон анча вақт олий мақом Самарқанд тахтида иззату иқболли ўлтириб, айшу ишрат ва комронлигу фароғатда умр

ўтказди. Шу фурсатда хирад муғаннийси гўши жон пардасида бу тарона қонунида наво қилди. Журъат муставфийси унинг хотири ойнаси саҳифасида жилоланди. Давлат муншийси нусрат зафарли унинг байроғи, шуққасига ушбу байтларни нақш қилди. Қитъа:

Худойигоно-Эзид туро фиристодааст,
Ки чор ҳадди жаҳон аз-они туст, рав, биситон.
Гувоҳи даъвии мулкат забони шамшераст,
Барои даъвии худ ин гувоҳ мегузарон.

(Мазмуни:

Худойигон-Эзид сени юборган,
Жаҳоннинг тўрт ҳадди сеникидир, бор олгин.
Мулк даъво қилсанг шамшер тили гувоҳингдир,
Ўзинг учун унинг гувоҳлигини ишга сол.)

Оқиллар жумҳури, аҳли фаросат ва зако мажмунга яқинлигидан муқаррар мушаххас, мубайян ва мубраҳандирки мулк пойдор, сиёсат бемадер ўлмас. Шамшер дастаси дастёрлигисиз подшоҳ пойдор бўлмас. Шундай чоқда Соҳибқирон олий ҳиммати, Хитой мамлакати тасхирига бел боғлади. Ғайрат суръатпаймоси тези отига ўлтириб баҳодирлик юзасидан сиёсат тигини белига боғлаб, ўша тарафга йўлга чиқди. Азамат ва жалол вақтида иззат ва иқбол пешхонасини ўша томонга тортдилар. Вақт ва маконларни кесиб ўтгандан кейин Турон сарҳадида, Туркистон эъмолидан эрди, қисқа вақт тўхтадилар. Ўшанда Соҳибқирон табъи мизожи дуруст эрди. Ҳарорат султони тани мамлакатини истило қилди. Ҳарорат латиф жисмида зуҳур этди. Соҳибқирон табъида касаллик рўй берди. Тўхташга қарор бердилар. Ҳаёти муддати замони тугаган эди. Иззат ва салтанатининг жаҳонтоб офтоби ботиш сарҳадига етган эди. Санайи 807 ҳижрий йил шаъбон ойининг 17 сида сешанба куни шом пайти (милодий 1405 йил 18 февраль куни) дунёи фоний дорулмуклини тарк этди. Олий ва охират мақомотида хайрли ва ҳамишаликка сокин бўлди. Ҳа, рўзгор одати ва сипеҳр тариқаси нопойдордир. Хуршидпайкар ялов ҳар субҳдам бир том устида барпо бўлади; бахту давлат тангаси ҳар кун бирор киши номидан зарб бўлади; Саодат хут-

басн ҳар ҳафта бир соҳибэҳтиром номига ўқилади. «Ва талакул-аййаму тададилҳа байнан-нас» бир неча кунга олам ҳалли ва тугунлари тизгинини ўз иқтидорли қўлига донолиги туфайли топширади. Қисқа бир фурсатда яна ундан олиб, бошқасига беради. Байт:

Дил дар жаҳон мабанд, ки касро аз ин арўс,
Жуз оби чашму хуни жигар дарканор нест.

(Мазмуни:

Дунёга кўнгил бермагил, ки бу келинчак,
Ҳеч кимнинг бағрини кўз ёшу жигар қонидан бўлак нарса билан тўлдирмаган.)

Ул зоти муборак наъшини пойтахт Самарқандга келтириб, ўзи эътиқод ва ихлос қўйган Ҳазрати Саййид Барака, қуддиса сирруҳу, учун қурдирган мутабаррук гумбазда, онҳазрат ёнига тупроққа топширдилар. Ул ҳамида сифатлар соҳибининг ҳаёти муддати етмиш икки йилу икки ой 8 кун бўлди. Соҳибқирон давронида нашъу намо топган ҳидоят сийратли базурглар ва дин-парвар уламо, фазилатгустар фозиллардан Ҳазрати Амир Саййид Али Ҳамадоний, уламодан Амир Саййид Шариф Журжоний, мавлоно Саъдиддин Тафтазоний, шоирлардан мавлоно Бисотий Самарқандий, Хожа Исмат Бухорий, мавлоно Лутфулло Нишопурийлар ҳар бир фузало ва зурафо Соҳибқирон вафотига тарихлар ёздилар. Жумладан, қуйидагилар сабт этилди. Тарих:

Шаҳаншоҳеки маъвояш биҳишти жовидон омад,
Видоъи шаҳриёре кард тарихаш ҳамон омад.

(Мазмуни:

Маъвоси биҳишти жовидон бўлган шоҳаншоҳ,
«Видоъи шаҳриёрий» (807/1405) эди-ю, тарихи шу бўлди.)

Шаҳриёр тарихи ва тасвири яна қуйидагича айтилган. Тарих:

Султон Темур, ки чархро дили хун кард,
В-аз хуни адув рўи замин гулгун кард.

Дар ҳафтдаҳи шаъбон сўи алпйин тохт,
Филҳол зи ризвон сари по берун кард.

(Мазмуни:

Султон Темур чарх дилини қон қилди,
Душман қонидан рўйи заминни гулгун қилди.
Шаъбоннинг ўн еттисида жаннатга жўнади,
Шу заҳоти бошу оёғини ризвондан чиқарди (807).)

Яна бири шундай ёзган. Тарих:

Султон Темур, ки мисли ў шоҳ набуд,
Дар ҳафтсаду панж омад ба вужуд.
Дар ҳафтсаду ҳафтоду як кард хуруж,
Дар ҳаштсаду ҳафт кард олам падруд.

(Мазмуни:

Султон Темурдек шоҳ бўлмаган,
Етти юзу ўттиз бешда туғулди (1334/35).
Етти юз етмиш бирда хуруж қилди (1369/70).
Саккиз юзу еттида оламдан кўз юмди (1405).)

Тарих:

Ба соли ҳаштсаду ҳафту даҳ аз моҳи шаъбон,
Намози шом сешанба бахиттайи Ўтрор.

(Мазмуни:

Саккиз юз еттинчи санада шаъбоннинг ўн еттисида,
Намозишом сешанба куни Ўтрор ноҳиясида).

«Ўтрор» (807) яна тарих бўлди.

Аср фозилларидан Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Соҳибқирон вафоти тарихини таъмия иборати билан назм қилган. Тарих:

Темур Кўрагон зи нахли шоҳи бар дод,
Дар охири умр жон ба чашми тар дод.
Зоҳид пайи тарихи вафоташ омад,
Бигрифт сару пои қазоро сар дод.

(Мазмуни:

Темур Кўрагон шоҳлик нахлидан ҳосил берди,
Умри охирида кўз ёш тўкиб жон берди.
Вафоти тарихини айтиш учун Зоҳид келди,
Қазо оёқ қўлини тутиб, умри тугади.)

«Сару пои қазоро гирифт», яъни иқдот этиб, «Зоҳид сари худро» «зе» бериб «қазо» — «қоф»—«алифа»+ «зе»=901—100—1+7=807).

Яна бири шундай ёзган. Тарих:
«Сари зулф оварда бар рух ниҳод» ва бу ҳам таъмия либосида очилади, маълумдир.

Соҳибқирон бо шавкат истиқбол билан ўттиз олти йил подшоҳлик қилди. Шу муддатда Хитой сарҳадларидан узоқ Ҳиндгача, Ҳинд қасабаларидан Фаранг ноҳияларигача олди. Маданият соҳиби бўлган бир қанча Султонни ўз тасарруфига олган бўлишига қарамай Офоқ сарвари, виқорли обрумандларни лутф билан, қаҳр воситаси билан ўзига бўйсундирди. Ҳар камолнинг заволи ҳам муқаррарлигидек, шаъбон ойининг ўн еттинчисида кечаси Ўтрор хиттасида ҳазрати кирдигорга етишди. Соҳибқироннинг эр авлодидан вафот вақтида ўттиз олти нафари ҳаёт эди. Соҳибқироннинг мукаррам қизларидан исмат пардасида бўлган ва уқоб лиҳофидаги мағрур ўн етти нафари мавжуд эди. Ҳолати баёнида жилд-жилд китоб ва таснифотлар ёзилди. Шу жумладан «Тарихи Темурий» деб юритиладиган «Зафарнома»дир, ки муаррихларнинг энг фасоҳатбаёни жаноби Шарафуддин Али Йаздий қаламига мансубдир. Иборатойлик камолида поёнига етказди. Мавлоно Абдулло Ҳотифийнинг «Темурнома»си назм водийсида сўз додини берган.

ҲАЗРАТ АМИР САЙИД ШАРИФ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Маънолар сипеҳрининг қутби, Раббоний отифатларнинг хос кишиси, инсон болаларининг хулосаси саййидус-содот ҳазрати Саййид Шариф Журжоний, қадда-

са сирраҳу, «Суварул-ақолим»да ёзилишича Журжон Табаристон яқинидаги машҳур вилоятдир ва тўртинчи иқлимдандир. Унинг Мозандаронга тобеъ бўлганини ёзадилар. Журжон шаҳрини шундай муҳлатда бино қиладиларки, ул қудсий жаннат боғи жўйборининг сарви ва ул дўстлик гулзорининг пурсамар дарахти шул шаҳарда нашъу намо топганлар. Астрободга қарашли қарялардан Тоғунда йўқлик пардасидан вужуд оламининг илм уйига қадам қўйдилар. Санайи 709 ҳижрий (милодий 1309/10) йилда Шоҳ Шужоъ ибн Музаффар ул зотнинг аҳволидан огоҳ бўлдилар ва таъзим маросими, такрим лавозимини бажо келтирдилар. Шероздаги ўзларининг дорушшифоси мударрислигига мушарраф этдилар. Дарҳақиқат пажобатпаноҳ мунаввар замири лавҳул-маҳфузи илоҳий сирлар кутубхонасидир. Илҳомпазир таъсирли сафо хотири саҳифаси хаёл ганжинаси битмас-туганмас воридотлари бирла музайяндир. Пурфайз сўзлари раббоний калималар лаъл шодаларидан маҳзун, бекийна сийпаси сандиғи ҳазрати рисолатпаноҳий ҳадислари зоҳирий жавоҳирларидан тўлугдир. Назм:

Қаъбаи асҳоби дониш, қиблаи арбоби дин,
Носири шаръи набй, султони иқлими яқин.

(Мазмуни:

Асҳоби дониш каъбаси, арбоби дин қибласи,
Пайғамбар шариатининг ёрдамчиси, авлиёлар иқлимининг султони.)

Хуршид манзилли мувофиқ толеъларидан ҳар дақиқлик оина саҳифасидек тоза ва мусаффо дониши шамсияси шуълаларидан шарқ тулуъларидек ҳар мубҳам очиқ ва равшандур. Сайёдлик офтобининг нури унинг ҳоли чеҳрасидан ярқироқ, пажобат, асолат нурининг шуъласи камоли уфқидан намоён, дейдилар. Ул жанобни жавон ва дилраболикка мансуб кўрганларки жон боғи жаннатлар гулзорида бундайин сарвқад ўсмаган; дилжўйлик чаманида ва хушхўйлик гулистонида ундайин гунчадаҳон очилмагандир. Бундайин хўбликларга қарамай ул ҳусн матлаъи «Шамсия» шарҳини мутолаа қиларди. Ул зот жамоли толеъининг ҳошиясидан ҳам кўз узмасди. Ҳар лаҳза назари баҳсидан

унга дақиқ нуқталар дерди. Шунингдек, бу мавзун дарс доирасида хироми бор эрдики, жон чаманининг унингдек ниҳоли битмаган. Қудрат боғбони ҳар чанд хатти сабзаси рангини ҳануз орази гулистонининг соҳаси канорига тўпламаган эди. Бовужуди дурруссана замон аҳли баҳорда шуҳрат топди. Ул раънонинг табъи ва фитрати расолигидан унинг сарв қадди баланд бўлганди. Гоҳида ҳазрати саййиднинг эътиқодий бўйи ва илтифоти насими орази гулзори сари эсарди. Маҳбублиги боғи рашки ва маъшуқлик ғайратидан гунчадек дилтанглик ва лола билан ҳамранглик қиларди.

Бир кунда бир неча йўл дуч келарди. Дарсга таътил берди. Ҳижрон дақиқалари чўзилавергандан кейин, дарс ҳалқаси оғуши содда рухсори сафҳаси канордек хатти райҳони ҳошиясидан холи бўлди. Он ҳазрат шарҳи ҳол учун савол лабини очдилар. Эҳмол кайфиятидан нома жўнатилди. Ул машъуқи ҳозир жавоб ёздики оламтоб офтобнинг карами баҳор сари юзланди. Баҳор келса келурмиз! Ҳазрати саййид ўз жавобида бу байтни битдилар. Байт:

Баҳор бе гули рўи туам чи кор ояд,
Маро як омаданат беҳ, ки сад баҳор ояд.

(Мазмуни:

Сенинг гул юзингсиз баҳорнинг не кераги бор,
Менга сенинг бир келганинг юз баҳордан афзалроқдир.)

Бу руқъа гулбаргини боди сабодек енгил учувчи қосид билан жўнатдилар. У нома сумбули қораламаси бўйидан огоҳлик топиб хандон ғунчадек дилидан танглик арити. Гул каби сабр пироҳанига сиғмасдан ул сарви расо ҳазрат сари жўнади. Оз фурсатда аср фозилларидан бирига бўлиб, даҳр комилига айланди. Ул жаноб Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон салтанати замонида Мовароуннаҳрга келиб, Соҳибқирон суҳбатларида бўлиб, Ҳазрати мавлоно Саъдуддин билан мажлислар ўтказди. Умри шарифи етмиш олти йил давом этди. Ҳаёт масофатининг муддати ўтиб бўлгач, санайи 816 ҳижрий (милодий 1413) йилда аъмоли котиби ҳаёти рисоласини рўзгор саҳифасига «таммат-ул-китоб» рақами билан битди. Ул зотнинг файзли мозори Шероз

вилоятидадир. Замон фозиллари ул киши вафотига тарихлар битганлар.

Жумладан қуйидагиси сабт этилди. Тариҳ:

Шуд ба ақрони муслим он сарвар,
«Сарвари қари» гашт таърихаш.

(Мазмуни:

Ул сарвар мусулмонларга яқин бўлди,
Унинг таърихи «сарвари қари» бўлди. (816).)

ҲАЗРАТИ ХОЖАЙИ МУҲАММАД ПОРСО, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ЗИКРИДА

Уламолар мурожаатгоҳи, фақиҳларнинг пушту паноҳи, авлиёлар муқтадоси, шамсулмиллат вад-Дин Хожа Муҳаммад Порсо номи билан маъруф Муҳаммад ал-Ҳофиз ал-Бухорий дейилади. Унинг тоати домани, ибодати саждагоҳи беғубор ва покдир. Унинг сийнаси оинаси ағёрлар губоридан софроқдир. У Хожайи Порсо лақаби билан машҳурдир. Шоҳруҳ Мирзо салтанати замонида Фохиран Бухоро вилоятида тоат саждагоҳини ёйиб, авлиёлар тариқини равшан ҳидоятига айлантирди. Матонат йўли роҳпаймоларини сироти мустақим даражасига етказди. Ўзи ҳазрати ҳаққа бандалик сулукини ва вожибул-вужуди мутлаққа убудият тариқини шу даражага етказдики, вужуди жузвлари қайиқларини зоҳиран ва ботинан ҳақ нурлари денгизига ғарқ этди. Мосуваллоҳни жон дили майдони саҳнидан, руҳу равони фазосидан хасу тикандек супуриб четга ирғитди. Чунончи, ўткир кўзининг шуълалари нимагаки тушса, оинасида Аллоҳ чеҳрасидан бўлак ҳеч нарса мулоҳаза ва мушоҳада қилинмасди. Байт:

Буда дилаш ғарқаи баҳри вужуд,
Маҳв дар оинаи соф шуҳуд.

(Мазмуни:

Унинг дили вужуд баҳрига ғарқ эди,
Соф оинада шоҳидлар маҳвдир.)

Ҳазрати Илоҳий чексиз денгизи теранлигига қарамай, уламои киром ва фузалои аном барчаси малики аллом каломи тафсирларидан талаб қилурлар. Умматларнинг хосп машҳури Расули акрам ҳадисларидан, фозиллар мақоли дастурхонидан луқмае олурлар.

Ҳол шоҳиди ва бу мақол далили «Фаслулхитоб» китобидурки ул жаноби касир-ул-баракот мусаннифотларидандир, ки фаслларидан ҳар бири мутафаккирлар учун тилсим калидидир. Бобларининг ҳар бири ўткир зеҳнлилар назарида ёрқин чироғдек равшан ва мунаввардир. Унинг саҳифалари қораламаси авлиёлар ва толиблар кўнгилларп лавҳига равшанлик бахш этади. Сатрларининг ҳар бири дин миллати йўли соликлари учун рўшнолик белгисидир. Имомлар фахрининг ёши улғайиб санайи 822 ҳижрий (милодий 1419) йилда «Иржни ила раббука зиятан марзия» хитоби олийси жон қулоғига етишди. Ул ҳазратнинг мунаввар қабри Мадинайи Шарифдир. Зоди Аллоҳи Шарафан.

Фозиллардан бири ул зот вафоти тарихини шул тарзда битибдир.

Тарих:

Муҳаммад ал-Ҳофиз Имоми Фохира,
К-он ба самъи қавлул ҳақ фиҳи.
Солат ли таърихи фавта манҳи,
Фа қоли фасли хитоби «ишораи фиҳи».

(Мазмуни:

Муҳаммад Ҳофиз Фохира (Бухоро) имоми,
У ҳақ сўзини эшитган.
Вафоти тарихи йилини сўрсанг,
Эшит хитоб ўрнидир «ишораи фиҳи» (822).)

ҲАЗРАТИ ШОҲ ҚОСИМ АНВОР, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Қутбул-аброр, ғавсул-ахёр ҳазрати Шоҳ Қосим Анвор, онҳазратнинг асл номи Муъинуддин Али бўлган. Илоҳий шаробнинг ул сармасти Табризнинг Сароб қарясидандир. Уч яшарлик чоқларида, ки ғўдаклик олами фасли баҳорининг аввалидир, дил ғунчалари

илоҳий беғойиб инояти қўрқинчидан гул очиб, жаннат боғининг ниҳоли гулбунини камолот даражасига етказдилар. Риёзат мартабаси шундай даражага етказилган эдики, ғўдаклик айёми оламида илми ладуний ҳосил қилинган эди. Чунончи, ўзлари бу ҳақда қуйидаги икки байтда ишорат қилганлар. Байт:

Маро илми азал дар сийна доданд,
Ажаб илме, вале дарсе надоданд.
Маро сесола ҳоле гашт маълум,
Ки шайх чилларо дилраси надоданд.

(Мазмуни:

Менга, илми азалин сийнамга солганлар,
Ажаб, илми дарсийни бермаганлар.
Уч яшарлигимда шундай бир ҳол маълум бўлди.
Ки шайх чиллани дилимга яқинлаштирмаган.)

Шоҳруҳ Мирзо салтанати айёмида ул ҳидоятпаноҳ сулукининг мустақим соликлари шоҳроҳининг карвонбошиси эрдилар. Санайи 837 йили рабиюл-охир ойи аввали (милодий 1433 йил ноябрь ойи охири)да ул ҳазрат илоҳий беистиқомат саройи йўлини ул солик тарк этдилар. Таважжуҳ юзларини мақсуд ва манзил ҳисобланмиш дорулохиратга бурдилар. Ҳазрати Шоҳ Қосим Анворнинг мозори файзосорлари Жом вилоятининг Харжирд қарясидадир. Тарих:

Чароғи маҳфили ақтоби Қосими Анвор,
Сафои ботини ў Ҳақ зи нури пок сиришт.
Касе, ки лавҳи сифоташ ба чашми ақл овард,
Саводи сафҳаи оина аст сурати зишт.
Ба гўш ҳотифи ғайб аз забони ризвон гуфт,
Ҳисоби соли вафоташ «ба ҳури ийн биҳишт».

(Мазмуни:

Қосим Анвор қутблар маҳфили чарогидир,
Ботини сафолиги Ҳақнинг поксиришт нуридандир.
Унинг сифатлари лавҳини ақл кўзи олдига келтирган киши,
Ёмон суратини ойина юзи саводи деб билади.
Ҳотифи ғайб қулоғига ризвон тилидан деди:

Вафоти йили ҳисобини «ба ҳури ийн биҳишт» (837).)

Тарих:

Қосими Анвор он қутби замон,
Дар сипеҳри маърифат буд офтоб.
Роҳи уқбо қадам зи фарқ кард,
Иржиъ дар гўши ў то шуд хитоб.
Буд чун дилҳо хароб аз риҳлаташ,
Гашт аз он таърихи фавташ «дил хароб».

(Мазмуни:

Қосим Анвор қутби замондир,
Маърифат осмонида офтоб эди.
Охират йўлида бошидан қадам қилди,
Қулоғига «Иржиъ» хитоби келгунча.
Унинг ўлимидан диллар хароб бўлди,
Шунинг учун вафоти тарихи «дил хароб» (837) бўлди.)

МАВЛОНО ҲАСАН ҚУБРАВИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

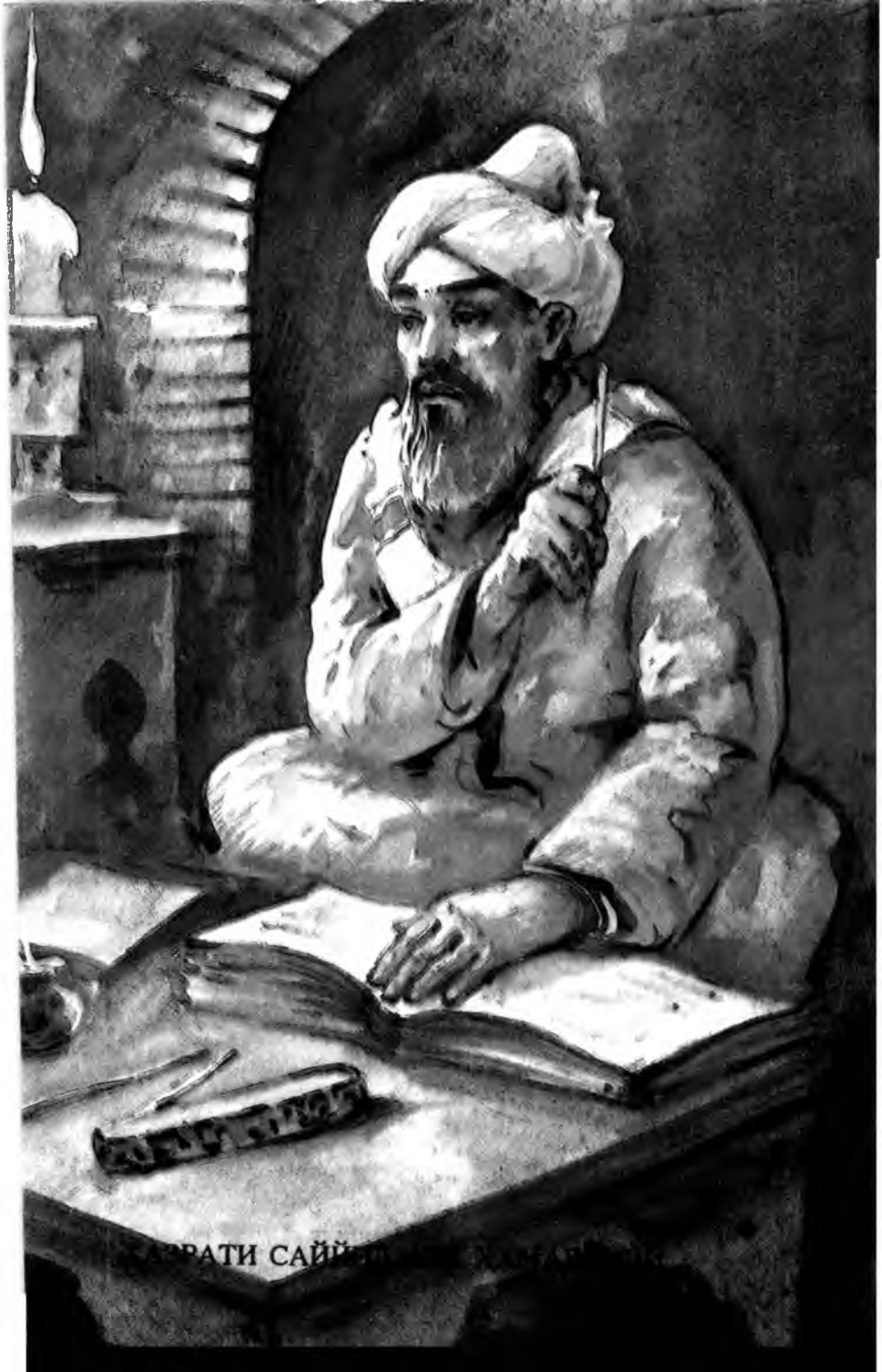
Ҳазрати Мустафо шариати йўлининг солики, Набавий суннат сажжодасининг моликн Ҳазрати Мавлоно Ҳасан Қубравий Хоразмий шайхлар киборн ва авлиё Ҳазрати Шайх Нажмуддин Кубронинг тўнғич фарзандларидан ва Хожа Абдулвафо Хоразмийнинг муридларидандир. Хожа Абулвафонинг баланд мартабалилиги шундаки, Ҳазрати Мавлавий Румий, қуддиса сирруҳу, «Маснавии маънавий» китобида мазкур зотнинг туғилишидан юз йил аввал бузургликларидан хабар бергандирлар. Чунончи, у киши шундай ёзган эдилар. Маснавий:

Пештар оташтар ой, Булвафо,
Аз ману мо бигзар зудтар биё.

(Мазмуни:

Эй Булвафо, олдинроқ оташроқ,
Мену биздан ўтгил, тезроқ келгил.)

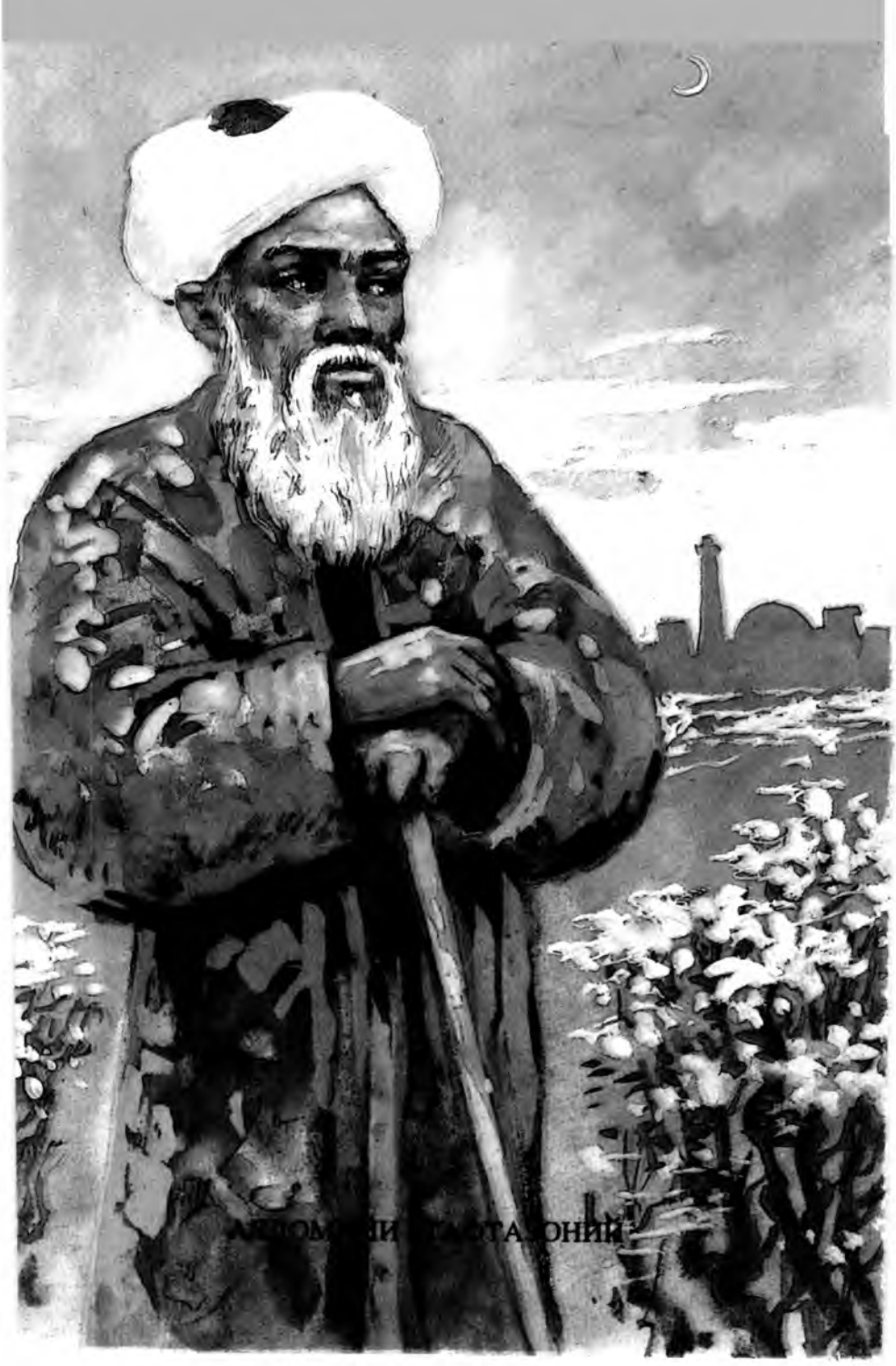

ХОЖА КАЛОЛГ

ХОЖА БАҲОВУДДИН НАҚШБАНД

СОХИБҚИ[illegible]МИР Т[illegible]

ҲАЗРАТИ ХОҶАНИ МУҲАММАД ПОРСО

Ҳазрати Хожа Абулвафо, қуддиса сирруҳу, вужуд саҳнига келганларидан кейин ўшал маъно сиррини олимларга ошкор этганлар:

Як байт зи гуфтаҳои он Шоҳ маро,
Беҳтар зи ҳазор равзаи боғу саро.
Он шоҳ, ки сад сол зи мавлудам пеш,
Гуфтааст маро, ки Булвафо пештар о!

(Мазмуни:

Ул Шоҳ таснифларидан бир байтда,
Минглаб жаннат боғу саройларидан яхшироқ.
Туғилишимдан юз йил олдин ул шоҳ.
Менга деганларки, «Булвафо, тезроқ кел!».)

Аммо ҳазрати Мавлоно Ҳусайн, қуддиса сирруҳу, хошокдек ёниб кетдилар. Ул зотнинг Ҳазрати Махдуми Мавлоно Жалолуддин Румий «Маснавии маънавий»сига ёзган шаҳри мавжуддирки ҳеч ким у кишидек шарҳи ва баёни уҳдасидан чиқа олмадилар. Ҳаёти қофиласининг бу бевафо саройдан жўнаш вақти етганда санайи 739 ҳижрий (милодий 1485/86) йилда тупроқ ҳужрасининг хилватгузини бўлди. Рубоий:

Онҳо, ки муҳити фазлу одоб шуданд,
Дар ҳалли дақиқа шамъи асҳоб шуданд.
Раҳ з-ин шаби торик бизаданд ба рўз,
Гуфтанд фасонаҳоу дар хоб шуданд. (839).

(Мазмуни:

Фазлу одоб муҳити бўлганлар,
Дақиқани ҳал этишда саҳобалар шамъи бўлдилар.
Бу қоронғу кечада кундузга йўл очдилар,
Афсоналар айтдилару уйқуга кетдилар.)

ПАҲЛАВОН ҚОТИБИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Паҳлавон Қотибий, ки сўз майдони саҳнида хат найзаси қалам билан ҳар тараф жавлон уриб, маъно чўқ қиси суворийфарсоларини қофия имоси билак танг қилиб фаросат отининг яккатозлари фасоҳат ва қисмат

жавлонгоҳида унинг гардига ҳам ета олмасдилар. Балоғат чаҳорсуйининг қўл олувчилари унинг даъвогарлик камонини торта олмасдилар. Ул одамлар сарасининг шуҳратли номи Муҳаммаддир.

Унинг туғилган жойи Туршиз вилоятидир. Ширвон вилоятига келиб Маликзода Иброҳим Ширвоншоҳийга мадҳлар ёзди. Мавлоно Абдулалининг «Китоби ақолима»сида айтилишича, Ширвон Бобул-абвоб яқинидаги ноҳиятдир, ки уни Анўширвони одил қурдиргандилар. Ул ернинг ажойиботларидан бири шуки, шаҳарнинг бир гўшасидан кундузи бир чеҳра кўтарилади; кечаси эса олов. У Тур тогидек жилоланиб туради. Мусофирлар ўша жойда ўчоқсимон чуқурчалар қазиб қозонни шу чуқурчага қўядилар. Бир зумда оловсиз таом пишади. Бобул-абвоб Баҳри Ҳазар соҳилидадир. Тошдан иморат қургандир. Унинг девори уч фарсах. Кенглиги 400 фарсах бўлиб, дарвозалари темирдан. Ул зот фазлу ҳунарни касб этишлари чоғида ситамкор фалак ул ноёб гавҳарнинг амонат ҳаётларига беҳисоб қасд қилди. Оммавий касалликлар Хуросон мулклари атрофига ёйилди. Бу ҳол санайи 839 ҳижрий (милодий 1435—1436) йилда содир бўлди, Астробод шаҳрида ҳаёти назмининг шерозасини ечиб юборди. Хавоси мухаммас (беш сезги: ҳид, маза, кўриш, ҳис қилиш, эшитиш) жузвлари рукнлари ўлимга радиф бўлди. Фозилларнинг баъзиси мавлоно вафоти тарихини шундай назм қилдилар:

Аё, касе, ки дар ин хокдоне расид он,
Ки Котибист, ки дар ин хок ҳамчу ганж ниҳон.
Бидон зи мисраи охири ҳисоби таърихаш,
Намонд Котибию монд номи у ба жаҳон (839).

(Мазмуни:

Бу манзилга етган киши, билгил,
Бу тупроқда ганж ниҳон бўлган.
Тарих ҳисобини охирги мисрадан изла,
Котибий қолмади, жаҳонда номи қолди.)

У жони узилаётган пайтда мана бу қитъани иншо қилган. Қитъа:

Зи оташи қаҳри вабо гардид то к-онҳо хароб,
Астрободеки хокаш буд хушбўтар зи мушк.
В-андар ў аз пиру барно ҳеч кас боқи намонд,
Оташ андар беша чун уфтод на тар монад на хушк.

(Мазмуни:

Вабо қаҳри оташидан шунча нарса хароб бўлди,
Астробод хоки мушкдан хушбўйроқ эди.
Унда қарию ёшдан ҳеч ким қолмади,
Ўрмонга ўт кетса, ҳўлу қуруқ баробар ёнар экан.)

Мавлоно Котибий мозори Астробод вилоятидадир. Унинг мусаннафотларидан «Ҳикматул-айн»; ғазаллар «Девон»и, қасидалар ва қитъалар ва қатор бошқа асарлар нусхалари матни қолган. Жумладан, «Мажмаъул-баҳрайн», «Дах боб», «Баҳром ва Гуландом» ва ҳоказо.

УЛУҒБЕК МИРЗО ЗИКРИ, МАДРАСАЙИ ОЛИЙ БИНОСИ ТАРИХИ ҲАМДА ВАФОТИГАЧА БЎЛГАН ВОҚЕАЛАР ТАСВИРИ

Улуғбек Мирзо ибн Шоҳрух Мирзо ибн Амир Темур Кўрагоннинг Муҳаммад Тарағай деган номи бор. У Султония қалъасида санайи 796 ҳижрий жумодиул-аввалнинг 19 -сида якшанба куни (милодий 1394 йил 22 мартда) таваллуд топди. Айтишларича, Афлотун донишини Фаридун шавкати билан бир жойга жамлаб, Нўширавон адолатини унинг адолат палласига қўйганда бир арпа донасича бўлур. Субҳоний ҳотамликни унинг ҳиммати назари сахо ва эҳсон ҳисобида кўрмади. Қуръони мажид ва Фурқони ҳамид унинг дили лавҳул-малфузида етти қироат бирла жо бажо ва мунаққаш бўлганди. Санайи 812 ҳижрий (милодий 1409) йилда Мовароуннаҳрда Самарқанд тахтидан ложувард сипеҳр саририга анжум хусравп ўлтиргандек жой олди. Самарқанд бешинчи иқлимдадир.

Аҳли таворих фикрича, Самарқандни Кайқовус ибн Кайқубод бино қилган. Кейин у вайрон бўлган. Уни Малики Табъ қайта қурган. У ҳам вайрон бўлгандан кейин Искандар мустаҳкамлаб қурган. Олий иморатлар

бино қилди. «Туҳфатул-гаройиб» соҳибининг ёзишича, Самарқанд атрофида бир тоғ бўлиб, унда чашма бўлган. Ёзда унинг суви муздек бўлади. Қишда эса шу даражада иссиқ бўладики, қўл солганда куйдиради. Санайи 828 ҳижрий (милодий 1425) йилда Улуғбек Мирзо Самарқандда мадраса иморатини бино қилди, ки ақл муҳандиси унинг юксаклиги кайфиятига етолмасди. Фикрат муҳосиби илми масоҳат қоидаси юзасидан унинг сатҳлар ва жасомат чопқир отининг огоҳи бўла олмасди. Ҳайҳот, унинг шукуҳ тоғи фалонлар бинои устухонбандидан осойиш олганди! Азаматнишон баланд пештоқи вазминликда Ер курсисини титратарди.

Лимуаллифа:

Чи арш пояи мақомеки дар тамошояш,
Ба пиман роҳ бимонд пазари тамом аз кор.

(Мазмуни:

Арш унинг тамошосида турганча,
Ярим йўлда, кўзлари қотиб қолди.)

Пештоқининг қоши зумуррад чарх саҳнидаги қавси фараҳдан пиндонадир. Офтоб рашкини келтирган шамсалари ложувардий сипеҳр юзидаги хуршидга тикилган кўзлардир.

Лимуаллифа:

Ба шаммзаш зари Хуршид ҳар чи мебинст,
Ҳамон қадар фалаки ложувард бурда ба кор.

(Мазмуни:

Унинг озгинаси ҳар ҳолда Офтоб зарлари,
Ложувард фалак шу қадар уни истифода этган).

Олий даражали шарафаларини қудрат меъмори Қайвон айвонининг муқарнаскорлигини бир дастур бўйича басталаган. Заргигор кошинларини Қазонинг гулдаст наққоши азалий фалак юлдузлари билан тарҳини чеккан. Тўрт олий гумбази моҳир ҳукамо унсурлари сонига мослаб ҳайъатгарликда тўрт жиҳатда оч-

ган. Рангин тўрт гулдастаси ложувард ва кумушдан хатти мустақим сингари тўрт томони мутаносиб — қойим барпо этган.

Бу олий мадрасанинг бинокор икки қаватлидир. Ҳар бир равоқда ҳужра—ошнёнаси, ҳужрада икки дарча икки баланд ҳиммат талаба учун; балки икки шаҳбоз вақт панжагирайнни ичга солиб маъноларни ўз забардастликлари билан осонгина сайд эта олурлар. Ёки шикорий сайёдлар мисоли таҳсилнинг бепоён водийсида ваҳший матлаб илмларни имо каманди билан ўзларига ром қилурлар. Санайи 1113 ҳижрий (милодий 1701) йилгача бўлган фурсатда ул анқо овловчилардан одамлар орасида номидан бўлак ҳеч нарса боқий қолмади. Бугунги кунда хоналарда яшаётган талабалардан ошнёнаси равоқларда бўлган вайронаталаб бойқушлардан бўлак ҳеч ким қолмаган. Аҳоли жамоасидан ҳеч бир кишининг шум бойқуш уясидан бўлак шкомат макони йўқ. Мударрис бузургларидан тўрт гумбази олийдан бўлак нарса қолмаган. Улар ҳам ялангоч бошларини кўтариб турибдилар. Санайи 832 ҳижрий (милодий 1429) йилда Самарқандда садду баст деганлар. Аввал бошлаб расад иморатини қурдилар. Марҳум аллома Қозизода Румий ва мавлонойи олами ваҳид Ғиёсиддин Жамшид, нисоний мушкулотлар калималари жомеъси Мавлоно Муъинн Муъни Кошоний ва Мавлоно Салоҳиддин Мусавийлар мадади билан у ишга тушди. Расадхона амали асносида булар ҳар бирининг ҳаёти юлдузи тўлин ойдек хусуф пардасида қолди. Дарҳол олам салтанатпаноҳи ҳукму ҳайъат илмларида айни олими муҳаққақ ва мудаққиқ Мавлоно Али Қушчилар ҳамкорлигида охирига етказдилар. Бу охирги расад бўлди. Чунончи, Ҳулакухон салтанати даврида Хожа Насриддин Тусий билан Мавлоно Нажмуддин Али Котибий «Зижи Жомий»ни ёздилар ва Марогада расад боғладилар. Шундан кейин ҳеч бир киши расад боғлаёлмади. Улуғбек Мирзо санайи 841 ҳижрий (милодий 1437) йилда зиж рақамларини кашф қилдилар. Аммо, унинг ҳаёти рўзномаси охирлашганда ва толеъи юлдузи истиқомат авжидан ерга инганда санайи 853 ҳижрий рамазон ойининг саккизинчи куни (милодий 1449 йил 25 октябр)да қазо қаҳрамони султон Абдуллатиф ибн Улуғбек Мирзонинг ношукур амирларидан Аббос қўли билан шаҳодат қизил гулини ҳидлатди ва у ҳазрат жаннат боғининг гулзори сари йўл олди.

Фозиллар тарихлар ёздилар. Қуйидагилар шу жумладандир.

Тарих:

Улуғбек баҳри улуми ҳукам,
Ки дини Набиро аз-у буд пушт.
Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Аз он гашт тарих: «Аббос кушт».

(Мазмуни:

Улуғбек ҳикмат илмининг денгизидир,
У пайғамбар динининг таянчи эди.
У Аббос қўлидан шаҳодат шаҳдини ичди.
Шунинг учун унинг тарихи: «Аббос кушт» (853) бўлди).

Бошқа бири шундай ёзган: Тарих:

Султони фалаккадр Улуғбек рашид,
Дар ҳаштўми моҳи рамазон гашт шаҳид.
Он шаб, ки шаҳид шуд, қиёмат бар хост,
Тарих ҳамин, ки «Шаб қиёмат» гардид.

(Мазмуни:

Фалак қадрли Султон Улуғбек рашид,
Рамазон ойининг саккизида шаҳид бўлди.
Шаҳид бўлган кечаси қиёмат қўпти.
Тарихи ҳам шу «Шаб қиёмат» (835) бўлди.)

Бошқаси шундай ёзди. Тарих:

Шоҳи мағфур Улуғбек алайҳирраҳма,
Он, ки худро ба сўи каъбаи мақсуд расонд.
Рост, дар сомини моҳи рамазон гашт шаҳид,
Халқро мотами ў бар сари оташ биншонд.
Агар эй дил, зи ту тарихи вафоташ пурсанд,
Гўй: «Эй бехабарон, дар ў Улуғбек намонд». (1063—210 853).

(Мазмуни:

Мағфират этилган шоҳ Улуғбек, алайҳирраҳма,

У, ки ўзини Каъбайи мақсудга етказди.
Рост, у рамазон ойи саккизида шаҳид бўлди,
Унинг мотами халқни оташ атрофига ўтқазди.
Эй дил, сендан вафоти тарихини сўрасалар,
Дегин: «Эй бехабарлар, унда Улуғбек қолмади».)

Ҳар гоҳ Улуғбек исмидан «вдар»ни исқот қилиниса, қарипасига (ёнига) қолмади бўлади. Бу исқот одатидир. Санайи 853 ҳижрий (милодий 1449) йил ҳосил бўлади.

Улуғбек Мирзонинг икки ўғли бор эди: Султон Абдуллатиф ва Султон Абдулазиз. Абдулазизга бўлган меҳрибончилиги ва эъзози юзасидан ундан катта фарзанди Абдуллатифни отанинг белутфлиги туфайли ҳасад ва бухл шайтони инсоф кўчасидан чиқарди, қинғир ва нотўғри йўлга бошлади. Ҳатто ўз отасига боғий ва ёғийлик қилишгача борди. Ҳовлиқиш ва камоли таҳайюридан муҳораба қасдини қилиб, оқибатул-амр фарзанди фармони билан охирда отасига Аббос шаҳодат шарбатини ичирди. Олти ой ўтгандан кейин рабиул-аввал ойида ажал хунхори ва қазонинг бераҳм жаллоди ўз навбатида ундан интиқом олди, Бобо Ҳусайн томонидан ўлдирилдики, у Улуғбек Мирзонинг мулозимларидан эди. Мисра:

Ҳар он шарбаг, ки нўшони бинўши.

(Мазмуни:

Ким ки шарбат ичирса, ўзи ҳам ичади).

Мирзо Абдуллатифнинг бошини бир неча кунга чавгон обруйидаги гўй мисол Улуғбек Мирзо мадрасаси пештоқига осиб қўйдилар. Қисқаси, дунё экинзорига нима эксанг шуни ўрурсан. Чунончи, Фурқони ҳамид ва Қуръони мажид шундай маъни нотиқидирки: «Лиҳо касбу алайҳа муктасибат».

Зарифлардан бири Султон Абдуллатиф вафоти тарихига шундай деган. Тарих:

Абдуллатиф Хусрави Жамшидфар, ки буд,
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардушт.
Бисту шашўми зи моҳи рабиъ нахуст буд,
Иқбол з-ў рамид бад ў-бахт кард пушт.
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъааш тиғ,

Тарихи ин навис, ки «Бобо Ҳусайн кушт» (854/1450).

(Мазмуни:

Абдуллатиф Жамшид ҳашаматли подшоҳ эди,
Одамлари силкида Фаридуну Зардўшт эди.
Рабиул-аввалнинг йигирма олтиси эди,
Иқбол ундан қочиб, бахт уни тарк этди.
Бобо Ҳусайн ўлдирди жумъа оқшом тиғ била,
Тарихини битгил, ки «Бобо Ҳусайн кушт».)

Мирзо Абдуллатифдан ҳаётда беш ўғил ёдгор қолди: Мирзо Абдурразоқ. Бу 17 яшарлигида Султон Абусаид ҳукми билан ҳалокат заҳрини ичди. Мирзо Аҳмад, у ўн олти ёшида Абусаид Султон фармонига мувофиқ бу жаҳондан ўтказилди. Маҳмуд Мирзо. Мирзо Жукий узоқ муддат Султон Абусаид билан мухолифат қилди. Охирул-амр қочиш юзини дорулқарор (Самарқанд) сари бурди. Муҳаммад Боқир Мирзо. У гўдаклигида тупроқ бешигида ором топди.

АМИР ШОҲИЙ САБЗАВОРИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Амир Шоҳий Сабзаворийнинг асл исми Оқмалик ибн Жамолиддин бўлиб, Ферузкуҳандир. Обо ва аждоди сарбадор амирларидан эди. Ул зот Бойсунғур Мирзо ибн Шоҳрух Мирзо маддоҳи эдилар. Чунончи, бу рубоийни шохзода Бойсунғур Мирзо марсиясига ўта пургудоз этиб ёзган. Марсия:

Дар мотами ту даҳр басе шеван кард,
Лола ҳама хуни дида дар доман кард.
Гул жайби қабои арғувон бидарид,
Қумри намади сиёҳ бар гардан кард.

(Мазмуни:

Сенинг мотамингда даҳр кўп қайғурди,
Лола кўзидан этагига қон тўкди.
Гул қипқизил ёқасини йиртди,
Қумри қора намадни бўйнига илди.)

Аммо Хожа Шамсуддин Муҳаммад Арғувон хон Абоқохон ибн Ҳулокухоннинг истиқлолли вазири эди. У йигирма етти йил унинг отаси, бобоси ва амакиси вазирлигини қилди. Туҳмат билан шаҳодат даражасига етказилди. Унинг номига мантиқ фани бўйича «Рисолайи Шамсия» таснифэтилган эди. Ироқу форс маликуш шуароси бўлган Муҳаммад Ҳамгар Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг энг яқинларидан эди. У Хожа Шамсиддин Муҳаммад марсиясига яхши рубоий ёзган. Кейинги давр шоирлари бир огиздан акобир марсиясига ўтмиш шоирларидан ҳеч ким бундайин рубоийни ёза олмаган, деганлар.

Марсия:

Дар мотами Шамс аз шафақ хун бичакид,
Моҳчеҳра як банд зи ҳар гесў барид.
Шаб жома сиёҳ кард дар мотами субҳ,
Бар зад нафаси сард, гирибон бидарид.

(Мазмуни:

Шамс мотамида шафақдан қон томарди,
Моҳчеҳра ҳар гесусидан бир банд юларди.
Туи қора либосда суҳб мотамида,
Совуқ нафас олиб, ёқа чоқ этарди.)

Мир Шоҳийнинг ҳикоя қилишларича, мажлисда бир номдор султон даврида Мавлоно Аҳлийнинг олдидан ўтқазиб қўядилар. Буни Мавлоно табъига оғир олиб, адабий мажлис охирида енгил туриб, бадиҳа тарзида бу қитъани ўша жойда ижод қилдилар. Қитъа:

Шоҳо, мадор чархи фалак дар ҳазор сол,
Чун мани ягона наймояд ба сад ҳунар.
Гар зери дасти ҳар касу нокас нишинем,
Инжо латифаест, бидонам ман инқадар.
Баҳри паст мажлиси ту дар баҳри бехилоф,
Луълуъ ба зер бошаду хошок ба забар.

(Мазмуни:

Шоҳим, сиз чархи фалак меҳварисиз минг йилга,
Ягона мен юз ҳунари билан кўзга кўринмайман.

Ҳар касу нокас қўли остида қўйсак,
Бу ерда бир латифа бордирки, билурман.
Пастлар учун мажлисинг бехилоф денгиздир,
Гавҳар остда қолур, хашак эса юзда.)

Ул зот Бобур Мирзо салтанати айёмида ҳаёт эди, ёши етмишдан ошган эди .Астробод шаҳрида санайи 857 ҳижрий (милодий 1453) йили унинг ҳаёти девони назми пароканда бўлди. Наъшини Сабзаворга келтирдилар. Шайх Озарий унинг ҳамасрларидан эди.

МАВЛОНО ШАРАФУДДИН АЛИ ЯЗДИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Шарафуддин Али Яздий илми зоҳир ва илми ботинда юксак маҳоратли эди ва ҳеч сўзсиз давр ягонаси эди. Хусусан, ҳайъат илмида шундай эрдилар, ки илоҳий файз офтобининг нури партави унинг сийнаси устурлоби лавҳидан тобон дили, ҳайъатининг расадбандида фалаклар моҳиятлари аҳволи равшан ва намоёндир. Хотири саҳифасида ранж рақамлари дастёрсиздир; зоҳир назарида қалам рақами марқум ва тақвим шакллари ҳар қандайига мафҳум ва маълумдир. Байт:

Партави офтоби файзи футуҳ,
Аз устурлоби сина гашт вузуъ.

(Мазмуни:

Файзли офтоби нури,
Сийна устурлобида намоён.)

Ул зотнинг касирул-баракот мусаннафотлари кўпдир. Масалан, «Қанзул-мурод», «Ҳулали мутарраз», «Ҳақойиқ ут-таҳомил», «Муваттин», «Шарҳи қасидаи бурда», «Девони ғазаллиёт» ва саноқсиз қасидалари бор. Санайи 858 ҳижрий (милодий 1454) йилда унинг ҳаёти тўлин ойи камолот сипеҳри авжида эди.

Ўлим булути уни мунхасиф этди. Унинг мунаввар марқади дорулибод Яздадур. Мазкур санада, 858 (милодий 1454) йилда Мирзо Бобур ибн Бойсунғур Мирзо ибн Шоҳрух Баҳодир ва Султон Абусаид ибн Мирзо

Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ўртасида фирдавсмонанд Самарқанд вилоятида қутбул-ақтоб ҳазрати Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу, ризочилиги билан сулҳ битими тузилди.

ҲАЗРАТИ МАВЛОНО САЪДУДДИН КОШҒАРИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Қутбул-ақтоб, ғавсул асҳоб, саъдул-милла вад-Дин Мавлоно Саъдуддин, қуддиса сирруҳу, аслида Кошғар вилоятидандирлар. Суратий ва маънавий камолот касбини Хуросон мамлакатида ҳосил қилганлар. Бузурглик васфларининг шоҳидини шундан яхшироқ билса бўлурки, Ҳазрати махдумий Мавлоно Абдураҳмон Жомий, қуддиса сирруҳу, талаб қўлини ул ҳазрат домани покларига, продат бошларини ул зот ҳалқайи фатрокларига урганлар. Санайи 859 ҳижрий жумодус соний ойининг чаҳоршанба куни (милодий 1455 йилнинг 21 май куни) фоний дунёдан боқий саройга риҳлат қилдилар. Фойизул-анвор мозорлари Ҳирот шаҳридадир.

ШАЙХ ОЗАРИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Ҳазрати Шайх Озарийнинг асл номи Ҳамза ибн Абдулмалик ат-Тусий ал-Байҳақийдир. Ҳазрат шайхнинг оталари сарбадорлар жамоасидан эдилар. Ул зот зоҳирий илмлар бирла ораста, ботиний илмлар зеварлари бирла пироста эдилар; дину миллат илми далилларининг отаси; авлиёлик ва кашфи ҳақиқатлари аҳкомлари бўйича олим; илоҳий маърифат чироғи ул зот қалби меҳробида мунаввар; чексиз илоҳий раҳматлар жавоҳирлари ул зот дили ганжинасида тўпланганлир. Ул зот мушкин ҳидли қаламлар шакарнисоридир. Ҳазрати шайхнинг фасиҳ нутқлари гўё сирлар жавоҳири ғазал девони, бир неча рисоласидир. Назму насрларидан «Жавоҳир ул-асрор», «Саъйус-сафо», «Туғройи Хумоюн», «Ажойиб ул-ғаройиб» ва ҳоказолардир. Шайхнинг вафоти санайи 866 ҳижрий (милодий 1462) йилда Султон Муҳаммад ибн Бойсунғур салтанати замонида содир бўлди. Файзбахш мозорлари Исфаройин қасабасидадир. Саксон йил умр кўрдилар. Хожа Аҳмад

Муставфий «Тарихи гузида»да ҳазрати шайх вафотлари тарихини айтганлар. Тарих:

Дареғ аз орзўи шайхи замона,
Ки мисбоҳи вужудаш гашт безава.
Чароғи дил ба мисбоҳи ҳаёташ,
Ба анвоъи ҳақойиқ дошт нартав.
Чу ў монанди хусрав буд дар шеър,
Аз он тарихи фавташ гашт «Хусрав».

(Мазмуни:

Замона шайхи орзуларидан дариг,
Вужуди чироғи нурсизланди.
Дил чироғи ҳаётининг мисбоҳига,
Турли ҳақойиқлардан нур инарди.
Шеърнятда хусравмонанд бўлгани учун,
Вафоти тарихи «Хусрав» (866) бўлди.)

Санайи 869 ҳижрий (милодий 1464/65) йил Султон Ҳусайн Мирзонинг Хуросон мамлакатига келиб Султон Абусанд ибн Султон Маҳмуд билан жанг қилган йилидир. Санайи 872 ҳижрий сафар ойи (милодий 1467 йил сентябри)да Ироқ мамлакати фатҳ бўлди. Парвардигор ҳукми билан Султон Санд кўрагон қўлида ўн олти йил комёблик топди. Мирзо Абдулла ибн Иброҳим Султон ибн Мирзо Шоҳрухдан сўнг Мовароуннаҳр тахтига ўлтирди. У салтанат одобини Мирзо Улугбекдан касб қилган эди. У билан Мирзо Бобур ўрталарида кўпинча низолар рўй бериб турди.

ХОЖА АБУ НАСР ПОРСО ВАФОТИ ТАРИХИ

Авлиёлар қутби, тақводорлар ғавси Носириддин Хожа Абу Наср Порсо, қуддиса сирруҳу, иродат қўлини иршоднаноҳи, ҳидоят дастгоҳ, ҳақойиқ огоҳ, ҳар мушкулнинг мушкулкушойидирлар. Ҳазрати Хожа Баҳовуддин шоҳи Нақшбанд, қуддиса сирруҳу, пок домонига уриб, бу олийжоҳ сулуки йўлидан итоат қадамини ташқари қўймади. Ўзи эса ҳидоят мартабасини Оллоҳ йўли толиблари билан биргаликда ниҳоясига етказдилар. Зулқаъда ойида Ҳазрати Хожа бандалик юзасидан Ҳақ даъватига «Лаббайк!» ижобатини дедилар.

Фозилларнинг баъзиси ул зот вафоти тарихини шундай ёзганлар. Тарих:

Хожаи аъзам Абу Наср он, ки шуд,
Такягоҳаш маснади дори бақо.
Сирри ӯ чун бо Худо пайваста шуд,
З-ин сабаб тарих шуд «Сирри Худо».

(Мазмуни:

Хожайи аъзам Абу Насрнинг
Такягоҳи дори бақо маснади бўлди.
Унинг сирри Худога пайваста бўлгач,
Шу сабабдан тарихи «Сирри Худо» (865/1461)
бўлди.)

Баракага тўлиқ, чуқур карокатлар маъданидир. Ҳазрати бузургворнинг нурнур мозори Балх вилоятидадур.

ХОЖА АҲРОР, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Илоҳий сирлар маорифининг орифи, Аллоҳ йўли (Сабилуллоҳ) масоликлари соликн, бенишибоҳ валийлик фалагининг қутби, ҳидоятпаноҳ, ҳақиқ огоҳ Аҳрор Хожа Убайдуллоҳ, қуддиса сирруҳу. Онҳазратнинг продат қўли Мавлоно Яъқуб, қуддиса сирруҳу, тарбият услубли мукаммал ва комил пок доманларида эди.

Ҳазрати мавлононинг ихлос қуши ниёз юзасидан Ҳазрати Шоҳи Нақшбанд, қуддиса сирруҳу, баланд, ҳиммат, гардун парвоз шоҳбози сайдида эди. Аммо, ҳазрати хожанинг бовужуди шоҳаншоҳлик асоси, беқиёс подшоҳлик истеъдоди туфайли ҳиммат қадами ул фақирга фахрдир, ки рисолатпаноҳлик ҳадиси мазмунига кўра фақр мустақим йўлидан ташқари қўймади. Ҳақбин дийдасини Аллоҳ жамоли тажаллиётидан ўзга дунё асбобларига очмади. Ул ҳазратнинг ҳарчанд мол-мулки кўп, муборак хотирлари зироат ишига таважжуҳ кўргузди. Унинг маҳсулини мискину фуқарога сарфлар эдилар. Зироатдан охират йўли озуқасини жамладилар. Чунончи, Ҳазрати Маҳдумий Мавлоно Абдураҳмон Жомий, қуддиса сирруҳу, онҳазрат шаънига шундай ёзганлар. Байт:

Ҳазорон мазраъ дар зери киштаст.
Ки аз ӯ рафтани роҳи беҳишт аст.

(Мазмуни:

Экинлар миқдорлаб экинзорни эгаллаган,
Ундан жаннат йўлига тушмоқ мумкин.)

Экинзор экинларининг моҳияти «дунё охират экинзори»дир. Онҳазрат истагандилар, ори Аллоҳ аҳли сулуки тариқаси Ҳақ муҳаббати йўлида ва бандаликда ва мутлоқ вожибул-вужуд иродаси таалуқотни қатъ қилмоқ этиборида Мосуводан ва ҳиммат кўзини ёпмоқдир. Дунёдан ва мофиҳодан ва бу санадул-аброр махсус маротиблари саййидул-ахёр ҳазрати Хожа Аҳрордир, қуддиса сирруҳу. Ҳамиша олий нусрат подшоҳлар, рифъат дастгоҳ сипоҳилар иродат бошларини ул Аллоҳ даргоҳининг мақбули гардун мартабали остонасига қўюрлар; унинг латифу шариф, пурфайз руҳидан мадад тилайдилар. Олимлар ва фозиллар, бошқа табақалар онҳазрат зеҳнияти тоза муаттар боғи риёзи, ки Илоҳий раҳмат баҳри жўйбори ва сўзсиз маъфирати дарёсидан сарсабздир. Чаман-чаман мурод гулларини ул зотга эътиқод гулбунидан терурлар; пур самара ихлос дарахтидан мақсад мевасини топурлар.

Лимуаллифа:

То равзаи Хожа мазҳари анвораст,
Манзилгоҳи қутби мажмаи аброраст.
Ҳуррият ҳар ду кавн ҳосил гардад,
Он кас, ки ғуломи Хожа Аҳрор аст.

(Мазмуни:

Хожа равзаси нурлар мазҳари экан,
Қутб манзилгоҳи аброрлар мажмаъидир.
Ҳар икки олам ҳуррияти ҳосил бўлур,
Кимки Хожа Аҳрор ғуломидир.)

Хуллас, бу ҳечмадон, қоснрбаён, алканзабон Роқим қалами нима ҳам ёзаоларди ва нима деёларди. Ул авлиёлар султони, муинулфуқаро, шарҳи аҳволи, афъолидан бир сатр ёзаоларми? Қачонки ул инсонлар қутби ҳазрати махдумий Жомий, қуддиса сирруҳу, ул зот таф-

сили ҳолидан ўзларининг «Туҳфат ул-Аҳрор» китобида марҳамат қилгандирларки, маснавий:

З-ў ба жаҳон навбати шаҳаншоҳи,
Қавкабаи фақри Убайдуллоҳи.
Рўи замин к-аш на сар на бун даст,
Дар назариш чун рўи як нохун аст.
Як рўи нохун, ки ба даст оядаш,
Қай ба раҳи фақр шикаст оядаш.
Он, ки ҳуррияти фақр огаҳаст,
Хожа Аҳрори Убайдуллоҳаст.

(Мазмуни:

Жаҳонда шаҳаншоҳлик навбати ундан,
Убайдуллоҳий фақр порлоқлиги.
Ер юзи, ки на боши на адоғи бор,
Унинг назарида тирноқ юзичалигидир.
Бир нохун юзаси унинг қўлида.
Қачон фақр йўлида шикаст тегар.
У фақр ҳуррнятидан огоҳдир,
Хожа Аҳрор Убайдуллоҳдир.)

Риёзий илмларнинг энг билимдони Ҳазрати Мавлоно Муҳаммад Қози, қуддиса сирруҳу, ҳам «Силсилатул-орифин» китобида ул бурҳон ул-восилин, саййидул-муқаррибиннинг шарҳи нечук бўлишини ҳуққадек тасвирлаб бердилар. Шунингдек ул саййидлар буюги ҳазрати Мир Абдулаввал, қуддиса сирруҳу, ўз мажмуъаларида ул ҳазрати Эшоннинг ҳаёти даврини ибтидосидан интиҳосигача шарҳи баёнини таскин қаламила рақам қилганлар. Мавлоно Ҳусайн Воизнинг аржуманд фарзанди жаноби Мавлоно Ҳусайн Фахриддин Али ўзларининг «Рашаҳот» китобларида ул кашфлар ва кароматлар маъдани, фавқулодда одатлар соҳиби мақомотларидан томчилар келтирганлар. Ҳазрати Эшон улуғ ёшга кирдилар; риҳлат вақти етишганда санайи 895 ҳижрий йили ойнинг шанба кечаси (милодий 1490 йили) Самарқанд вилояти қаряларидан Камонгарон қарясида бу пурмалол дунёдан кўз юмдилар. Ҳазрати Эшоннинг муборак наъшларини ул ердан Ҳазрати Қафшир маҳалласига келтириб, ул пок жисмни тупроқ хонаси хилватгузини қилдилар. Қибору номдор авлиёлар, таълиф шиор, тасниф иқтидор уламолардан бир қанчаси ул зот-

нинг файзбахш мозорлари ичида файзосор бўлдилар. Шу жумладан, бу гумном Роқим аждоди киромларидан вилоятпаноҳ, ҳақойиқогоҳ, ҳазрати Аллоҳ мақбули бешубҳа аъломул-уламо ҳазрати Мавлоно Исматуллоҳ ибн Мавлоно Маҳмуд ибн Мавлоно Неъматуллоҳ бўлса, иккинчиси, Раббоний Камол муфассири, Ҳазрати Набавий ҳадисларининг лафзу маоний билан ҳимоячиси Мавлоно Маҳмуд ибн Мавлоно Абдулали Гелоний. Булар Роқимнинг боболаридир. Яна муҳаққиқлар султони ва мудаққиқлар бурҳони ҳазрати мавлоно Исомуддиннинг мунаввар қабрлари ҳам шу ердадир. Бошқа дин уламолари, авлиёлик йўли ҳодийлари қабрлари ҳам Ҳазрати Эшоннинг табаррук мозорларидадур. Нурга тўлиқ бу мозордан шаҳаргача бўлган масофа бир милга яқиндир. Шу масофада хиёбон жойлашган. Зиёрат қилувчилар эътиқодидек хуррамликда жаннат боғи монанддир. Лимуаллифа:

Турфа хиёбонки дарахтони ӯ,
Мебурд аз тӯбои хулд обрӯ.
Ҳар тана бигзашта зи чатри саҳоб,
Панжа зада бар самари офтоб.
Он, ки гузашт аз фалаки ҳафтӯмин,
Решаи ӯ шуд раги гови замин.
Сидра буд шохчаи пасти ӯ,
То чи бувад шохи забардасти ӯ.
Нисбати ҳар як ба бузурги тамом,
Гом ниҳоди на бурун аз мақом.
Жумла сарафканда зи рӯи ниёз,
Гашта сафоро чу қиёми намоз.
Сарвқабоёни бақо иттисоф,
Хурда зи сарчашмаи хазир оби соф.
Ҳар шажари ҳаст кунун бе шакке,
Аз шажари водии Аймани яке.
Шохи дарахтонаш зи наздику дур,
Соиди Мусост тажалли зухур.
Ҳар як аз ин нахл ҳидоятсамар,
Медиҳад аз муршиди солик хабар.
Аҳли сулук аз ду тараф раҳнамун,
То наравад ҳеч кас аз раҳ бурун.
Ин ҳама хуби на обу ҳавост,
Файзи мазори шарифи авлиёст.
Сайиди қутбу санади атқиё,
Қаъбаи матлабасари муддао.

Оики зи асрори замири Илоҳаст,
Ҳодии дин Хожа Убайдуллоҳ аст.
Зойири ин равзан хулд ишгибоҳ,
Меравад аз сояи Тубо ба роҳ.
Ҳар, ки дар ин роҳ па ба сар зуд рафт,
Дер ба сари манзили мақсуд рафт.
В-онгоҳ дар ишжо аз сар бидид,
Рўй дар оиан мақсуд дид.
Ёрабам аз лутф зи маҳ то ба меҳ,
Ба ҳама тавфиқ зиёрат бидеҳ.

(Мазмуни:

Турфа хиёбонки, унда дарахтлар,
Жаннат Тубосидан обрў олурлар.
Ҳар бири ҳадиин булут чодиридан ўтказиб,
Офтоб самарига панжа урдилар.
Еттинчи фалакдан ўтган кишининг,
Решаси ер ҳўкизи учун томир бўлди.
Сидра унинг пастки шохчаси,
Забардаст шохлари шима бўларди.
Ҳар бири йирикликда қилган нисбатин,
Мақомигидан пари қадам қўя олмайсан.
Ишёз юзасидан барчанинг боши қуйи,
Намоз қиёмидек сафга тизилишган.
Сарв қабосин кийганлар боқийдирлар,
Яшил сарчашмалардан тоза сув ичиб.
Бугун ҳар бир дарахт бешак.
Айман водийси дарахтидек эди.
Дарахт шохлари узоғу яқиндан,
Мусо билагидир файз таратишда.
Бу шиҳоллар ҳидоят ҳосилин беради,
Муршиди соликдан хабар беради.
Сулук аҳли икки тарафдан йўл кўрсатувчи,
Токи ҳеч ким йўлдан чиқмасин.
Бу яхшиликлар обу ҳаводан эмас,
Муқаддас авлиё мозори файзидир.
Қутб сайёиди, муттақийлар санади,
Муддао асари талаб каъбасидир.
Оллоҳ замири сирларидан огоҳ,
Дин ҳодийси Хожа Убайдуллоҳдир.
Иштибоҳли жаннат боги зиёратчиси,
Тубо сояидан йўлга тушади.
Кимки бу йўлдан боши билан юрмаса,

Мақсад манзилига кечроқ боради.
Шунда бу ерда бошдан кўрур,
Мақсад оинасида юзини кўрур.
Ё Раббим ердан осмонгача,
Тавфиқ билан зиёрат бергин.)

Замон фозилларининг аксари Ҳазрати Эшон, қуддиса сирруҳу, вафотларига марсия ва тарихлар битдилар. Улардан баъзиси қуйидагилардир. Тарих:

Ба ҳаштсаду наваду панж дар шаби шанба,
Ки буд рафта чу аз фавти Аҳмади мурсал.
Кашид хожаи дунёву дин Убайдуллоҳ,
Шароби софи айни жинон зи жоми ажал.

(Мазмуни:

895 санада, шанба кечаси,
Пайғамбар вафотидан ўтганди.
Дунё ва дин хожаси Убайдуллоҳ,
Ажал жомидан жаннатнинг соф шаробини ичди.)

Амири кабир, соҳиби тадбир Амир Алишер Ҳазрати Эшон вафоти тарихига шундай деганлар: Тарих:

Хожаи хожагон хожа Убайдуллоҳ,
Муршиди соликони роҳи яқин.
Шуд ба хулди барин, ки аз фавташ,
Соли таърих гашт: «Хулди барин».

(Мазмуни:

Хожалар хожаси хожа Убайдуллоҳ,
Авлиёлар йўли соликларнинг муршиди.
Вафот этиши билан жаннатга тушди,
Шундан вафоти тарихи: «Хулди барин» (895) бўлди.)

Бошқаси:

Зи соли риҳлат хожа чу хостам тарих,
Нидо расидки бар ку мақом боди биҳишт.

(Мазмуни:

Хожа вафотига тарих изласам,
Нидо келдики қаерда: «боди биҳишт» (895).)

Яна бири деган:

Гуфт пири ақл аз илҳоми ғайб,
«Муршиди ориф» ба таърихи вафот.

(Мазмуни:

Ақл пири ғайб илҳомидан,
Вафоти тарихига деди: «Муршиди ориф» (895).)

Яна: Баҳри соли фавт қутби он замон,
Шуд «Дуойи хайр» (895) таърихи тамом.

(Мазмуни:

Ул замон қутби вафоти йилига,
Тарихи: «Дуойи хайр» бўлди, деди.)

Яна: Ҳотифи ғайб баҳри соли таърихаш,

Гуфт бар ку намонд муршиди роҳ (895).

(Мазмуни:

Гайб ҳотифи тарих санашни,
Деди: «Қаерда муршид йўли тугади»?)

ХАЛҚЛАР САРАСИ ҲАЗРАТИ МАВЛОНОЙИ ЖОМ ТАВАЛЛУДИ ТАРИХИ ЗИКРИ ВА УЛ ХАЙРУЛ-АНОМ ВАФОТИ ТАРИХИ

Олижаноб, олийнасаб, қудсий маоб, қутблар қутби, улуғлар мурожаатгоҳи ҳазрати мавлонайи Жом, ул сирлар хазинаси, асарлар маъданининг бузургвор оталари Аҳмад ибн Муҳаммад Даштийдир. Дашт Сифоҳон вилоятига тобеъ қарялардандир. Эшонининг волидалари Имом Муҳаммад Шайбоний авлодларидандир. Ҳазрати Махдумийнинг асл лақаблари Имодиддин, машҳур лақаблари Нуриддин. Шуҳратли номлари Абдураҳмон.

Айтишларича, ул зотнинг волидаи шарифлари замон ҳодисалари ва даврон инқилоби туфайли Исфаҳондан Хуросон мулки тарафга кўчганлар. Жом вилояти Харжирд қасабасида Ҳазрати Зиндафили Аҳмади Жом турбати яқинидан мақом тутганлар. Кейин шу ерда оила қурганлар. Ҳазрати Маҳдумий Мавлавий санайи 817 ҳижрий шаъбон ойининг йигирма учунчи кечаси (1414 йил 7 ноябрида) йўқлик оламидан вужуд илмободига қадам қўйдилар. Қитъа:

Ба соли ҳаштсаду ҳафтдаҳ зи ҳижрати набавий,
Ки з-ӯ зи Макка башурби сари авқоти жалол.
Зи авжи қуллаи парвоз гоҳ азми қадам,
Бад ин ҳазиз ҳавосаст кард то пару бол.

(Мазмуни:

Санайи 817 ҳижрийда,
У туфайли Маккадан тангри тилаган вақтда.
Парвоз авжидан, гоҳ қадам азмидан,
Шу лазиз ҳавода пару бол чиқарди.)

Таваллуд ва яшаш жойи Жом бўлгани муносабати билан ул зот Жомий тахаллус қилганлар. Чунончи, ўзлари бу маънида баён қоши билан ишорат қилганлар. Қитъа:

Мавлудам Жом рашҳаи қаламам,
Нашъаи Жоми шайхул-исломист.
Ложарам дар жаридаи ашъор,
Ба ду маъни тахаллусам Жомист.

(Мазмуни:

Тугилган жойим Жом қаламим қатралари,
Шайхулислом жоми нашъасидир.
Ложарам ашъор дафтарида,
Икки маънида тахаллусим Жомийдир.)

Бироз вақт ўтгач олам ул жаноб фазилатлари шамъи нури, ул камолот иктисоб камолининг чироғи равшанликларидан офтоб машъали ёруғидек мунаввар ва тобон бўлди. «Нафаҳотул — унс»дан риёзий илмлар боғи

ва бошқа саҳифалар риёзатасос нафасларига ҳазратнинг назоҳат ва назҳат бахш этди. Табъ очувчи «Баҳористон»дан, назм «Бўстон»и ва наср «Гулистон»и хуррамлик ва тароват топди. Ҳа, касирул-баракот мусаннафотларини агар осмон олами памозхонлари «Сабҳатул-аброр»дек қўлдан-қўлга айлантирсалар сазовордир. Ё аъло Мулло (Тангри) муқаррибларн «Туҳфат ул-аҳрор»дек кафтларига кўтарсалар раводир. Ул зот Султон Абусанд Мирзо Кўрагон салтанати замонида газаллар «Девони»ни тартиб бериш ва баъзи рисолаларини таълиф этишга муваффақ бўлдилар. Қолган асарлари Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро давлати айёмида таҳрир топди.

Амири кабир, соҳиби тадбир Мир Алишерким жаҳон халқлари сарвари, олам аҳлининг муроди эрди, ул жанобнинг мутеъи ва мурнди эдилар. Бу итоат ва продатдан балки сарафрозлик топгандилар. Ҳамиша тобеълик ҳошиясини жон елкасига ва продат камандини эътироф гарданига илиб юрардилар. Ҳазрати Махдумий ҳам дўстлик қоидасини ва муҳаббат шароитини ул муқаррабул ҳазратга нисбатан бажо келтирардилар. Шундай ҳам бўлганки, баъзи табаррук таълифотларини ул зот (Алишер Навоий) шавкатли номи ва севимли исмига ёзганлар. Мавлавий 81 йил ҳаёт соқийси қўлидан тириклик шарбатини ичдилар. Кейин «ва сақоҳум раббиҳум шаробан таҳуран» зумраси сафига дохил бўлдилар.

Чунончи, «жом»га муродиф бўлган «каъс» сўзи ҳарфлари ададидан маълум ва мафҳум бўлур. 81 йиллик умрлари муддатида 44 жилд китоб таснйф этдилар. Шу китоблар «каъс»га муродиф ҳисобланади. «Жом» сўзи ҳарфлари ададига ҳам мувофиқдир. Китоблар ва турли масалаларга бағишланган рисолаларнинг номи қуйидаги тартибдадир: «Тафсири каломулло» фотиҳадан то «Фаайа фархабун» оятигача, «Шавоҳидун-нубувват», «Нафаҳотул-унс», «Мақсадул-фусус», «Рисолан тариқайи суфийя», «Шарҳи мнот», «Шарҳи нусуси лавомеъ», «Шарҳи абёти форизия», «Шарҳи рубонёт», «Лавойиҳ», «Шарҳи матни Мавлонойи Рум», «Шарҳи матни Амир Хусрав Деҳлавий», «Шарҳи ҳадиси Абузар Уқайлий», «Шарҳи суханони хожа Муҳаммад Порсо», «Таржумайи арбаин», «Маноқиби Ҳазрати Мавлавий Румий», «Маноқиби хожа Абдулла Ансорий», «Рисолан таҳқиқи мазҳаби суфийя», «Рисола

дар исботи вужуд», «Рисолаи дар суоли Ҳиндустон», «Рисолаи дар ло илоҳи иллолоҳ», «Рисолаи дар маносики ҳаж», «Ҳафт авранг» қуйидаги тартибда: «Силсилатуз-заҳаб», «Саломон ва Ибсол», «Туҳфатул-аҳрор», «Сабҳатул-аброр», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандарий», «Девони аввал», «Девони сони», «Девони солис», «Баҳористон», «Рисолаи кабир дар муаммо», «Рисолаи мутавассит дар муаммо», «Рисолаи сағир дар муаммо», «Рисолаи манзума дар муаммо», «Рисолаи аруз», «Рисолаи кофия», «Рисолаи мусиқи», «Муншоот», «Шарҳи мулло бар кофия», «Шарҳи мифтоҳ ул-ғайб», Қасирул-баракот вақтларининг аксарини ҳамиша таълиф ва таснифда ўтказардилар. Ҳазрати зулжалолга ҳамиша ибодат билан машғул бўлишларига қарамай вақтларини бекор ўтказмасдилар.

Санайи 898 ҳижрий муборак муҳаррам ойининг 18 да жумъа куни пурфутуҳ руҳларининг қуши қолиб қафасидан парвоз этиб, Сидратул-мунтаҳо шохсорига ошён ва маъво қилди. Махдумнинг муборак наъшларини Ҳиротга элтиб, Мавлоно Саъдуддин Кошгарий, ки Ҳазрати Мўйини ул зотга нисбат берадилар, суфаларига дафн қилдилар. Амири кабир Мир Алишер он ҳазрат марсиясида таркиббанди ғарро назм силкига чекдилар. Унинг матлаъи ушбудир. Матлаъ:

Ҳар дам аз анжум аз чарх жафон дигар аст,
Ҳар дам аз анжуми ў доғи балои дигар аст.

(Мазмуни:

Ҳар дам юлдузлар, чархдан ўзгача жафодир,
Ҳар дам унинг юлдузларидан ўзга ало доғи.)

Бу марсияни Мавлоно Дарвеш Равғангар ҳазрати Махдумий марсиясига ёзган. Марсия:

Ни гардиши сипеҳр, ки ғам шуд чу дарди Жом,
Бар руҳи поки Ҳазрати Жомий кунанд салом.

(Мазмуни:

Бу фалак гардиши Жом дардидек оғир бўлди,
Ҳазрати Жомий руҳи покига салом айтур.)

Абдол шоирлардан, соҳиби ҳол донишмандларидан бўлган Мавлоно Абдураҳмон ўз хотири садафидан бу тарих гавҳарини чиқариб, назм риштасига тиздилар ва тингловчилар қулоғига тақдилар. Тарих:

Жомий, ки буд мойли жаннат, муқим шуд,
Фи равзатин макраматин арзҳо ус-самоъ.
Қилки қазо навишт равон бар дари биҳишт,
Таъриха ва ман дахлату кона омина.

(Мазмуни:

Жомий мойили жаннат эди — эришди,
Карам равзаси арзи самога етди.
Қазо қалами биҳишт дарвозасига ёзди:
«Тариха ва ман дахлату кона омина».)

Мавлоно Ҳисомий одамлар сараси вафотига тарих ёзган. Тарих:

Жомий, ки Офтоби сипеҳри камол буд,
Тасниф карда буд зи ҳар илм беҳасиб.
Рафт аз миён монд миёну сухан дар он,
Тарихи фавти хештан «ашъори дилфиреб».

(Мазмуни:

Жомий камолот фалагининг офтоби эди,
Беҳисоб илмлардан таснифлар қилди.
Орадан кетди, лекин сухан орасида қолди,
Вафоти тарихи: «ашъори дилфиреб» (898) бўлди.)

Амири кабир Мир Алишер ул муборак зот вафоти тарихига шундай деганлар. Тарих:

Гавҳари кони ҳақиқат, дурри баҳри маърифат,
К-ў ба Ҳақ восил шуду дар дил намудаш мосувоҳ.
Кошифи сирри Илоҳи буд бешак з-он сабаб,
Гашт тарихи вафоташ: «кашфи асрори Илоҳ».

(Мазмуни:

Ҳақиқат конининг гавҳари, маърифат денгизи,
У Ҳаққа пайванд бўлди, дилда мосувоси қолди.

Илоҳий сирлар кошифи эди, шу сабаб:
Вафоти тарихи «кашфи асрори Илоҳ» (898) бўлди.)

Фозиллардан яна бири шундай деган:

Гавси офоқ ҳазрати Жоми,
Кона маколатул-вари наворо.
Инон ёфт аз диёри фано,
Кард дар қиблан бақо зи раво.
Солу моҳи вафоти рўзаш буд,
Ҳаждаҳўми рўзи моҳи Ошуро.

(Мазмуни:

Ҳазрати Жомий ер юзи ғавси,
Фано диёрига йўл топди.
Бақо қибласини раво билди,
Вафоти йили, ойи ва куни.
Ошуро ойининг ўн саккизинчиси эди.

Қутблар қутби Ҳазрати Хожа Аҳрорнинг, қуддиса сирруҳу, тўнғич ўғиллари Ҳазрати Хожа Муҳаммад Яҳё шундай деганлар. Тарих:

Қудвати асҳоби дониш мавлави Жомий ки буд,
Муқтадои аҳли назм, жомеъи фазлу ҳунар.
Дил гирифт аз меҳнати обоу жаҳонаш ложарам,
Рахт баста кард сўи равзаи ризвон сафар.
Опчунон дар мотамаш аҳли Хуросон сўхтанд,
Дар пайи таърихи ў: «Дуд аз Хуросон шуд бадар!»
(912—14=898).

(Мазмуни:

Дониш асҳобининг раҳбари, мавлавий Жомий,
Назм аҳли пешвоси, фазлу ҳунар хони.
Жаҳон отлари меҳнати дил олди,
Юкини бойлаб ризвон боғи сари сафар қилди.
Унинг мотамида Хуросон аҳли куйди,
Тарихини изладим: «Дуд Хуросондан чиқди!»)

Унинг шуъласи ёнида, ки у ўта равшандир. «Дуд» лафзи ўн тўрт рақамини беради. Ҳар гоҳ Хуросондан ташқарига чиқарилади: саккиз юзу тўқсон саккиз, яъни талаб қилинган сон боқий қолади.

Ул зотнинг олий ҳимматлари доимо жамоат бинолари учун сарф-харажат қилиш бўлган. Чунончи, Ҳирот қалъасининг ичида олий мадраса бино қилдилар. Ҳирот хиёбонида мадраса ва хонақоҳ, яна Жом вилоятида масжиди жомеъ қурганлар. Ўз мулкларининг кўпини Хиёбон мадрасасига вақф қилган эдилар. Ул зот мақбаралари ёнидадир. Ул мавлолар зубдаси олий мозорлари пештоқи абрўйи тепасида шамса ўрнида китоба расмида ушбу матлаъ чекилмишдир. Байт:

Жомий ниҳода чашм ба тоқи мазори хеш,
Яъни ба тоқи абрўи ў моилам ҳануз.

(Мазмуни:

Жомий ўз мозори пештоқига кўз тикар,
Яъни унинг қоши тоқига дойим мойилман ҳануз.)

МАВЛОНО ШАМСИДДИН ВАФОТИ ТАРИХИ

Санайи 901 ҳижрий рабиюл-аввал ойида (милодий 1495 йил ноябри) Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад вафот этди. У Султон Ҳусайн Мирзо замони фозилларидан бўлиб, Мавлонозода номи билан машҳур бўлган Мавлоно Усмондир. У Ҳирот вилоятидаги Султония мадрасасининг мударрисидир. Қози Ихтиёриддин Ҳасан унинг вафоти тарихига ушбуни назм қилган. Тарих:

Алломаи хиттаи Самарқанд, к-он олими омили малакхўй,
Аз дори фано ба оламн қудс зад хаймаву тофт аз жаҳон рўй.
Тарихи вафоташ, эй ҳирадманд,
Аз «донишманди муштаҳид» жўй.

(Мазмуни:

Самарқанд шаҳри алломаси, у малак хислатли омил олимдир,
Фано уйидан қудс оламида чодир тикдию жаҳондан юз ўгирди.
Унинг вафоти тарихини, эй хирадманд, машҳур доишмандан сўра.)

Санайи 902 ҳижрий рабиус-соний ойи (милодий 1496 йил декабри)да Султон Абу Язид ибн Муҳаммад ибн Музаффар вафот этди. У ҳам Султон Ҳусайн Мирзонинг эътимодли кишиларидан эди.

Санайи 903 ҳижрий зулқаъда ойининг иккинчи куни (милодий 1498 йил 22 июнь куни) Амир Ховандшоҳ вафот этади. У «Равзатус-сафо» мусаннифидир.

МАВЛОНО ШАМСИДДИН МУҲАММАД РУҲИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Муҳаммад Руҳий, қуддиса сирруҳунинг номи мубораки Шамсиддин Муҳаммаддир. Пешвои аҳли замон, олам аҳлининг муқтадоси эди. Ҳамиша ўтмиш толиблари ул ростлар қибласига етишарди. Саодатли ботинидан саодат нурларини иқтибос этарди, кўп муродларни ҳосил этарди. Санайи 904 ҳижрий муборак рамазон ойининг аввалларида (милодий 1499 йил апрели ўрталари)да бетоб бўлиб, 16 рамазонда шанба куни (27 апрелда) жисмоний олам билан видолашиб, пурфутуҳ руҳи мужаррадлар оламига кўчди. Муборак жасадини Ҳирот пойдгоҳига элтиб Мавлоно Саъдуддин Кошғарий, қуддиса сирруҳу, қабри ёнига дафн қилдилар. Бир неча кун ўтгач баъзи муридлари ўша жойдан ўтаётиб ул дафн этилган ганчни қазиб олиб, Гозургоҳда Ҳазрати Ҳақ таоло муқарриби Хожа Абдуллоҳ Ансорий, қуддиса сирруҳу, мозори ёнига тупроққа топширдилар. Султон Иброҳим, ўғли Мавлоно Муҳаммад вафоти куни, ойи, йилини бир мисрада зоҳир этдилар. Бундай тарих хили ғоятда маъқулдир. Тарих:

Он пир, ки сари ишқи ўро,
Аз айни шуҳуд буд машҳуд.
Мансуб ба руҳ дар ҳақиқат,
Ў ба нисбат ҳар ду кави мақсуд.
Шуд сўйи жинон гашт (904) тарих,
Шанба, ки зи савми шонздаҳ буд.

(Мазмуни:

Ул пир, ки унинг ишқини,
Айни шоҳидлардан эди кўзга ташланган.
Ҳақиқатда руҳга мансуб эди,

У ҳар икки мақсад дунёсига нисбатан.
«Жаннатлар сари кетти» бўлди тарихи,
Шанба куни, рамазоннинг ўн олтинчисида.)

Ҳазрати Мавлоно Муҳаммад вафотига ёзилган тарихнинг яна бири қуйидагича. Тарих:

Шайхи руҳий, ки зи истиҳқоқ,
Зубдаи орифони рўи замин.
Кард парвоз аз нишимани хок,
Руҳи покаш ба авжи алийин.
«Муршиди аср» буд таърихаш,
Зи иттифоқоти даҳр гашт ҳамин.

(Мазмуни:

Шайхи руҳий дейилишга ҳақли эди,
Ер юзи орифлари сараси.
Ер манзилидан парвоз қилди,
Унинг руҳи поки осмон авжига.
Тарихи «Муршиди аср» (904) бўлди,
Даҳр бир огиздан шунга келишди.)

Бошқа бири ушбу тарихни назм қилган. Тарих:

Оҳ, қудвати нақшбандиён кў?
Аз дилн ҳама ғайри нақш ба зуд.
Ҳам тарки калом гўшаи фақр,
Дар олами фақр бар фалак суд.
Рухе, ки ба қабр дар фано гашт,
З-ў нисбати исми расми мафқуд.
Мустағраки баҳри нести лек,
Аз базми шуҳуд гашта машҳуд.
З-ин танги қафас намуд парвоз,
Руҳаш ба фазои қудс олуд.
Ў муршиди аср буд аз он шуд,
Тарихи вафоташ ончи ў шуд.

(Мазмуни:

Оҳ, нақшбандийлар сарвари қани?
Барчанинг дилидан ғайри нафслар арнди.

Ҳам фақр бурчагидаги тарки калом,
Фақр оламида баҳра фалаки устида.
Қабрда, фанога айланган руҳ,
Ундан йўқолган нему расм.
Лекин йўқлик денгизида ғарқ,
Шоҳидлар базмидан кўриб билгани.
Бу тор қафасдан парвоз айлади,
Қудсий фазога руҳи унинг.
У аср муршиди эди, шундан,
Вафоти тарихи «онча ў» бўлди.)

Санайи 904 ҳижрий (милодий 1498/99) йил эди. Амири кабир, хирадманди соҳибтадбир Мир Алишер Ҳирот вилоятида бир масжид бино қилди. Ҳақиқатда ҳам файз таъсир ердаги маъбад орифлар сийнаси сатҳидек равшан ва мусаффо, қурилиши қондаларининг мустаҳкамлиги содиқлар эътиқоди қулидек пойини барҳо қўйган; минбарининг курсибанди арши азимдан бир неча поя баландроқдир. Меҳробининг сурати саждаҳли абруси ишорати билан таъзим рукуъида.

Чи масжид қиблаи арбоби ҳожот,
Ибодатҳон аҳли харқи одат.
Чу байтуллоҳ аз рўи иродат,
Ниҳода халқ ҳар сў рў ба тоат.
Футуҳ аз мабдаъ файёзи омаст,
Ки ҳар дарвозааш бобус-саломаст.
Зи рўи файзи рифъат ҳамчу минбар,
Зи масжидҳост чандин поя бартар.
Агар ин сангин бино аз обу хокаст,
Зи ҳасрат хонаи шайтон хароб аст.

(Мазмуни:

Масжид эмас, ҳожат арбобининг қибласидир,
Хориқи одат аҳлининг ибодатлари.
Иродат юзидан Байтуллоҳдекдир,
Халқ ҳар тарафдан келиб тоатга юз қўюр.
Файз келтирувчи омма мурожаатгоҳи,
Ҳар дарвозаси саломатлик эшигидир.
Олий файз юзасидан минбардек,
Масжидлардан бир неча баланд поялар.

Бу тош бино сув ила хокдан бўлса-да,
Ҳасратдан шайтон уйи харобдур.)

Эҳтимом юзасидан Мавлоно Дарвешали, ки ул зотнинг мавлоларидан эди, бу олий масжидга лойиқ тарих битди. Тарих:

Тарихи имораташ агар мехоҳи,
Арқоми аносираст сифри афлок.

(Мазмуни:

Иморати тарихини истасанг,
Фалаклар бўшлиғи унсурлар рақамидир.)

Талмиҳ қоидасига кўра «афлок» сўзи рақами тўққиз ва рақамларни тартиби тариқи билан мулоҳаза қилинади. Ночор 904 рақами келиб чиқадики бу айни мақсаддир.

АМИРИ КАБИР МИР АЛИШЕР ТАРИХИ

Суханоройлик иқлимининг султони Низомуддин Амир Алишер, ки тахаллуси Навоийдир, Султон Ҳусайн Мирзо салтанати даврида вазирлик мансабидан амирлик мартабасига етган эди. Аммо вазирлик ишларида шу даражада маҳоратга эга эдики, собит тадбири билан давлат оинаси юзидан кудурат зангини аритди. Ақли ва тажрибага бойлигидан Аторуд дабири ундан сабоқ устига сабоқ оларди. Қитъа:

Ҳарири килкаш дар кашфи мушкулоти жаҳон,
Чунонки нағмаи Довуд дар адои Забур.
На дар ҳадиқаи фикраш вазида боди ғалат,
На дар саҳфаи иззаш ниҳаста гарди футур.

(Мазмуни:

Қаламнинг ҳарири жаҳон мушкулларини кашф этишда,
Шу даражада, ки Довуд нағмасидек Забур хатмида
Фикрининг гулзорида ғалатлик шамоли эсмаган,
Иззати саҳифасига футур чанги ўлтирган эмас.)

Шайх Низомий Ганжавий «Хамса»сига туркийда жавоб ёзди. Қуйидаги икки байт ўша «Хамса»дандир, ки Шайх Низомий «Махзанул-асрор»ни упда назарда тутилган. Маснавий:

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хусрав била Жомий қўлум.
Каҳфи бақо ичра олар бўлса гум,
Ман ҳам ўлай робиуҳум калбуҳум.

«Мажолисун-нафоис» номи билан юритиладиган тазкиратуш-шуароси ҳам бор. Девон тузганлар. Бир неча рисола ҳам ёзганлар, ки шуҳрат топгандир. Аммо. санайи 906 ҳижрий мушарраф барот ойининг аввалларн (милодий 1501 йил март ойи бошлари)да унинг ҳаёти рўзномасини фарди ботил сингари кеча ва кундуз дафтаридан чиқариб ташлади; унинг аъмоли варақлари ва афъоли рақамлари жузвларини «Иннамо ҳисобаҳум инда раббиҳум» девонгоҳига элтди. Амири Кабирнинг валодатлари санайи 844 ҳижрий (милодий 1441) йилда. Ул зотнинг қабри ўзлари бино қилган Масжиди жомеъ ёнидадир.

Ҳирот доруссалтанасида замон фозилларининг ҳар бири лойиқ тарихлар битдилар. Шу жумладан Аминий тахаллусли Султон Иброҳим бу тарихни битган. Тарих:

Мири динпарвар Алишер он, ки буд,
Ақлу дониш, мулку миллатро паноҳ.
Дар ҳидоят ҳодии роҳи Худо,
Дар вилоят волии дини Илоҳ.
Оқибат з-ин тангно омад батанг,
Шуд сўи Фирдавс бошад иззу жоҳ.
Дар жинон жустанд аз таърихи ў,
Гуфт равонаш вилоят интибоҳ.

(Мазмуни:

Динпарвар Мир Алишер,
Ақлу дониш, мулку миллат паноҳи эди.
Ҳидоятда рост йўл ҳодийси эди,
Вилоятда (валийликда) дини Илоҳ волийси.
Оқибатда бу тор дунёдан ҳоли батанг бўлди,
Жаннат боғи сари иззат ва ҳурматда жўнади.
Жаннат боғларидан унинг тарихини изладилар,
Унинг боғи деди: «вилоят интибоҳ» (906).)

Муҳаммад Шоҳ ибн Хондшоҳ бошқа бир тарих битганлар. Тарих:

Жаноби амири ҳидоятпаноҳ,
Ки зоҳир аз ӯ гашт осори раҳмат.
Шуд аз хор-зори жаҳон сӯи боғе,
Ки он жо шугуфтаст гулзори раҳмат.
Чу нозил шуд анвори раҳмат ба рухаш,
Бижӯ соли фавташ аз анвори раҳмат.

(Мазмуни:

Жаноби ҳидоятпаноҳ амир,
Ундан раҳмат асарлари зоҳир бўлди.
Жаҳон хору зорлигидан боғ сари жўнади,
Ул жойда раҳмат гулзори очилган эди.
Рўҳига раҳмат нури нозил бўлди,
Вафотлари йилини «анвори раҳмат» (906)дан изла.)

Фозиллардан яна бири шундай назм деган. Тарих:

Мири хуршидсифат Мир Алишер, ки ӯ,
Рахт бар баст аз ин зовияи пурмеҳнат.
Соли тарихи вай аз манзили ӯ пурсидам,
Омад овози фирдавс, ки: «Жаннат, жаннат!»

(Мазмуни:

Мири хуршидсифат Мир Алишер,
Бу азобли дунёдан кўчишни тутди.
Унинг манзилидан вафот тарихини сўрасам,
Жаннат богидан овоз келди, ки: «Жаннат, жаннат!»
(906).

Яна бири шундай битади. Тарих:

Буд Кайхусрав дар иқлими сухан,
Гашт аз он таърихи у Кайхусрави.

(Мазмуни:

Сўз иқлимида Кайхусров эди,
Шундан унинг вафоти тарихи: «Кайхусравий» (906) бўлди.)

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН ДАВВОНИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Азаматлик авжи буржининг нур сочувчиси, фазлу афзал осмонининг офтоби, донишу камол фалагининг офтоби, иқбол осмонининг пурнур қуёши алломайи Даввоний Мавлоно Жалол санайи 830 ҳижрий (милодий 1427) йили йўқлик мулкининг жаҳолатободидан шаҳар дорулилмига вужуд ва зуҳур этди. Чунончи, ул уламо чашму чароғи, фузало нури дийдаси бир кўз нури ўғил кўрди. Тарих:

Тарихи зуҳури он ягона.
Шуд қурратул-айн дар замона.

(Мазмуни:

У ягона зуҳурининг тарихи.
Замонада «қурратул-айн» бўлди.)

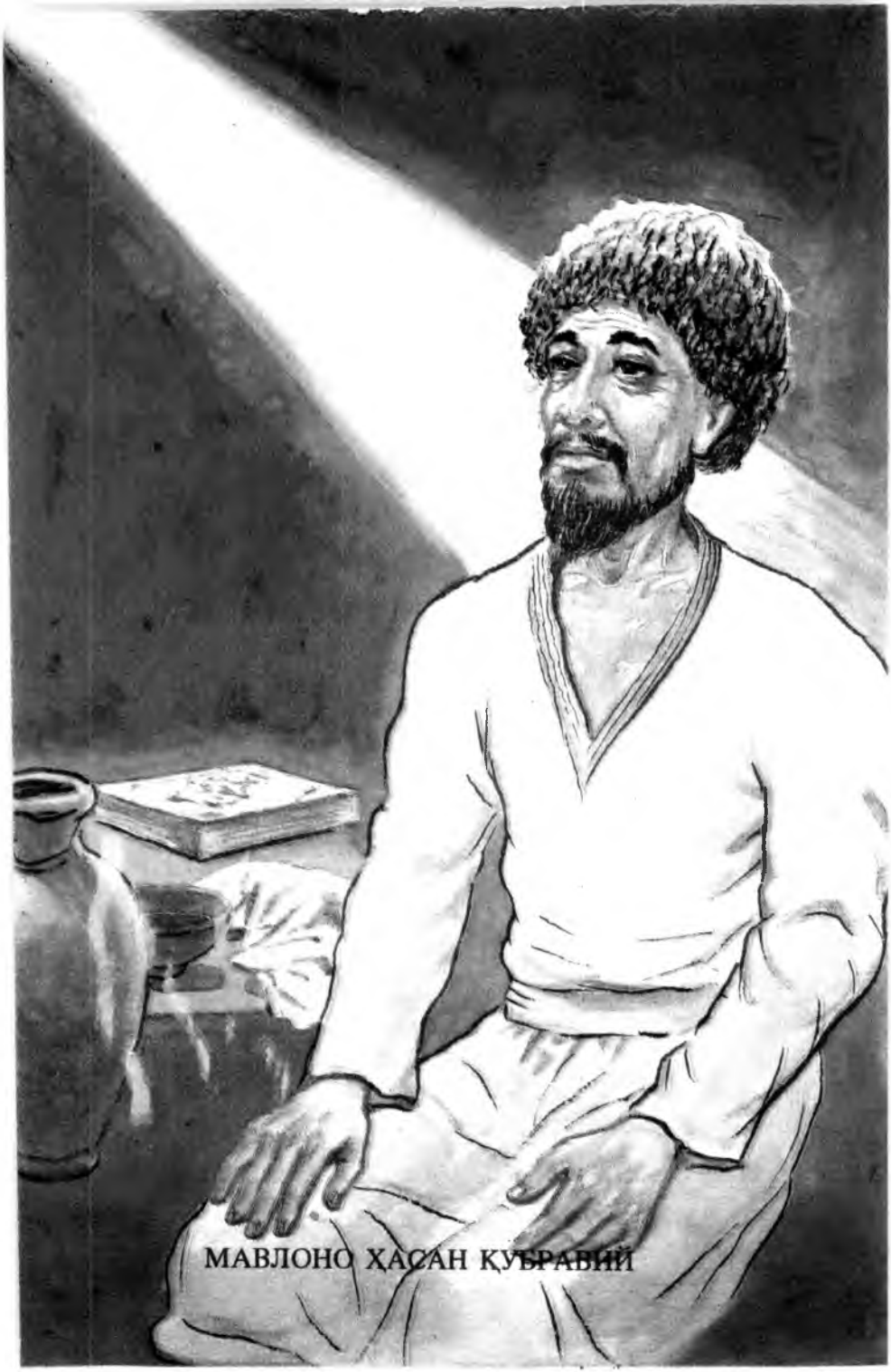
Ул камолот мажмаъи, муннус-саодатнинг ҳаёти муддати етмиш саккиз йил бўлди. Ул айёмда талабада ул иксир хосиятли суҳбатидан тўла баҳрамандлик ҳосил бўларди; ҳар бирининг вужуди миси ғиёзати кураси-дан олий навли холис олтиндек бўлиб чиқарди.

Ул одамлар алломасининг мусаннафотлари кенг шуҳрат топди. Аммо, ҳаётининг дафтари жузвлари хотимага етгач, санайи 909 ҳижрий (милодий 1503/1504) йилда умри китобининг варақлари шерозаси бўшади. Айни шу санада Жамшид мартабали, анжум сипоҳли подшоҳ, хоқони соҳибқирон Шайбони Муҳаммадхон Самарқанд вилоятини тасарруф этиб жўнаш жиловини уммул-билод Балх сари бурган эдилар. Андак саъй ва беқиёс ҳиммат кўргузилгандан кейин фатҳу зафар байроғи кўк чархи узра порлади. Ўзбекларнинг қора удуми ғорату торождан сўнг ул маъмура ва обод жой андак фурсатда ғазаб оташи ва шамшир тобидан қора тупроқ билан баробар қилинди. Мулкни фано шамолига топширдилар. Ўша асрда ул ўлка донишмандларидан бири бир муносиб тарих битган.

Муҳаммадхон чу аз Омуя бигзашт,
Шароби айши аҳли Балх шуд талх.

ХАЗРАТИ ШОҲ ҚОСИМ АНВОР

МАВЛОНО ХАСАН КУБРАВИЙ

ПАХЛАВОН КОТИБИЙ

МАВЛОНО ШАРАФУДДИН АЛИ ЯЗДИЙ

ҲАЗРАТИ МАВЛОНО АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

АМИР КАБИР [illegible] АВОИЙ

Тамоми шаҳр вайрон гашт аз жанг,
Аз он тарих шуд вайронии Балх.

(Мазмуни:

Муҳаммадхон Омударёдан ўтиши билан,
Балх аҳолисининг айш шароби талх бўлди.
Жанг натижасида бутун шаҳар вайрон бўлди,
Шунинг учун тарихи: «вайронийи Балх» бўлди.)

Айтишларича Балх вилояти тўртинчи иқлимда жойлашган. Аксар муаррихларнинг таъкидича, Балх шаҳрини аввалги бино, баъзилари муқаддима дейдилар. Баъзилар қадимги Бобилни дейдилар.

МАВЛОНО МУИНИДДИН ФАРОҲИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Муиниддин ал-Фароҳий ҳақойиқ нурлари хазинаси, турли дақойиқлар румузининг огоҳи бўлиб, султоннишон, Жамшид мартабали шоҳ Искандар фармон Султон ибн Мирзо Мансур ибн Бойқаро кўрагон давлати замонида аҳоли орасида эъзозли киши эди. Сўз пояснинг баландлик мартабасини иқбол меърожига етказди. У некахлоқ зотнинг таълифу таснифлари жуда кўпдир. Шулардан китоблар жамъи бўлиб, «Сийяр» номи билан машҳур. У олти рукндан иборат. Биринчи руки ҳазрати Раббул-оламин таҳмидотидан иборат. Иккинчи рукин ҳазрати Саййидул-мурсалин, пайғамбарларнинг сўнгиси мўъжизаларидан. Қолган рукилар ҳазрати анбиё ва расули акрамул-ул-акрамайн ва дин асҳобининг, ризвоноллоҳу алайҳим ажмаъийн, ажойиб ва гаройиб воқеалари тўғрисидадир. Бу китоб ул рўзн машҳар сарвари ишорати билан ёзилган эди. Алҳақ, унинг латиф лафзлари келиши камолот жилвагоҳида минглаб таҳсинлар ва шариф маънилари шоҳиди сабабидир. Ҳарфларн салмоғи таҳсинга лойиқдир. Иборатлари ғайбий воридотлар ва истиоралари киритилгани билан шубҳасиз пардали эканлигидандир. Ҳар бир фасли орифлар қалби бобларини очувчи, ҳар бир боби содиқлар сирлари китобининг бир фаслидир; байтларининг рукилари каъбайи мақсад, лафзлари саводи мастур «Равзатул-аҳбоб»дан олинган варақлар

боғининг ҳажарул — асвадидир; ҳақойиқда саҳифалари «Ҳадиқатул-асҳоб»дир.

Аммо, ул нексийратнинг умри китоби тамом бўлиб, ҳаёти, дафтари хотимасига етганда санайи 909 ҳижрий (милодий 1503/1504) йили аъмол котиби ўз қаламини унинг аҳволи жаридасидан тарк этди; ҳаёти рўзномаси хотималанди. Наъши Ҳазрати Хожа Абдулла Ансорий, қуддиса сирруҳу, фойизул-анвор мозорига дафн этилди. Фозилларнинг баъзиси Мавлоно вафотига таърих айтганлар. Тарих:

Дариғо, аз он қутби некўсияр,
Ки огоҳ буди з-сирри ҳақойиқ.
Ба зоҳир, ба ботин чи ҳолу қол,
Зи ақрону амсол мумтоз фойиқ.
Ба иршоди афзалу тақво ягона,
Ба таъзиму такриму тамҳиди лойиқ.
Иморати фаҳме, ки аз рўи дониш,
Ё бувад осон румузи дақойиқ.
Муъини халойиқ, чу мебуд, гардид,
Ва тарихи фавташ: «Муъини халойиқ».

(Мазмуни:

Дариғо, ки ул қутби нексийрат,
Ҳақойиқ сирридан огоҳ эди.
Зоҳиру ботинда, ҳолу қолда ҳам,
Яқину тенгқурларидан мумтоз эди.
Ягона тақвога фозиллар иршодига,
Таъзиму такримда, лойиқ мадҳ айтарди.
Дониш юзасидан фаҳмлагани ишорати,
Ёки дақойиқ рамзлари унга осон эди.
Халқ ишончи эди, энди, шундай бўлиб қолди.
Вафоти тарихи: «Муъини халойиқ» (909) бўлди.)

Мазкур (909 ҳижрий — 1503—1504 милодий) санада Султон Ҳусайн Мирзойи Бойқаро салтанати айёмида мавлоно Камолиддин Воизнинг шавкатли фарзанди Мавлоно Фахриддин Али «Рашаҳот» номли фойизилбаракот китобини, ки қалам томчилари туфайли гавҳар сочувчи уммонга—дарёга айланди, таълифига, ўзи шу китобига тарих назм қилди. Тарих:

Омад рашаҳоти мо касирул-баракот,
Чун оби ҳазари мунфажир аз оби ҳаёт.

Ёбанд муҳосибон на санжида сифот,
Тарих тамомаст аз ҳуруфи рашаҳот.

(Мазмуни:

Томчиларимиз касирул-баракот бўлди,
Обн ҳаётдан чиққан сувдек.
Ҳисобчи муҳосиблар топурлар.

Тамомат тарихини «Рашаҳот» (909) ҳарфларидан.)

Мавлоно Фахриддиннинг таълиф этган асарлари кўпдир. Назму насрлардан «Маҳмуд ва Аёз» манзумасидир. Ул фан нодирасининг дафн этилган жойи Ўба вилоятидир.

МАВЛОНО ҲУСАЙН ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Камолиддин Ҳусайн ибн Али ал-Воиз ал-мутахаллис ба Кошифий сўз қадрининг пояйи минбарини гардун авжига етказди. Маоний шоҳидларига лафзлар матоси оҳорли хилъатларини кийгизди. Суҳбатдошлар маҳфилининг чароғи, меҳроб қандили шамъининг мақоли овози фалаклар гумбазига садо берди. Ҳол галабасидан дил мосуводан арнди. Ул хайрул-вонзин ҳама вақт насиҳат дурлари, панду маъвиза жавоҳирлари билан хирадманд сомеълар қулоғини безатиб келди. Уламойи киром, фузалойи зулэҳтиром, балки барча одамлар кўпинча ул зотнинг ихсир хосиятли мажлисларига етишиш орзусида эдилар. Ул мазҳари биниш илми дониш ва иншода бемисл эди. Бошқа илмларда ҳам шу хилда тенгсиз эди. Унинг фойизул-баракот асарларидан «Жавоҳирут-тафсир», «Мавоҳиби алайҳи», «Равзатуш-шуҳадо», «Анвори Суҳайлий» ва «Махзанул-иншо», «Ахлоқи Муҳсиний» ва «Ихтиёрот» эди. «Тафсир» ва «Мавоҳиби алайҳ» китобларининг ёзилиш тарихини унинг тўнғич ва аржуманд ўғли Мавлоно Фахриддин Али мушкин ҳидли қалами билан рақам қилган. Тарих:

То хомаам ин нома ба иқбол навишт,

Иқболи сухан бо юмнул-фол навишт.
Гуфтам маҳу солу рўзи тарихи хеш,
Филҳол дуввўм зи шаҳри шаввол навишт.

(Мазмуни:

Қаламим бу номани иқбол билан ёзгунча,
Сўз иқболи яхши фол билан ёзди.
Ойу йили кунининг тарихини ёздим.
Дарҳол шаввол ойининг иккиси, деб ёзди.)

Бу тарих 809 дир. Насиҳат гавҳарлари билан тўла, ҳар сафҳаси ҳикмат жавоҳири билан йўғирилган сафина ҳисобланмиш «Анвори Суҳайлий» китоби санайи 905 ҳижрий (милодий 1500) йили ёзиб тугалланди. Иборатлари ҳусни маъно лаъллари билан мубайян, калималари чеҳраси таҳсин зевари билан музайян бўлган «Ахлоқи Муҳсиний» китобининг ёзиб тугалланган тарихини мусаннифнинг ўзи ёзганди.

Тарих:

Бо хома гуфтам: эй, кн зи сар сохта қадам,
Дар мақдами ту чашми сухан ёфт равшани.
«Ахлоқи Муҳсини» батамом навишта шуд,
Тарихиҳум навис: «Ахлоқи Муҳсини».

(Мазмуни:

Қаламга дедим, эй боши билан қадам босган,
Қадамингдан сўз дидаси равшанлик топди.
«Ахлоқи Муҳсиний» ёзиб тамомланди,
Унинг тарихини «Ахлоқи Муҳсиний» ёзгин.)

Хуллас, ул сухандони нодиранинг аҳд этилган ажал муқтазоси етиб, санайи 910 ҳижрий рабиюлаввал ойининг охирлари (милодий 1504 йил сентябрь ойи бошлари)да изҳор лабига хомушлик муҳрини босди ва охират оламини манзил этди. Тарих:

Носиҳи халқ буд дар ҳама ҳол,
«Носиҳул халқ» гашт тарихаш.

(Мазмуни:

Барча ҳолларда халқ насиҳатчиси эди,

Вафоти тарихи: «Носихи халқ» (910) бўлди.)

Наъши Ҳирот вилоятида дафн этилган. Балоғатосор шеърларидан ушбу матлаъни табаррук ва ёдгор тарзида келтирилди. Матлаъ:

Сабзхато зи мушки тар ғолия бар суман мазан,
Сумбули тобдодаро бар гули настаран мазан.

(Мазмуни:

Эй сабзхат, суманга мушки тардан ғолия урма,
Етилган сумбулни настаран гулига урма.)

МАВЛОНО АБДУҒАФУР ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Абдуғафур Мавлоно Жомийнинг етук шогирдларидан, эътиборли муршидларидан эди. Камолот мазҳари бўлган бу зотга Мавлоно доимий илтифот назари билан қарар эдилар, қалблар миръоти файз муассир хотир сафҳалари нурлари партавидан шуҳрат топган эди. Ул ақойид хулосасининг сўзсиз ўз ақидалари ҳам мавжуд эди. Токи ул ҳазрат хизмати сулуки йўлидан бир лаҳза бўлса ҳам четга чиқмагайлар. Ул соҳиби илм ишоратларидан илм қонуни усули шуъбаларини курашиб қўлга олдилар. Хусусан илми арабиятда ул зот ёнида обрўда эдилар, ки ҳеч ким ул одамлар сараси мўжаз каломида лом-мим деяолмасди. Ул зотнинг касирул-баракот таснифлари кўпдир; жумладан ўз махдумлари «шарҳи»га ҳошия ёзган эдилар, ки халқ орасида катта шуҳрат топганди. «Нафаҳотул-унс» такмиласи ҳам шул зот қаламига мансуб. Аммо, ваъда қилинган вақт келганда, санайи 912 ҳижрий (милодий 1506—1507) йилда Суруш «Ҳувал-Гафур»ини дили қулогига етказди ва руҳ улфати шерозасини тан китобхонасидан олиб кетди. Илм жавоҳирига тўла сийна сандиғини тупроқ дорул-ҳужраси хазинасига топширди. Мавлононинг вафоти тарихини баъзи фозиллар шундай ёзганлар. Тарих:

Чу шуд Абдулғафур з-он комили аср,
Ба уқбо ғарқаи дарёи урфон.
Ту хоҳи рўзу моҳу соли фавташ,
Бигў: якшанбаву панжум зи шаъбон (912).

(Мазмуни:

Ул аср комилидан Абдулғафур ҳосил бўлгач,
Охиратда урфон дарёсига гарқ бўлди.
Вафоти йили, ойи ва кунини истасанг,
Дегил шаъбоннинг бешинчиси, якшанбада.)

Бу тарихда кун, ой ва йилни «яқин» қилдилар. Бу аҳли тарих бадиъаларидандир.

МАВЛОНО ФАСИҲИДДИН ВАФОТИ ТАРИХИ.

Ўша даврда жаноби мавлоно Фасиҳиддин Муҳаммад Ҳирот вилоятида улуғ насаблик ва ҳасабда замон аҳли мумтози эди. Риёзий ва ҳукмий илму фанларида даврон фозилларининг саромади эди. Жаноб ҳазрати султоннинг муқарраби Амири кабир, сойибтадбир Мир Алишер Навоий шоёни эътибор бўлган кўплаб китобларини Мавлоно Фасиҳиддин шогирдлигида мутолаа қилганлар. Шундан баҳрамандлик ҳосил қилганлар.

Жаноб Фасиҳиддин санайи 919 ҳижрий (милодий 1513) йилда «каломулмавт боби кулли нафси дохилҳо» мазмунича муқаддас руҳи таннинг тўрт рукнли хонасини тарк этди. Таважжуҳ юзини охират доруссаломи сари бурди. Мавлоно Фасиҳиддиннинг балоғат табъи суви натижаларидан «Ҳашияи Ҳидоя», «Ҳикмат», «Ҳошияи тазкира», «Шарҳи арбаин», «Шарҳи мнъат омил». «Ҳошияи мухтасар» ва бошқалардир. Бу мусаннифотлар фозиллар орасида машҳурдир, талабалар улар мутолаасидан масрурдирлар.

МАВЛОНО РИЁЗИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Риёзий Зовадандир. Зова Хуросон вилоятининг бир қасабасидир. Ул зоти олийжоҳ, подшоҳ анжум Султон Ҳусайн Мирзо салтанати айёмида шу қасабаси қозилиги билан қариндошлари орасида имтиёзга эга эди. Ўзининг адолат маҳкамасида низоларни дафъ этувчи ҳукми билан тўрт унсур орасидан кўтарилди. Султон Ҳусайн Мирзо вафотидан сўнг бир неча вақт шоҳ Исмоил хизматида бўлди ва фозиллар қа-

торида катта эътибор топди. Шоҳ Исмоил амри билан замон фатҳлари тарихини у назм силкига тизиши лозим эди. Китоб муқаддимаси ҳали ёзиб тугалланмаган ҳам эди, ки ҳаётидан дафтари шерозаси ўз-ўзидан сўкилди, турмуши варақлари санайи 921 ҳижрий (милодий 1515) йилда фано шамолида совурилди. Бу мақтаъ унинг девонидандирки ҳўб воқеъ бўлубдур. Мақтаъ:

Рафт бечора Риёзи, ба таманнои рахт,
Бурд меҳру маҳ рухсори ту кўзаш пур нур.

(Мазмуни:

Бечора Риёзий кетди, кўчининг умидида,
Ойю, қуёшдек юзинг, кўзинг нурга тўлуғ.)

Ул зотнинг ёши саксонга яқинлашган эди. Ушбу байт ўша «Тарихи футуҳот» маснавийсидандир, ки тоғ таърифидадир. Маснавий:

Уқобаш зи жади фалак бурда ком,
Палангаш зи хуни малак хўрда шом.
Фалак монанди сабзаи пиромунаш,
Шафақ дашти аз лола доманаш.

(Мазмуни:

Унинг бургути фалак эчкисидан насиба оларди,
Қоплони малак қонидан шомлик қиларди.
Фалакдек атрофи сабзазордир,
Шафақ даштидек этаги лолаларга тўла.)

МАВЛОНО БИНОИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Биноийнинг асл туғилган жойи Ҳирот вилоятидир. Отасини Усто Муҳаммад Сабз дейишган. Меъмор бўлгани учун Биноий тахаллус қилди. Ўзи яна сўз қасри рукнларининг моҳир устоди эди. Қудрат қўли фалак корхонаси рангини тўкмагай, ундай бунёд асосли бинони бирор киши кўрмагай. Фитрат муҳандиси тўққиз тоқлик фалак остида муқарнас ясашда бундайин маъно қоидаларидаги устодликни ҳеч ким эшитмаган. Лафз жузвлари устухонбандини унингдек чолоклик

билан қўёлмасди. Байтлар қоидаси асосининг гулдастини ҳеч ким унингдек дастур била богламаган. Замонасининг фозиллар зумрасида Султон Ҳусайн Мирзо Кўрагон суҳбатида доиман бўларди. Ҳирот вилоятидан Мовароуннаҳр сари жўнади ва Самарқанд подшоҳи Султонали Мирзо ибн Султон Мирзо хизматида бўлди. Бу ерда Шайбоний Муҳаммадхон ибн Будоғ Султоннинг ўша юртга истилосигача турди. Шайбоний уни Мовароуннаҳр маликуш-шуароси мансаби билан сарафроз этди. Бир дафъа Шайбонийхон ҳамроҳлигида Самарқанддан Хуросон мулки сари жўнади. Яна амирлар туфайли ул зотдан норози бўлиб зарурат юзасидан Мовароуннаҳрга қайтдилар ва Қарши вилоятини ихтиёр қилдилар. Шоҳ Исмоил хуруж қилиб, Шайбоний Муҳаммадхон шаҳодатидан сўнг Хуросон мамлакатини бўйсундирди. Ўзининг вазири аъзами Нажми Сонийни Мовароуннаҳрга жўнатди. Биринчи бўлиб Нажми Сонийни Қарши вилоятини истило қилди. Баъзиларнинг ёзишича, вилоятда қатлиом этишга фармон берганда мазкур санада ўша қазо парчами қаҳрамонининг қатли оми пайтида Биноий ҳаётининг қасри вайрон бўлди. Баъзиларнинг ёзишича, санайи 932 ҳижрий (милодий 1526) йили ўлим сарсари Биноийнинг унсури тўрт девор жисмини қора тупроқ ила баробар қилди.

ХОЖА АБДУЛЛА МАРВАРИД ВАФОТИ ЗИКРИДА

Хожа Шамсиддин Абдулла Марваридки маънолар денгизи гавҳарининг ғаввоси ва Хожа Муҳаммад Кирмоний садафнинг дурларидандир; гоҳида унинг фикрий даҳоси ва андеша шеъри баён матлаблар лаъллари ва мақсадлар жавоҳирини тоза саҳифага қададики, фасл жавҳарийлари ва ақл хўрдабаёнлари юзлаб рангли қуроқлар билан жилва бердилар. Гоҳида унинг табъи ғаввоси маънолар иззат дурларини обдор шеърлар баҳрларидан мисоли дурри мақнундек изҳор соҳилига чиқарур эрди. Йигитлик айёмида Жамшид мартабали анжум сипоҳ, раиятпаноҳ подшоҳ Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро мулозаматида садрлик мансабига сарафроз бўлмиш эди. Ул иззу жоҳ, иззатталаб султон салтанати охиригача шу мансабда турди. Султон мастлик кўчкўрангини охират дорулмулки сари элтгач, ул зот «Ашшарти офату валҳумули раҳату» мазмунига амал қи-

либ, ғўшанишинликни ихтиёр этди. Шоҳ Исмоил Хуросонни забт этган вақтда хожани бедараклик кунжидан фасллар садрига чиқардилар. Аҳволи чеҳрасига қабул рақамини чекдилар. Санайи 922 ҳижрий (милодий 1516) йилда унинг ҳаёти назмининг шерозаси баҳс силсиласидан сочилиб, ҳаёти девонининг варақлари банди-бандидан узилди. У Ҳирот вилоятида дафн этилди. Ул зот табъи натижаларидан ғазаллар девони ва қасидаларидир. Бошқа бир китоби «Мунис ул-аҳбоб» деб аталади. Ушбу рубоий ўша китобдандир. Рубоий:

Ё раб, ки маро суҳбати жон бе ту мабод,
В-аз ҳастии ман ному нишон бе ту мабод.
Анжоми замона як замон бе ту мабод,
Кўтоҳ кунам саҳни жаҳон бе ту мабод.

(Мазмуни:

Ё раб, жон суҳбати сенсиз ўтмагай,
Борлиғимдан ному нишон сенсиз қолмагай.
Бир дам ҳам замона сенсиз тинчимагай,
Қисқасн жаҳон саҳни сенсиз қолмагай.)

Унинг «Муншоот» китоби бугунги кунда иборатларининг хушлиги билан қалам аҳли орасида шуҳратга эга. Яна «Таърихи Шаҳаншоҳий»си ҳам барчага мақбулдир. Ушбу байт ўша китобдандирки жанг таърифида айтилган. Маснавий:

Ба фарқи ялон тиғро ҳамдаме,
Чу мадди алиф бар сари одаме.

(Мазмуни:
Одам бошига алиф қўндиргандек,
Ботирлар фарқига тиғни ҳамдам этди.)

Ул зотнинг бошқа таснифотларидан «Хусрав ва Ширин»дир. Бу бир неча байт ўша китобдандир. Маснавий:

Жамолаш мусҳафи асрори сухун,
Нахустин ҳарф бар вай суран нун.
Чи бошад ўсма дар он абрўи санг,
Буррон аз гунаҳ қавси қузаҳ данг.

Ду чашми ў зи масти фитнаангез,
Ба каф дорад зи мижгон ханжари тез.

(Мазмуни:

Унинг жамоли сўзлар сирлари мусҳафи—
«Нун» сураси унинг устидаги биринчи ҳарф.
Ул тошкесар қошдаги усма қавси қузаҳ
Мастликдан икки кўзи фитна қўзғайди.
Қўлида мижгонидан ўткир ханжари бор.)

ХОЖА ОСАФИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Хожа Осафий Хуросон мулкининг вазирзодаларидандир. Отаси Хожа Наъимуддин Неъматуллоҳ Султон Абусаъид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳнинг вазири эди. У Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг вазири Мавлоно Абдулалининг фарзанди эди. Ул зот шунинг учун Осафий тахаллус қилган эдики, у латофат ва позиктаъбликда ягона, зеҳни ўткирлик ва идрокда тенгсиз эди. Фозиллар кўзининг мардуми, идрок сипеҳрининг иартави. Унинг назми лафзлари жавоҳир шодасидек ташқарида мунтазам ва равшан, насри иборатлари лаъллари шўхликда Тойир насри бирла ҳампарвоз, якгулшан, Маснавий бўстонида мисра сарвларидан маънолар шоҳидларининг чеҳрасини очди. Ғазал гулистонида тоза мазмунлардан беандоза рангоранг гуллар кўргузди. Унинг табъи равон зилолидан чаҳорчаман нозукликда ва очилган гулзори олти жиҳатдан етти иқлимда баланд овозалик мақомидадир. Ул андалиб қафаси навосига ҳаёт баҳорининг мамот, хазони сарсари етиб, барот ойининг иккинчи куни (вафот этди.)

УМИД ШОИРНИНГ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мулло Умидий шиъа султонларининг маддоҳи эди. Туғилган жойи Теҳроннинг бир қасабасидир. Або ва аждоди шу вилоят пешволаридан эди. Унинг исми Масъуд. Умидий унинг тахаллусидир. Аммо Теҳрон Рей вилоят аъмолидандир. Айтишларича, Рей қадимги шаҳардир. У Форс булуги бўлиб Хуросоннинг мустаҳкам

қалъаларидандир. Тарих асҳоби дейдиларки, бир неча бор бу шаҳарни қатли ом қилишган, зилзиладан вайрон бўлган. Яна қуришган. Абу Жаъфар Далқий ҳукумати замонида шаҳар биринчи бор бино этилган. Умидий Шоҳ Таҳмос давлати замонидан Шоҳ Исмоил салтанати айёмигача Хуросон мамлакатида маликуш-шуаролик мансабида сарафроз ва яқинлари орасида мумтоз эди. Фазилат бобида у марсия, тўртинчи иқлимда тенгқурлари орасида сайёралар подшоҳидир. Ул фалак рутбаликнинг дониши баландлиги шу даражададирки Жожарм ойи Анворийни нодонлик чоҳи қаърига ташлаган эди. Ҳалокийки файз нурларини ул камол осмони хуршидидан олган эди, шаҳарларда яккаланиб қолди. Қасидалари матлаъи қораламаси субҳи анвар оқлигидек. Ҳар мисраси саодатли юлдузлар қиронига баробар. Матлаъи ҳусни офтобдирки, шараф уйида чароқлаган. Ғазалининг шоҳбайти маъно гавҳарларини лафз садафи қўйнида парваришларди. Ул зот Эрон султон ва амирлари мадҳида ўн саккиз қасида ёзганлар. Уларни ўн саккиз минг олам дейишади. Унинг мамдуҳларидан бири Нажми Сонийдирки, унинг мадҳида биринчи бўлиб қасида ёзган. Бу байт ўша қасидадандир. Байт:

Нажми Сони, ки набошад ба ду кавнаш сони,
В-ар бувад сонияш Аллоҳи таолоҳи аълам.

(Мазмуни:

Нажми Сонийнинг икки оламда сонийи эмас,
Бўлганда ҳам ундан Аллоҳ билимдонроқ.)

Зафарли Ироқ ва Хуросон лашкари Шоҳ Исмоил амри билан Қарши водийсини саҳрога айлантирганда Нажми Сонийул беҳисоб лашкарнинг сардори эди. Ўша маҳшардек фурсатда хони Соҳибқирон, Хуршид ақрон Убайдуллоҳоннинг зафарли аскарлари Нажми Сонийга яқинлашди. Муҳораба асносида ул сайёрайи Зузанабки шиъа шайтонлари лашкари эрди, қазо лочини ўзининг ўткир ўқлари билан осмон мартабасидан беэътиборлик тупроғига ташлади.

Умидий шу ҳодисадан етти йил ўтгандан кейин санайи 925 ҳижрий (милодий 1519) йилда ҳаёти қасидасининг туморини мамот харитасига хатм этдилар. Ул зот

қатлини нурбахшиён жамоасига нисбат берадилар. Одамлар афзали мавлоно Номий Теҳроний бу қитъани Умидий вафотига ёзганлар. Тарих:

Нодирул-аср Умидий мазлум,
Ки бано ҳақ шаҳид шуд ногоҳ.
Шаб ба хоби ман омад фармуда.
К-эй зи ҳоли даруни ман огоҳ.

(Мазмуни:

Аср нодири Умидий мазлум,
Ноҳақ ногоҳ шаҳид бўлди.
Тушумда у менга келиб, деди,
Эй, менинг кўнглим ҳолидан огоҳ бўл.)

Баҳри тарихи қатли ман бинавис,
Оҳ аз ноҳақи ман, оҳ! (925)

(Мазмуни:

Менинг қатлим тарихини ёз,
Оҳ ноҳақ қонимдан, оҳ!)
Хуросон мулкида дафн этилган.

МАВЛОНО ФИҒОНИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Фиғонийнинг туғилган жойи Шероз вилоятидир. Ул зот сўз устодидир. Шунинг учун у барча фазлу ҳунар ва саккоклик санъатини юксаклик даражасида эгаллади. Назм фанида шеър матлаълари офтоб тиғидек жаҳон халқига равшан ва ломеъ. Обдор мисраълари шамширдек, душман тилини кесувчи. Байтларининг ҳусни рўйининг ҳудду нохундек ислоҳ этиб тарошлаган. Дахл этувчи қаламтароши баён тили ҳар тез фаҳмлик хомасини тарошлайди.

Султон Ҳусайн Мирзо вафотидан сўнг Ироқ мулкига тушиб қолди. Ўша айёмда шонрлар илтижоси билан мавлонони чақиртирган эдилар. Ҳаёти охирида Шох Исмоил мулозаматига Хуросонга келади ва Бовард вилоятида яшай бошлайди. Аммо бодайн ноб бадмастлиги ва шаробга ғоятда ҳарис эди. Майхоналарда уни Пири Харобот, деб атаганлар. Бовард вилоятидан Маш-

ҳади муқаддас вилоятига келади ва санайи 925 ҳижрий (милодий 1519) йилда ажал соқийси қўлидан «кулли нафсин зоиқатул-мавт» журъасини сипқорди. Ўша жойда дафн этилган. Лимуаллифа:

Паймонаи софи марг бошад ҳама дард,
Ғофил манишин, ки дам бадам хоҳи кард.
Чун рўзи ҳаёти шом шуда бояд рафт,
Монанди чароғи субҳ мебояд мард.

(Мазмуни:

Дард ўлимнинг соф наймонасидир,
Ғафлатда ўлтирма, дам бадам ичгил.
Ҳаёт кунинг шом бўлди, кетиш керак,
Тонг чироғидек мард бўлмоқ керак.)

ХОЖА АБДУЛЛА ҲОТИФИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Хожа Абдулланинг туғилган жойлари Жом вилоятидир. Ул зот раъйлари шаксиз пардали бўлганидан Ҳотифий деб аташган, камолот зевари бирла ороста, фазлу афзалликлар зевари бирла пироста эди. Фасоҳат баён, балоғат лисонлик билан сифатланган эдилар. Замон фозиллари ва даврон зарифларининг ҳар бири ул зот ҳузурида ўз ожизу камчиликларига тан берардилар. Унинг иборатлари маслакдошлари табъига ҳаёт сувидан ширинроқ. Лафзлари чеҳраси жаннат гўзаллари жамолидан ўткир зеҳнлилар кўзига намлироқ. Байт:

На дар саҳоифи кирдори ў рақум ғалат,
На дар жароиди гуфтори у хутур хато.

(Мазмуни:

Унинг кирдори саҳифаларида ғалат рақам,
Сўзлари дафтарида хатарли хато бўлмас эди.)

Жон чаманида кичик қалами хушалҳон булбулдир. Медодининг давоти сумбул дастаси ва бир хумча райҳондан ҳам хушбўйроқдир. Балки саҳифа саҳросидаги нофадирки, мушк таратди. Байт:

Ба мадҳу хизмати ӯ чун давоти хомаи ӯ,
Хӯрд кушода даҳонаст бахт баста миён.
Ҳар чи аз сарчашмаи дил бар наҳри забон,
Жори мекард аз муҳити бекарони илоҳий буд.

(Мазмуни:

Мадҳу хизматида қалами давотдек,
Оғзини очиб, бахт белин боғлаб.
Дил сарчашмасида тил наҳрига,
Қанчалик оқса, илоҳий қирғоқсиз муҳитдандир.)

Фойда салсабилининг ҳар зилоли бу навъ оғзидан оқмоқда. Эшитувчилар завқида ҳаловат кўринмади. Ул ширин мақол нисбати чеҳрасининг ҳазрати маликулкалом Мавлонойи Жомий ҳол, камолининг безаги жунбишини ул мақомда алкан эди. Ул ҳазрат яқинларидан ва ул олий мартабали билан суҳбати бахтидан унинг фазли мартабаси олий даражага етишди. Фозиллар афзали ҳазрати Шайх Низомий «Хамса»сига татаббуъ қилиб, масалан «Темурнома» ёздики унинг «Искандарнома»сига жавоб эди. Унинг «Ҳафт манзар»идан фалакнинг тўққиз манзарига ғулғула солди. Бошқа бир «Лайли ва Мажнун» маснавийсида шўх мазмунларнинг лайлосини ва давотнинг қора чодиридан раъноли либосида юзлаб рангда жилвага киргизди. Хаёл савдосидаги мажнунсифатлар тафаккур водийсида гирдибоддек саргардон биёбон сари юз тутдилар.

Аммо касби фазилат ва камолдин сўнг ўлим ва завол навбати етганда жон қулоғига ғойиб Ҳотифдан «Кулли мин алайҳа фана» нидоси етишгач, шу лаҳзада дунё уйидан охират оламига шошилди. Ҳирот дорул мулкида дафн этилди. Мавлоно Ҳабибуллоҳ хожа Абдуллоҳ унинг вафотига тарих ёзди. Тарих:

Аз боғи даҳр Ҳотифи хушкалом рафт,
Сўи риёз ба сад айшу сад тараб.
Жон дод рӯ ба равзаи покн Расул гуфт,
Руҳи фидока он санам ут-тарҳи лақаб.
Рафт аз жаҳон касе, ки буд лутфи шеъри ӯ,
Ошуби турку шўри ажам, фитнаи араб.
Тарихи фавти ӯ талабидам зи ақл, гуфт:
Аз шоири шоҳон, шаҳи шоирон талаб.

(Мазмуни:

Даҳр боғидан хуш калом кетди,
Жаннат боғи сари юз айшу тараб бирла.
Жон бериб, пок жаннат боғига юз бурди,
Расул деди: фидо руҳинг санами тарҳи лақаб бирла.
Жаҳондан кетди у шеъри лутфи,
Туркка ошуб, ажамга ғавғо, арабга фитна солди.
Ақлдан вафоти тарихини сўрадим, деди:
Шоҳлар шоири, шоирлар шоҳидан сўра.)

Санайи 927 ҳижрий (милодий 1521) йил.

Айтишларича, мушкул бир ишни иродат этди. Мазкур «Хамса» жавобига ҳазрати Махдуми Жомий қуддиса сирруҳу мулозаматида фотиҳа беришни илтижо қилди. Китоб дебочаси ва туғроси бўлган матлаъи ғаббро. Шу восита билан иқбол ва тавфиқ тавқеи ушалди. Ул ҳазрат бу маънони қабул этиб, «Лайли ва Мажнун» китобининг бошланиши бўлган бу матлаъни бадиҳа тарзида иншо қилдилар. Матлаъ:

Ин нома, ки хома кард бунёд,
Тавфиқи қабули рўзияш бод.

(Мазмуни:

Қалам бунёд этган бу нома,
Ҳаётининг қабули тавфиқи бўлгай.)

Шул муборак соатда, бу матлаъ мушкин рақам қалам тилидан дуо кўринишида юз кўрсатди. Яқинлар ижобати бўлди. Қисқа фурсатда қабул этилиш мартабасига етди ва тугалланди. Бу икки байт ўшандан: «Лайли ва Мажнун» китобидан, ки Лайлонинг беморлиги ва заифлигидан сўзлайди. Маснавий:

Пироҳани оли он париваш,
Афрўхта чун танури оташ.
Шуд зонуи пои он ягона,
Мўи гиреҳаш дар миёна.

(Мазмуни:

Ул паривашнинг қизил кўйлаги,
Тандир оловидек ёнарди.
Оёғининг тизи бир бўлиб,
Сочи толалари ўртада тураради.)

Бу бир неча байт унинг «Хусрав ва Ширин» масна-вийсидандир. У Фарҳодкуш Зол ҳақидадир. Маснавий:

Бувад ҳар чашм ба сараш шишаи заҳр,
Зи ҳар чашми сабзи ў сад фитна дар даҳр.
Зи дандони холияш буди даҳоне,
Чу гўри кўҳна дар вай устихоне.
Зуҳал омад жаҳонро наҳси акбар,
Бувад холе ба рўи он бадахтар.
Ду шох омаду пояш дарду ғамро,
Даре бикшода даҳлези адамро.

(Мазмуни:

Ҳар қайси кўзи заҳар тўла шишадек,
Кўк кўзларининг ҳар биридан дунёда юз фитна қўзғолади.
Оғзида битта ҳам тиши йўқ,
Ундағи суяклар кўҳна гўрга ўхшайди.
Ки жаҳоннинг улкан наҳс сайёраси Зуҳал келгандек,
Ул ёмон юлдузлининг юзида холи бўларди.
Икки оёғи дарду ғам шохларидек,
Гўё йўқлик даҳлизини очар эди.)

Бу бир неча байт қирқ йил муддатда ёзиб тамом-ланган «Темурнома» китобидан бўлиб, асли 20000 байт эди. Унинг тўрт минг байти ижоб топди. Маснавий:

Қамон ҳам чу абрўи хўбон шуда,
Зи ҳар гўша ғоратгари жон шуда.
Қалла худҳо гашта гулгун ҳама,
Чу дилҳои ушшоқ пурхун ҳама.
На дар қатл кас найзаҳо мунфаъил,
Чу боло баланд он бераҳм дини дил.

(Мазмуни:

Гўзаллар қошидек камон ҳам бўлди,
Ҳар бурчакдан жон ғоратгари бўлди.

Каллаю қондан гулгун эди,
Ошиқлар дилидек тўла қон эди.
Қатлда ҳеч ким найза ишлатмайди,
Баланддир бераҳм дилнинг дини.)

Султон Ҳусайн Мирзо замонидан то Шоҳ Исмоил салтанати айёмигача ул зот ҳаёт эди. Шоҳ Исмоил номига маснавий ёза бошлади. Маснавий тамом бўлмай унинг умри китобининг дебочаси поёнига етди. Қуйидаги бир неча байт ўша маснавийдандир. Маснавий:

Бар он хатм шуд мансаби сарвари,
Чу бар ҳаддаш амини пайғамбари.
Ҳама подшоҳон шуда пасти ў,
Чу шоҳони шатранж дар дасти ў.
Зи шоҳони шатранж ў пешаки,
Буд Шоҳ Баҳроми Чўбин яки.

(Мазмуни:

Сарварлик мансаби унда тугайди,
Ҳадди Пайғамбар аминидек эди.
Ҳамма подшоҳлар ундан пастдир,
Шатранж шоҳларидек унинг қўлида.
Шатранж шоҳларидек у илғордир,
Шоҳ Баҳроми Чўбинадек эди ягона.)

МАВЛОНО АБТАРИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Парилар ҳурнажодлари воласи Мавлоно Абтарий дил дафтарининг жузвлари шерозаси тирқираган унинг варағидан ҳар бири дарддир. Янги сабз хатлари гулъузорлар ҳусну камоли гулистоннинг сайри сўрағида; ҳамиша лоларўйларнинг баҳорий тамошосидан сийна дашти доғлидир. Лайлининг жафоларидан ва Шомуни нурий Мажнундир. Силсила сочлар зулфи савдосидан гўзаллар муҳаббати каманди жунунлик занжирининг мубталоси, белдаги зуннор ипидек. Парирўйлар севгиси занжири жон гарданида, ҳамиша ҳолининг тили ва шу мақол тараннумида. Маснавий:

Сари беишқро бояд буридан,
Ба дўш ин борро натвон кашидан.

Гиребон к-ў надорад чоки бедод,
Ба қурбон сари чоки кафан бод.

(Мазмуни:

Ишқсиз бошни кесмоқ керак,
Бу юкни кўтариб юрмоқлик мушкул.
Бедодликдан йиртилмаган гиребон,
Қурбонликда кафан чоки бўлгани афзал.)

Ул зот фусун илмларидан баҳраманд, қариндошу тенгдошлари орасида доншманд эрди. Умри нақдини қимматга тушувчи сиймбарлар суҳбатига сарф этди. Ҳамиша дилбарлар фиреби қурбони, маҳвашлар зулфининг ошуфтаси бўлиб келди. Шунинг туфайли Абтарий номи билан шуҳрат топди. Убайдуллахон салтанати айёмида Бухорода илм таҳсилини этиб, охири «қантаратул-ҳақиқати» мажозий каломи мазмунича ишқи мажозийдан этироз этиб, ҳақиқий маъшуқ сари юз бурди. Андак замон ўтгач дунёйи мофиҳодан дили совуди ва санайи 933 ҳижрий (милодий 1527) йили гармрўйлар соликларидек дунёдан қадамини узиб, охират уйи сари юз қўйди. Мавлоно Мирали Қотиб ул зот вафоти тарихини ёқут хислатли қалами билан ғоятда дилписанд қилиб ёзди. Унинг исми тарих бўлди. Бу хил тарих муҳиблар жумласидандир. Тарих:

Сари соҳиб мазоқон Абтарий он ошиқи содиқ,
Ки дар жавру жафои ошиқи умре басар бурда.
Зи жаври тиғи бедод баёни сангдили ҳар дам,
Агар сад захм хўрди бар сараш сар бар наёварда.
Чу шуд барбоди умраш аз бедоди моҳрўён,
Аз ин дори фано шуд бо дили андуҳ парварда.
Яке гуфто чи кас мурдаст, тарихи вафоташ чист?
Ба сад дарду алам гуфтам: «мулло Абтари мурда» (938).

(Мазмуни:

Маишат талаблар боши ошиқи содиқ Абтари,
Ошиқлик жавру жафосида умрин ўтказди.
Бедод тиғ жавридан сангдиллар баёни ҳар дам,
Юз яра бўлса ҳам бошига бу хаёл келмади.
Умри барбод бўлгач — ой юзлилар бедодидан,

Бу фано уйидан ондуҳда вояга етган дили билан.
Биров сўрди ким ўлди? Вафоти тарихи нима?
Юз доду алам билан дедим: «Мулло Абтарий ўлди».)

Айни шу санада Абдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд султон Марв вилоятини эгаллади. Ул жойнинг аксар одамларини Бухоро вилоятига кўчириб келтирди ва Бухоро мутаваттинларига айлантирди.

Убайдуллахон салтанати даврида ҳам Бухоро вилояти аъёнларидан, қариндошларининг тенгдошлари сараси Мулло Мирак Латиф девон олийшон хон девони саркори мансабига мансуб эди. Уни дарҳол вазирлик мартабасидан ўтказиб, садрлик рутбасига еткурдилар! Бир муддат Ҳирот вилояти садрлиги ҳам ул зотга мутаъаллиқ эрди; адолат гўйини яқинлари, балки тамоми замон аҳли чавгонига киритди. Дин уламосига эътиқоди туфайли ҳамиша ўшаларга риоят қилишга тиришди. Санайи 934 ҳижрий (милодий 1527/28) йилда илм аҳли учун бир мадраса қурдирди. Бу файз уйи андак замонда унинг мадади ва ҳиммати билан муҳайё бўлди. Бир дорулилмки эшиклари табақалари саҳнфаларидан маънолар калиди очиқ ва равшан эди. Жилоланувчи ҳар бир ғиштидан фатҳлар ойнаси варақлари шарҳи зоҳиру равшан, шарқ нуридир, баён илмига тўла: балки ҳар ғишт парчаси маъни қолиби китоб варақлари зоҳиридекдир. Ул иморат тупроғи ҳикмат жавоҳиридан пиширилган; суви маърифат чашмаларидан оқизилган. Бу иморати ҳайр учун баъзи аср фозиллари тарихлар ёздилар. Ушбу тарих шу жумладандир. Тарих:

Хирад гуфт: тарихи ин буқъаи хайр,
Мақоми шарифи жои латифи.

(Мазмуни:

Ақл деди: бу хайрли иморат тарихин,
Муқаддас жойи: «жойи латиф»дир.)

Санайи 935 ҳижрий шаввол ойи охирларида (милодий 1529 йил июль ойи бошларида) Миёнколнинг Куфин қарясида Жонибек Султон вафот этди. Санайи 936 ҳижрий (милодий 1529) йилда маъмура вилоят Самарқандда Алайка Кўкалтош масжиди жомеъ қурилди. Ушбу олий масжидда Кўчкунчихон ибн Абулхайрхон мармар тошдин бир минбар бино қилди. То етти

қават осмонга минбар қурилгандек. Хатиби ғарқа бундайин иморатни кўрмаган ва эшитмаган.

Дарҳақиқат, тажаллида рифъати бўлган минбар Тури Сино билан ҳамранг, оғирлик палласи ва азаматлиги Бесутун тоғи билан ҳамсанг эди. Олий қадрли бир зот ул баланд минбар тарихини назм қилган. Тарих:

Ин минбари оли, ки бар даҳр аст падид,
Мислаш ба улув қадри айём надид.
Аз амри шарифи Кўчкунчи хоқон,
Дар маснади сию шаш ба итмом расид.

(Мазмуни:

Бу олий минбар даҳрга кўринур,
Улуғ қадрликда мислини айём кўрмади.
Кўчкунчи хоқон амри шарифи билан,
«Сию шаш» (936) санада тамом бўлди.)

Санайи 934 ҳижрийда Абдурраҳим Султон ибн Убайдуллоҳхоннинг тиши оғрий бошлади. Тишнинг олиниши билан дунё уйидан дилини узди. Зарифлардан бири шеъринииг устихонбанди фозиллар яқинида курсида ўлтирарди, муносиб бир тарих ёзди. Тарих:

Қанд дандону рафт аз дунё. (934/1527—28)

Уша сана, санайи 934 ҳижрийда Ҳумоюн ибн Бобурнинг Балх вилоятига келиши, Балх вилоятининг подшоҳи Пирмуҳаммадхон билан жанг қилгани санасидир. Яна айни шу санада Убайдуллоҳхон ибн Маҳмуд Султон ғайрат камарбандини талаб белига боғлаб, бодпойига миниб, Мамлакат Билқиси хосткорлигига борган Сулаймондек, шоҳид матлубини орзу қирғоғига чиқармоқ умидида, энг аввало Хуросон мулки сари жўнади. Журъат қадамини Ҳирот қалъаси авжига қўйди. Ул темир диллилар ул ҳисор дарвозасига қўйган қулфлари эътимодлари қанчалик устивор бўлса ҳам, аммо ул бинс улар эътиқоди сингари бемадор ва бебунёд эди.

Хони соҳибқирони кишварситоннинг мушкулкушой шамшири калиди билан уни очдилар. Бу суратдаги фатҳу зафар сафар ойининг 18 куни жаҳон хонаси оинасида юз кўргузди. Бу фатҳ тарихини ўша аср фозилларидан забт этилиш йили, ойи ва куни борасида ажойиб бир тарих битган. Тарих:

Дар ҳаждаҳўми шаҳри сафар рўй намуд,
Тарих шудаш ҳаждаҳўми шаҳри сафар.

(Мазмуни:

Сафар ойининг ўн саккизида юз берди,
Тарихи бўлди «Ҳаждаҳўми шаҳри сафар».)

Ушбу санайи 934 ҳижрийда (милодий 1527/28) Кўчкунчихон ибн Абулхайрхон фоний мамлакатдан боқий мулк сари ошиқди. Боқий салтанат саодатин топди. Ўша санада подшоҳи олийшон Убайдуллоҳ Баҳодирхон фирдавсмонанд Самарқанд вилоятида тахтга ўлтирди. Абусаид хон ибн Кўчкунчихонни салтанат тахти ва иззат саригига қўйиб, ўзи жўнаш жиловини Бухоро сари йўналтирди. Абусаидхоннинг бу саодатли жулуси ва тавофи жумодиюл-аввал ойнинг бошларида жумъа куни юз берган эди.

ҲАЗРАТИ ШАЙХ ХУДОЙДОД, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Султон ут-тариқат, бурҳонул-ҳақиқат, қутбул-ақтоб ғавсул-автод ҳазрати Азизон Худойдод, қуддиса сирруҳу, тафрид сулукида ва тажрид тариқида замон дурдонаси ва даврон ягонаси эрдилар. Ҳазрати Азизон, қуддиса сирруҳу, продати нисбати билан Ҳазрати Шайх Жамолиддин Азизон, қуддиса сирруҳуга уланади. Улар қутбул-ақтоб махдум ул-аозим ҳазрати Азизони кибор тарбияти қаторида эди. Шайх, қуддиса сирруҳунинг ходими бўлганлар.

Айтишларича, Ҳазрати Шайх Худойдод, қуддиса сирруҳу, ғайб оламидан вужуд арсасига зуҳур этганларида қирқ кунгача ул вилоят осмонининг ойи ва каромат чироғининг бадри учун илоҳий тажаллиёт нури билан ёритиб турган. Унинг натижасида қобилият ва истеъдод фатиласи бир неча авлиёуллоҳки эҳтидои партавдан мавқуф эди, Ҳазрати Азизон, қуддиса сирруҳу, ҳидоят машъалидан равшан бўлди. Чунончи, Ҳазрати Азизони олам, Шайх, қуддиса сирруҳу, ўз таснифлари «Китоби ламаҳот»да ул зот мақомотларини тўғри ёзганлар. Роқимнинг таҳрир қудрати ва тақрир қуввати Ҳазрати Азизон васфларида йўқдир. Рақам суръатини йўнал-

тириб, дейман: аён бўлган жойда баённинг ҳожати йўқ. Нақл қилишларича, у зот Шайбони Муҳаммадхондан кейин Дашти Қипчоққа кетганлар. Бобур подшоҳи Мовароуннаҳр бўлгач, бир оз вақт ўтиб, Ҳазрати қуддиса сирруҳуни орифи суфиён тайинладилар. Туркий тилда дедилар: «Санго ўзга мен керакму?». Ҳазрати ориф суфи тавозеъ қилдилар. Бир неча вақтдан кейин Убайдуллоҳхон Дашти Қипчоқдан лашкар тортиб, Мовароуннаҳрга йўналди. Убайдуллоҳхоннинг маҳобатасар хабари Бобур Мирзо қулоғига етиши билан, ўз ишончли амирларидан бирини Ҳазрати Азизон, қуддиса сирруҳу, мулозиматига юбордилар. Эшон фотиҳа ўқидилар. Ҳазрати Азизон шундай фотиҳа ўқидилар, ким мусулмон роқ бўлса подшоҳ бўлгай. Бу даҳшатли хабар Бобур Мирзо қулоғига етгач, дедилар, ки: «Убайдуллоҳхоннинг мусулмончилиги бизникидин кўпроқдир. Зоҳир бўлдики, Ҳазрати Азизон раъйи Убайдуллоҳхоннинг подшоҳ бўлишидир». Шундан кейин бир неча кун ўтди, у Мовароуннаҳр подшоҳи бўлди. Ҳазрати Азизон Абу Сандхон ибн Кўчкунчихон салтанати айёмида санайи 939 ҳижрий (милодий 1532/33) йилда унсий оламдан қудсий мақом сари равона бўлдилар. Ҳазрати Азизон қуддиса сирруҳунинг табаррук мозори Самарқанд вилоятидан икки фарсаҳ масофадаги Азиза қарясидадир. Фозиллардан бири эшоннинг вафоти тарихини шундай ёзган. Тарих:

Эй ки буд ў худ ба олам мазҳари лутфи худо,
Дарду доғи ошиқонро буд васли ў даво.
Чун мунаввар буд ў дар зоҳиру ботин чу шамъ,
Мажлиси ушшоқро буди зи сўзи ў наво.
Ёфт жони ошиқон аз вай ҳаёти жовидон,
Зийнати аҳли муҳаббат буд он пири худо.
У з-ин олам бирафт гар бамаъниш ошиқи,
Ман бигўям нуктаи тарих «Зийнати ошиқо!»

(Мазмуни:

Эй, худо лутфининг мазҳари бўлган,
У ошиқлар дарду доғига даво эди.
Зоҳиру ботиндан у шамъдек мунаввар эди,
Унинг ёниши ошиқлар мажлисига наво эди.
Ундан ошиқлар жони абадий ҳаёт топди,
Ул пири ҳудо муҳаббат аҳлининг зийнати эди.

Ошиқлик маъносида бўлса ҳам бу оламдан кетди,
Мен тарихи нуктасин дедим: «Зийнати ошиқо!» (939).)

Бошқа бири шундай ёзган. Тарих:

Таважжуҳ кард руҳи муршиди дин,
Ба сўи Арш дар моҳи муҳаррам.
Агар пўрсанд тарихи вафоташ,
Бигў: Эй дил, «бирафта Қутби Олам».

(Мазмуни:

Дин муршидининг руҳи таважжуҳ қилди,
Муҳаррам ойида арш сари
Вафоти тарихини сўрасалар,
Дегил: «Эй дил, олам қутби кетди!» (939).)

Яна бири шундай деган. Тарих:
Он муршиди аср Шайх Худойдод,
Қ-аш қутби рақам зади зи хона.
Кайвон ба назар чу номдодро,
Миқдори яке сипанд дона.
Шуд раҳбари баланд ҳиммат,
Тарихи вафоти он ягона.
Ё маркази ашхё бишумур,
Хоҳи, ки биё пешравона. (939)

(Мазмуни:

Шайх Худойдод аср муршидидир,
У қутблик рақамини уйидан чекди.
Кайвон назарда ўз номини берган,
Унинг учун бир исириқ дона.
Баланд ҳиммат раҳбар бўлди,
Ул ягонанинг вафоти тарихи.
Ё шайхлар маркази, деб бил,
Истасанг кел: пешравона.)

Келди Муҳаммад Султон вафоти ҳам шу сана, зулҳижжа ойининг чаҳоршанба кунида юз берди.

ФОХИРАИ БУХОРОДАГИ МИР АРАБ МАДРАСАСИ БИНОСИНИНГ ҚУРИЛИШИ ТАРИХИ

Ҳидоят лақаб, фазилатмактаб Ҳазрати Амир Араб насаби безаги билан ораста, ҳабиблик зевари билан

пийроста безанган, подшоҳи олийшон Убайдуллахон салтанати айёмида олам одамларининг маллоъ ва малжоъси, инсонлар муқтадоси эрдилар. Салтанатнишон хоннинг ақида ва эътиқоди назаридан муҳаббату ҳамрозлиги шу қадар эдики, ул субҳтийнатлининг баҳор хосият суҳбати файзи ва сабо мартабали нафаси насимидан ўз файзли хотирида гулғунчалар гулгун очилишини кўрди. Мурод гуллари эътиқод боғларидан ва ул иршод соҳиби иршоди билан териларди. Баъзида сафо мартабали суҳбати партавидан унинг сийнаси лавҳи оинадек сайқал топарди. Гоҳида унинг фотиҳасидан олий мартабали хони зафартавон ялови «ана фатаҳна лака фатҳан мубинан» калимасидан оро топди. Чунончи, Шоҳ Исмоил амри билан Нажми Соний Мовароуннаҳр қасдида Омуя дарёсидан ўтуб, Олийжоҳ хони ферузийпаноҳ лашкари билан ул мақбули илоҳ ионати билан йўлга чиқиб Насаф водийсида Нажми Сонийга дучор бўлди. Биринчи ҳамла билан ғурур сипеҳридан гўр тупроғига қиёматгача ирғитди. Қайтиб келгач, янги беандоза назрлар ва ҳадялар ўтказиб санайи 943 ҳижрий (милодий 1536) йили Фохираи Бухоро вилоятида ҳазрати Амир Араб шу важҳдан бир мадраса бино қилдики, ҳамиша эрта тонгдан ҳар толиб қобилиятига яраша осонгина фазлу фазилалар матлаъидан истифода этдилар. Тулуъ нурлари сероб сочилади. Зуҳур бўлиш андозаси билан ул тошқин нури комил аҳли илм ҳазин қалбларн ва садрлар маъмани равшанлашди. Дорулилм дарвозалари файзлар дарвозаси сингари аҳли талаблар юзига ҳамиша очиқ. Остоналари мурод бўсағалари сингари ниёз аҳлининг қадамгоҳидир. Хиштининг ҳар парчаси инжило меҳрининг оинанамоси учар юлдуздан ҳам равшанроқдир. Пештоқи кошинлари гардун табоғи ҳашамидан намуна. «Ва лақад зайнассамоъ аддунё бизийнатул-кавоқиб» ояти калимасидан осмон мартабали бу иморат буржлари унсурлар сонига яраша. Фалак буржлари монандлиғига ишорадирки, аниқ. Бу хайрияти иншоот битишида Мулло Мир Али котиб, ки хат санъатида олам қаламравидагилар ангуштнамодур, олам сафҳасида ва кечаю кундуз дафтарида ҳеч ким қалам кемасига китобатда хатни унингдек торта олмаган, унинг битишига таърих битди. Тарих:

Мир Араб фахри Ажам он, ки сохт,
Мадрасаи оли бас булажаб.

Булажаб инаст, ки тарихи ўст,
Мадрасаи олии Мири Араб.

(Мазмуни:

Мир Араб Ажам фахридирки,
У ажиб мадрасаи олий қурди.
Ажиблиги шуки унинг тарихи,
Мадрасайи олий Мир Араб бўлди (943).)

Ўша санайи 943 ҳижрий (милодий 1536/37) Ҳирот вилоятининг иккинчи бор фатҳи йилидир. Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон қўлида жумодиул аввал ойи охирлари (1536 йил ноябрь ойи бошлари)да Тангри таоло фармони билан кўрилди.

МАВЛОНО АҲЛИЙ ШЕРОЗИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Аҳлий Шерозий фасоҳат мулкида сўз гўйини маъно майдони чобуксуворийларидан тортиб олган, мусобақат қадамини балоғат майдони яккатозларида кўрсатди. Монийсифат қалам билан маъно шоҳиди чеҳрасини лафзнинг ҳарир ниқобида чекди. Шеърият фанларида ниҳоятда маҳорат ва сўзсиз воқифлик соҳиби эди. Ул зот таснифлари анчагина. Улардан баъзиси, масалан «Зулбаҳрайн» маснавийси, «Зулқофиятайн». «Тажнисс»дирки оқиллар аҳли ул маснавийда ожиз, хирад ва зако аҳли зеҳни ул абётларда қосирдир. Бу икки байт ўша китобдандир. Маснавий:

Соқи аз он шишаи Мансур дам,
Бар рагу бар решаи Мансур дам.
Хожа дар абрешими мо дар калим,
Оқибат эй дил, ҳама яксар калим.

(Мазмуни:

Соқий Мансур дами теккан шишадан,
Мансур решаю томирларида дам.
Хожа бизнинг шойимизни кўриб сўз деди,
Оқибат, эй дил, ҳамма бирдек Калим.)

Мавлоно узоқ умр кўриб, ўлим яқинлашганда санайи 942 (милодий 1535) йили ажал совуқ шамоли унинг

ҳаёт чироғини дунё маҳфилидан ўчирди. Ўзи нашъу намо топган Шероз вилоятида дафн этилди. Ул илоҳий чексиз баҳр ғариқининг тарихи «Сақаоллоҳу сирот» бўлди.

ҲАЗРАТИ МАВЛОНО АСОМУДДИН АЛАЙҲИРРАҲМА ВАФОТИ ТАРИХИ

Мавлоно Асомуддин Иброҳим ибн Мавлоно Арабшоҳ Исфароиний пок табъи поклиг юксаклигида, идроки—зеҳнининг ягоналигида олийшаън уламолар пешвоси, фатонатнишон фозиллар орасида сараси, ўз замондошлари пешволарининг маслаҳатгўйи эрди. Султон Ҳусайн Мирзо салтанати даврида касби камол билан машғул бўлиб, ақлий ва нақлий илмларни камолга етказди. Аммо, айтадиларки, мазкур жаноб баъзи ҳодисаи замонлар сабабидин санайи 920 ҳижрий (милодий 1514) йилда биҳишт мартабали Ҳирот доруссалтанасидан файз насими Бухоро тарафидан эсгани туфайли саодатли қадами воситасида ул вилоятни дорулилмга айлантирди. Шу муддатда Убайдуллоҳхон эҳсони сероблигидан маҳфуз ва адолатли хон инъоми камолидан масрур бўлди. Талабаларнинг ифодатнишон хотири фойдалари ҳусни важҳи билан баҳраманд этди. Барчани фаслу афзалликлари мевасидан ҳама ҳолда ҳам бебаҳра ва бенасиб қолдирмади. Ўша фурсатда ҳазрати хоқон Убайдуллоҳ Баҳодирхон бир арабий рубоийни ул зотга жўнатди. Маъносини сўради. Ул зот ўша куниёқ пешин намозидан сўнг хотири таважжуҳига йўл бериб, шом салотидан олдин бир рисола тасниф этиб, ҳар мисрада 656 маънони ифода этиб жўнатди. Адолат сийратли хон, уламопарвар шаҳаншоҳда знёда эътиқод пайдо бўлди. Бир неча вақтдан сўнг ул зотнинг гузари жаннатул маъво ҳавоси Самарқандга тушди. Ул ҳудудга озим бўлиб, ул айёмда улуғ ёшга бориб қолиб, жуда нотавон бўлиб қолган эрдилар. Ушбу байт муборак тилларидан тушмасди. Байт:

Ман ҳар чи хондаам ҳама аз ёди ман бирафт,
Ғайр аз ҳадиси роҳ, ки такрор мекунам.

(Мазмуни:

Менинг барча ўқиганларим ёдимдан кўтарилди,
Йўл ҳадисинигина мудом такрорлаюрман.)

Нақл этишларича, мавлоно Асомиддин Самарқанд вилоятини шариф қадамларидан мушарраф этганларида Ҳазрати Хожа Аҳрор қутбул аброр, ғавсул ахёр файзосор мазорларига тушдилар. Акобир, уламо, ҳожилар фозилларнинг барчаси мавлоно мулозаматига бориб Ҳазрати Саййидул-муҳаққиқин Мавлоно Аҳмад Жандий боришдан тийилдилар. Шу сабаб Ҳазрати Мавлоно Аҳмаддан оина тимсол хотирларида малол ғубори йўл топди. Дедиларки, барча хизмати дарс доирасидаги шариклардан мавлоно Аҳмад бизни сўрарга келмадилар. Бу сўз ҳазрати мавлоно Аҳмад қулоғига етиб, айдиларки, Ҳазрати ғозийи Азизонга Бухоро вилоятида бир беадаблик воқеъ бўлган эди. Шунгача бу ерга келиб бизга дохил бўлсалар не бўларди. Шу важҳдан бу икки бузург учраша олмадилар. Ул зот ҳаёт муддати тугагач, санайи 943 ҳижрий (милодий 1536/37) йилда дунё бедорлик уйидан юз ўгириб «иннал аброр лафи наъим» суҳбати шарафига етишдилар. Ҳазрати Хожа Аҳрор қуддиса сирруҳу нурли мозори ёнида дафн этилганлар. Баъзи замон фозиллари тарихлар ёзганлар. Тарих:

Моти асноди но Асомуддин: инда каъна кулли илми саҳл,
Ҳува бил-фазл каъна муттасифан. Соли таърих фавта билфазл (943).

Ул зот таснифларидан «Ҳошия бар тафсири қози», «Ҳошия бар шарҳи Ҳазрати Махдуми Жомий», «Ҳошия бар шарҳи Шамсия» ва бошқалардир.

УБАЙДУЛЛОҲХОН ИБН МАҲМУД СУЛТОН ВАФОТИ ТАРИХИ

Убайдуллоҳ Баҳодирхон ибн Маҳмуд Султон олти йил хонлик тахти ва жаҳонбонлик саririда ўлтирди. Адолатининг овозаси рубъи маскунда, гардун гумбази остида олти жиҳатдан садо ғулғуласини солди. Беш мартаба давлат чархи фалак етти айвонида унинг номига хутба навосини чалди. Иқболининг сикка (тамға)сида зар нақши офтоб қурсидек дилларга рост ўлтирур. Му-

нир вожиби лақаблари катталигидан Тубо дарахтидек баланд овоза бўлди. Ҳаёт мутакаффили 54 йил унинг умри фурсатини берди. Шундан кейин санайи 946 ҳижрий зулқаъда ойи душанба куни пешин чоғи (милодий 1540 йил марти)да унинг давлати йўрғаси кун умри тезрав саманди билан муарраб замини сари қўшалоқ от бўлиб елди, они магфиратнишон вафоти тарихида ҳазрати хожа Ҳусайн Нисорий ушбу мисрани битган. Тарих:

Оҳ аз майи аҳли дили Убайдуллоҳхон.

(Мазмуни:

Оҳ, Убайдуллоҳхон аҳли дили майидан.)

Бошқа бир фозил шундай ёзган. Тарих:

Волии мулки дин Убайдуллоҳ,
Шарбати марг кардаш нўш.
Рафт аз ин манзили харобабод,
Монд саҳбои салтанат аз жўш.
Гуфт ба ман хирад баҳри вафот,
Ин ду тарих зикр кард хомуш.

(Мазмуни:

Дин мулкининг волийси Убайдуллоҳ,
Ўлим шарбатини ичди.
Бу харобобод манзилдин кетди.
Салтанат саҳбоси қайнашдан тўхтади.
Ақл унинг вафоти ҳақида деди:
Бу икки тарихни зикр этди хомуш.)

У бу санада Кистан Қора Султон ибн Жонибек Султон ибн Хожа Муҳаммад Султон ибн Абулхайрхон Балх вилоятининг волийси бўлди. Шу шаҳарда иморат қурди. Замон фозилларидан ва аср зурафоларидин Мавлоно Шайдо ул олий бино тарихи ҳақида яхши ёзди. Тарих:

Дар арки Қалъаи Балхи оли иморате сохт,
То обу хок бошад бад ў бинои манзил.
Таърихи номи бино пўрсидам аз хирад, гуфт,
Бонии соли тарих «Кистан Қораи Одил».

(Мазмуни:

Балх қалъаси аркида олий иморат қурди,
Манзил биноси суви тупроқдан, шундай.
Ақлдан қурувчиси тарихини сўрадим, деди:
Биноси тарихи санаси «Қистан Қаройи Одил» (946).)

АБДУЛЛОҲХОН ИБН ҚЎЧҚУНЧИХОН ВАФОТИ ТАРИХИ

Убайдуллоҳхон вафотидан кейин Абдуллоҳхон ибн Қўчқунчихон хонлик тахти ва жаҳонбонлик саридида қарор топди. Қарийб олти ой давомида исломнинг беш навбатли садоси унсурий олам чаҳортоқи майдонида халқлар қалбига етди. Ғурур уйи яшаш маҳалли ва ҳузур жойи бўла олмагани сабабли санайи 947 ҳижрий рабиул аввал ойнинг учинчи куни ажал сарҳанги азза ва жалла Ҳақ фармони билан беш сезги аъзосини тан бадани мамлакатидан жудо этди. Унинг укаси Абдуллатифхон мазкур санада олтин тахтга кўк сипеҳри хуршиди анваридек ўлтирди. Хароба даҳр унинг адли бахтидан маъмур бўлди. Ўша даврда жаноби мавлоно Кубайк (Кебик), ки Иршодпаноҳ, ҳидоятдастгоҳ, Раббоний олам сипеҳрининг қутби, Ҳазрати Субҳоний рамзларининг кошифи Мавлоно Хожаги Қосоний, қуддиса сирруҳу, комилу акмал муридларидан эдилар. Ул зот фарзанди туғилиши муносабати билан тарих ёздилар. Фарзандлари Мавлоно Муҳаммад Зоҳир санайи 948 ҳижрий 15 куни (милодий 1541/42 й.) йўқлик оламидан вужуд саҳнига келган. Тарих:

Тарихи таваллуди Муҳаммад Зоҳир,
Аз понздаҳи шаҳр шуд зоҳир.

(Мазмуни:

Муҳаммад Зоҳирнинг туғилган санаси,
Ойнинг ўн бешида бўлди зоҳир.)

ҲАЗРАТИ ҚУТБУЛ-АҚТОБ МАХДУМИЙИ АЪЗАМ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Қутбул-авлиёйи аъзам ғавсул-атқиёйи мукаррам умум хонасининг фахри Ҳазрати Махдумийи Аъзам қуддиса сирруҳу, маржаъулономий номи киромий Мав-

лоно Хожагийнинг исмидир, қуддиса сирруҳу, Ҳазратнинг туғилган жойлари Андигон заминига тобеъ Косон илми риёзий оламига ва муртозлик шевасидаги мумтоз вилоятидир. Ул олий ҳазратнинг иродати нисбатлари қутбул ақтоб ҳазрати Мавлоно Муҳаммад Қозига, қуддиса сирруҳу, ва Ҳазрати Мавлононинг хосул-хос, ҳидоят ихтисос қутбул-аброр санад ул-ахёр Ҳазрати Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу, остонига бўлган ихлосидир. Ҳазрати Маҳдумий қуддиса сируҳунинг муридлари кўпдир, у маҳобат фалагининг қуёши ва валийлик доирасининг марказидир. Шулар жумласидан бири валийлик мулкининг волийси, мақбул ҳидоят иршоди мамлакатининг соҳиби сарири Ҳазрати Борий Хожан Калон Хожайи Жўйборийдирлар, қуддиса сирруҳуки тарбият саҳоби файзидан, ҳиммат жўйборининг томчиларидан кўплаб миллат саҳобаларини камолот даражасига етказдилар. Он ҳазрат муридларидан бир қанча номдор авлиёлар ул зот мақомотларида мастур ва мазкурдирлар. Ҳазрати Махдумий, қуддиса сирруҳу, авлод ва аждодлари ҳар бир шаҳарда иршод маснадига ўлтириб, халойиқни холиқул-ибод томон ҳидоят қилмоқдалар. Байт:

То абад эй силсила нагусиста бод,
Қардани айёми бадон баста бод.
Харқи одати кашфу каромот,
Он жаноб чун зуҳури офтоб.

(Мазмуни:

Эй силсила то абад узилмагай,
Айём кирдикори ундан тўсилгай.
Кашфу каромати ақлга сиғмас,
Ул жаноб офтоб зуҳури кабидир.)

Жаҳон аҳлига равшандирки, ул зотнинг нур таратишига баён эҳтиёжи йўқдир.

Бу ҳақир зарра ул хуршиди анвар ҳақида нима ҳам ёза оларди, ул зотнинг васфлари тақрир ва таҳрир ҳаддидан ташқаридир. Аммо Ҳазрати эшоннинг илоҳий муҳаббат жазбаси ғалаба қилганда ва ҳазратнинг туганмас шавқи нури ғолиб келганда, санайи 949 ҳижрий муқаддас муҳаррам ойининг 21 да шанба куни чошт пайти (милодий 1542 йилнинг 1 май куни) унсий оламдан

қудсий мақомга кўчдилар. Аср фозиллари эшон вафотлари тарихига марсиялар, тарихлар ёздилар. Улардан баъзилари қуйидагилардир. Тарих:

Ориф, к-ӯ дар ҳақиқат муқтадои аср буд,
Рафт аз Роҳи тариқат аҳли дилро раҳнамой.
Бисту як буд аз муҳаррам рӯзи шанба вақти чошт,
Мурғи руҳаш кард парвоз аз ин меҳнатсарой.
Бас, ки будам дар таассуф аз фироқи рӯи у,
Ёфтам тарихи фавташ: «Қутби Олам рафт, вой!» (949)

(Мазмуни:

Ориф, у дарҳақиқат аср муқтадоси эди,
Тариқат йўлидан юриб, дил аҳли раҳнамоси эди,
Муҳаррамнинг 21 да, шамба куни, чошт вақти,
Унинг руҳи қуши бу меҳнат саройидан учди.
Таассуфда эдим, унинг юзи фироқида,
Вафоти тарихини: «Қутби Олам кетди, вой!» деб топдим.)

Нурга тўлиқ, файзосор ул Маржаъул-кибор мозори Даҳбед қарясидадир, ул ер Самарқанд вилоятидан қарийб бир фарсах масофададир. Ул каъбанишон даргоҳи зиёратчилари ул остона тавофига келадилар. Бу масофат узунлигини ўз талаблари арзи учун босиб ўтиб, файздек хиёбон соясига ўтадилар. Бу хиёбони Тўбинишонни Надирдевонбеги орлот қурган эди, то ақида ва эътиқод ниҳоллари мурод самарасин бергай. Лимуаллифа:

Хиёбони дарахт аз нахли эман,
Ҳама яктан ба атвори чиҳил тан.
Саросар ҳамчу дарвешони комил,
Ба зикри арра ҳар як аз таҳи дил.
Дарахтон баста саф аз ҳар ду жониб,
Чу пирони худо чу дар мароқиб.
Ҳидоятрост ҳар як муқтадои,
Бувад ҳар панжааш дасти дуои.
Ҳама як-як ба сурат хизр монанд,
Ба Тўбо ҳамнасаб бо Сидра пайванд.
Барои зоҳирон ҳар як зи эъзоз,
Ҳарири соявор пойиандоз.
Тавонад ҳар яке чун аҳли тавҳид,

Зи юмни соя бахшад файзи Даҳбед.
Бузурги ҳар яке доранд бо ҳам,
Зи файзи руҳи Махдуми Аъзам.
Натобад ҳеч кас зи остон рӯ,
Агар тавфиқ гардад ҳовии у.
Зи истимдоди он соҳиббашорат,
Ба Роқим бод тавфиқи зиёрат.

(Мазмуни:

Хиёбон дарахти эман ниҳолидан,
Барчаси чиҳлтан сингари бир тандек.
Бошдан оёқ комил дарвешлардек,
Ҳар бири астойдил арра зикрида.
Икки тарафдан дарахтлар саф тортишган,
Мароқибдаги Худо пирлари мисол.
Улар тушган йӯл ҳидоят йӯлидир,
Ҳар бир панжа дуога чӯзилган қӯл.
Ҳар бирининг кӯриниши Хизр монанд,
Тӯбога ҳамнасаб, Сидрага пайванд.
Ҳар бири эъзоздан зиёратчилар учун,
Ҳаридан сояси пояндоздир.
Ҳар бири тавҳид аҳлидек,
Сояси бахтидан Даҳбедга файз бағишлар.
Ҳар бири бузургликда бир-биридан,
Махдуми Аъзам руҳи файзидан.
Ҳеч ким унинг остонидан юз товламас,
Агар тавфиқ унинг ҳовийси бӯлса.
Ул соҳиби башорат мададидан,
Роқимга зиёрат тавфиқини бергил.)

МАВЛОНО МИРАЛИ КОТИБ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мирали Котиб асли жаннатсифат Ҳирот вилоятидан. Аммо, ҳаёти боғининг ниҳоли Машҳади муқаддас обу ҳавосидан нашъу намо топди. Хат таркиббандида муфраддан мураккабгача Зайнуддин Маҳмуд котибнинг шогирди эди. Устод хизматида қаламдек боши билан қадам босиб, қалам найидек фармонбардорлик камарини белига боғлаган эди. Айтишларича, андак фурсатда хат хиттаси саводини қалам найзаси дастёрлигида ӯз қӯли остига шундай киритган эдики, олам юзи саҳифаси хушнавислари хомадек унинг фармони чизиғидан

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН ДАВВОНИЙ

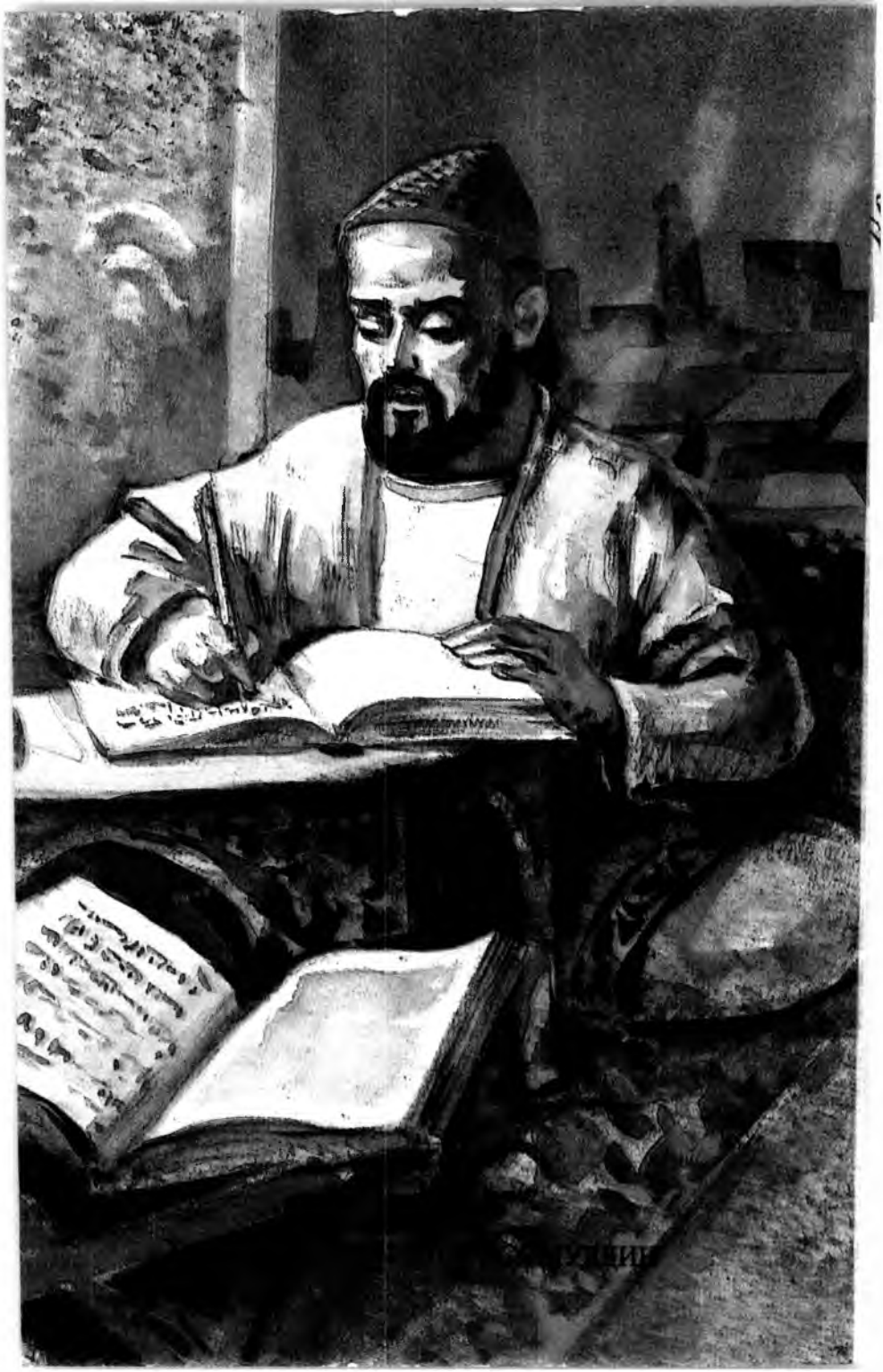

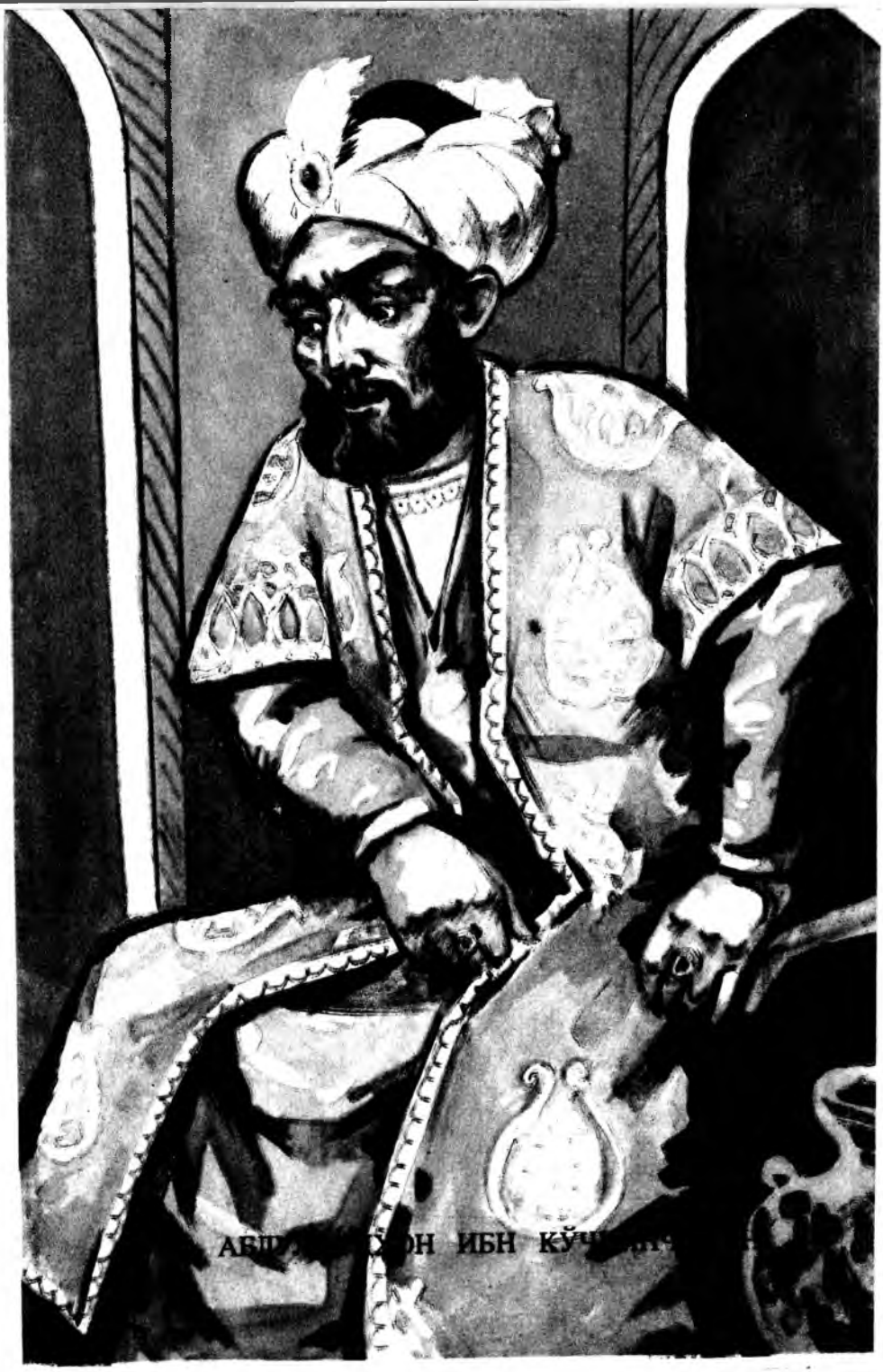

ШОИР УМИДИЙ

ЗИЛЛА ХОТИФИЙ

ХАЗРАТ МАХДУМИЙ АЗАМ

бош чиқармас эдилар. Хусусан настаълиқни шундай ёзар эдики, замон китоби ҳайратидан хома учи бармоғини тиш кўкрагига қатъ этарди. Санайи 925 ҳижрий (милодий 1519) йилда замон инқилоби оқибатида Хуросондан Мовароуннаҳрга келди. Замон хат таълими расмулхатти бошлиғига айланди. Аммо умри жаридаси поёнига етгач, санайи 951 ҳижрий (милодий 1544) йилда котиблар эъзози ўз ҳаёти рўзномасини мамот тавқеъи билан ҳатм айлади. Фохирайи Бухоро вилоятида нурга тўла қутбулаброр Ҳазрати Шайх Сайфуддин Бохарзийки Хожайи Фатҳобод номи билан машҳурдирлар, мозорида дафн этилган. Замон зарифларидан Мирзобек девон мавлоно вафоти тарихига Ёқути Ҳумам қалами билан, Монийшиям қаламида шундай рақам қилганлар. Тарих:

Он баҳри фазойил сари арбоби ҳунарро,
Дар воқеъа дидем ба атвори сутуҳ.
Ғуфтем, зи тарихи вафоти ту чи гўем?
Гуфто, ки бигў: «Мирали фавт намуд» (951).

(Мазмуни:

Ул фазилатлар баҳри, ҳунар арбобининг бошлиғини,
Дарвоқеъ, ғамгин ҳолда кўрдик.
Сўрдик: вафотини тарихига не дейлик?
Деди, айтинг: «Мирали вафот этди».)

АБДУЛАЗИЗХОН ИБН УБАЙДУЛЛАХОН ВАФОТИ ТАРИХИ

Саодатнишон подшоҳ Абдулазизхон ибн Убайдулахон ибн Маҳмуд Султон дарвешларнинг эътиқодли мухлисларидан эди. Ҳазрати Шайх Жалол, қуддиса сируҳунинг иродат қайди ва ақидат силсиласига содиқликда соҳибкамол муршид ва ҳидоятмаол солик эди. Ҳазрати Шайх Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Руҳий, қуддиса сирруҳунинг муридларидан эди. Раҳматлик ҳазрати хоқоннинг жаҳондорлик шуғли, мамлакатмадорлик андишаси, шаҳриёрлик ҳавоси туфайли ҳазрати Борий иззи исма ва шаръий бандалигидан тортишади ва итоат гарданини ҳамеша тоати кирдигорийга қўйганди. У ҳазрати илоҳийнаво амридан қулоқ узмади. Унинг салтанати

айёмида кўп султонлар ўртасида келишмовчиликлар кучайди. Латиф табъи ва шариф хотири иморатлар қуришга мойил эди. Кўп олий бинолар қурди. Унинг баъзи иморатларидан қутбул-аброр ғавсул-ахёр Ҳазрати Хожа Баҳоваддини Шоҳи Нақшбанд файзосор мозорларидаги хонақоҳ ва хатирадир. Яна бири масжиддирки, Бухоро ҳисори ичкарисида воқеъдир. Уни Масжиди мағок, деб атайдилар. Инчунин, бошқа бир неча иморатлар унинг номи билан боғлиқ. Ҳаёти муддати қирқ йил эди. Охирида санайи 958 ҳижрий рабиъус-соний ойининг 26-си, чаҳоршанба куни (милодий 1551 йил 2 июнь) унинг руҳи қуши тан қафасидан парвоз этиб, Сидратулминтаҳо шохсорида ошён қурди. Унинг мунаввар қабри Қутбул-аброр ҳазрати Хожаи бузург ва Хожайи Нақшбанднинг, қуддиса сирруҳу нурга тўла мозори ёнида, бузургвор отаси Убайдуллоҳхон суфасидадир. Дақиқ арбоблар замири ва ҳақойиқ асҳоби басиратларига махфий қолмагайки, дунё бу уйи ҳодисалар ва фалокатлар жойидир. Зероки, эътибор сипеҳри уфқпдан давлат қуёши балқиб чиқмадики охири завол сарҳадига етмагай, ва ҳодисалар майдонида салтанат биноси осмон сари бош кўтармагай. Ҳаммаси фанонинг юзлаб зилзиласидан емирилди. Лимуаллифа:

Дунё, ки дар ў бўи вафо нест падид,
Бояд, ки зи ҳарчи ҳаст пайванд барид.
Ин сурати маргро дар оинаи ақл,
Аз рўи хирад ҳамеша мебояд дид.

(Мазмуни:

Дунёки, унда вафо бўйи йўқдир,
Борини борича пайванд қилмоқ зарур.
Бу ўлим суратини ақл оинасида,
Ақл юзидан ҳамеша кўрмоқ лозим.)

Соҳибқирон вафоти тарихини замон фозилларидан бири ушбу мисрада баён этди. Тарих:

«Ҳайф аз Абдулазизхон».

Абдулазизхон вафотидан сўнг Муҳаммадёр султон Бухоро тахтига ўлтирди. Санойи 958 ҳижрий (милодий 1551) йилда Бурҳонхон Туркистон ноҳияларидан хуруж қилиб, Шоҳрухия дарёсидан зиреҳпуш наҳанглари билан кетма-кет саф-саф бўлиб мавжлардек ўтиб, Мова-

роуннаҳр сари йўналдилар. Жасорат ялови ва тадбир алами учини осмон авжигача чиқардилар. Ул днёр маъмурларини Фохиран Бухоро ноҳиясигача харобазорга айлантирди. Бурҳонхоннинг бу хуружи тарихини замон зарифларидан баъзилари «Хуружи Султон» дан топдилар. Ўша 959 санада қутбул-ақтоб, ғавсул-аҳбоб, фатво даргоҳининг яқини Ҳазрати Камолиддин Шайх Ҳусайн Хоразмий, қуддиса сирруҳу, ҳақ раҳматига етди. Жасадини тупроқ хилватхонасига қўйдилар. Фозиллардан бири ул зот вафоти тарихини шундай ёзди. Тарих:

Соли тарихро хирад мегуфт,
Оҳ қутбе бирафт аз олам (958.)

(Мазмуни:

Вафоти тарихини ақл деди:
Бир қутб кетди, оҳ, оламдин.)

БАРОҚХОН ТОШКАНДИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Бароқхон тошкандликдир. У шу ҳудуд султонларидан. Бироз муддат Самарқанд вилояти дорулмулки ҳокими бўлди. Аммо, айтишларича, зулмпеша подшоҳ бўлган. Бировларга зуғум қилувчи, ҳамеша бирор жарроҳга ҳампафас юрувчи одам эди. Давомий шиша, пиёла, жому май ҳамдами бўлар, мудом сармаст юрарди. Ислом асосларига унинг даврида кўп футур етди. Бемадор аркони давлатни хароботга келтирди. Соҳиб каромат шайхлар суҳбатидан зиёрат оёғини тийди. Адолат мезони унинг назарида арпа донасидек вазнга эга эмас эди. Жуда ҳам паст назар эди. Шароб тўла пиёла ҳиммат қўлида, журъат кўзининг эътибори йўқ эди. Шу туфайли раият давридан норози, тамоми фуқаро ундан манфаат кутмасди. Деҳқонлар хирмонларини зўравонлик сарсари ёрдамида совурарди. Бечоралар экинларини ушр моли сифатида олиб, норозн этарди. Гоҳида ғазаб туфони билан оташ чақинини хирмангоҳ даргоҳига ташларди. Гоҳида тупроқ хирманини фано шамолида йўқ қиларди. Ҳаргиз рахмат сувини марҳамати булутидан авом экинзорига ҳеч бир сочмасди. Раият ва заифаларнинг дудолуд оҳларини фалак каҳкашони авжига етказди. Авом ва улус кийна тухмини ўз сийна заминига экардилар. Шу феъли билан оз фурсатда у ҳаёти асосига футур етказди. Байт:

Аз раият касеки дона рабуд,
Буни девор канду бом андуд.

(Мазмуни:

Раиятдан ким бир дона олса,
Деворни таги билан ковлаб, том деб ўйларди.)

Санаи 963 ҳижрий (милодий 1555/56) йилда қазо қаҳрамони ажал чақмоғини Бароқхон борлиги хирманига урди. Зарифлардан бири ул оташафруз вафотига «Хирмансўз» (963) тарих топгандир. Шароби нобни кўп ичиб, масти хоб то явмулҳисоб бўлди. Қуртлар бошига сўз кайфиятидан келиб чиқиб, «мурда дар мости» (963) деб тарих топганлар. Қутбул-аброр, санадул-ахёр ҳазрати Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу, остонида дафн этилди.

ҚУТБУЛ-АҚТОБИЙ ҲАЗРАТИ ХОЖАИ КАЛОН ХОЖА ЖЎЙБОРИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Ҳазрати Борий раҳмати боғининг пурсамар дарахти қутбул-ақтобий Хожаи Калон Хожаи Жуйборий, қуддиса сирруҳу Қудрат боғбони ҳақиқат гулбунидан бу каби раъно гул, хожагон ғунчаси билан дурлар оча олмаганди. Бехазон муҳаббат баҳор яратувчиси маърифат ҳадиқасида пурсамар бу каби дарахтни бу хил азамат ва бузургликда ундирмади. Бу нашъу намо қутбул-ақтоб ҳазрати Махдумий Аъзам, қуддиса сирруҳу, тарбияти саҳоби файзидандир. Ҳазрати Хожаи Жўйборийни муридлари кўп эди, ки камол мартабасига етган эдилар. Улар борлиқлари баргини тарк этиб, сарв каби ҳиммат этагини ҳар икки дунёдан тугиб тааллуқ юкидан озод қилдилар. Оҳазрат тарбияти Жўйборидан ҳар бири ўзини Сидратул мунтаҳо буюклигигача етказдилар. Булардан энг каттаси Ҳазрати Махдумий Аъзамнинг фарзанди аржуманди Хожа Муҳаммад Амин қуддиса сирруҳу, ки Хожаи Калон номи билан машҳурдирлар. Ҳазрати Махдумий риҳлат пайтида васият қилдиларки, Хожагон богчасининг бу ниҳоли сизнинг тарбият боғингизда бўлсин. Ҳазрати Махдумзода бузурглик мартабасида кичикроқ бўлганларидан Ҳазрати Хожаи Калон Хожан Жўйборийдан ва бу зот улуғ ёшда эканлиги-

ни ҳисобга олиб, вафот айёми етганда, ҳаёт вақти тугади. Панжшанба куни сафар ойининг 5-куни санаи 971 ҳижрий (милодий 1563 йил 24 сентябрь куни) Ҳазрати Хожаи Жуйборий улуғ ёш яшаб чексиз илоҳий раҳмат дарёсига ғарқ бўлдилар. Фохираи Бухоро вилояти қаряларидан Суминтан мавзеъида дафн бўлдилар. Ҳазрати эшон вафоти тарихида «Амния» китобининг соҳиби Мавлоно Муҳаммад Амин муфти бир мисра тарихни қабул тавқеига етказдилар. Тарих:

Муқтадои аҳли олам сайиди аҳли замон.

Яна Мавлоно Муҳаммад Қосим муфти ул ҳазрат вафоти тарихини шундай тасвир этганлар. Тарих:

Муҳити баҳри урфон Хожаи мо,
Ба зоҳир хун зи чашми толибон рафт.
Жаҳон бар орифон мотамсаро шуд,
Ки он пушти паноҳи бекасон рафт.
Дар ин мотам нидо меомад аз ғайб,
Дареғо қутби ақтоб аз жаҳон рафт.
Мани ғам дида аз баҳри тарих,
Бигуфтам қутбул-ақтоб аз жаҳон рафт (971).

(Мазмуни:

Хожамиз урфон баҳрининг муҳитидир.
Зоҳирда толиблар кўзидан хун келди.
Орифларга жаҳон мотамсаро бўлди,
Бекаслар пуштипаноҳи кетди.
Бу мотамда ғойибдан нидо келди,
Дариғо қутби ақтоб жаҳондин кетди.
Ғам кўрган мен тарих учун,
Дедим «қутбул-ақтоб жаҳондин кетди».)

Яна Мавлоно Мушфиқий шоирки, ашъор баҳрларининг сузувчиси, обдор байтлар ғаввосидир, Хожаи Жуйборий вафоти тарихига шундай дурни изҳор соҳилига чиқазди. Тарих:

Чу рафт аз жаҳон Хожаи Жўйборий,
Намонд об дар жўйбори ҳақиқат.
Хирад баҳри тарих соли вафоташ,
Рақам зад, ки «Султони соҳибтариқат».

(Мазмуни:

Хожаи Жуйборий жаҳондан кетгач,
Ҳақиқат жуйборида сув қолмади.
Вафоти тарихи учун ақл —
Битди, ки: «Султони соҳибтариқат» (971).)

ШОҲ ТАҲМОС ВАФОТИ ТАРИХИ.

Ироқу Хуросоннинг тамоми шаҳарлари подшоҳасос шоҳ Таҳмоснинг уҳдайи тадбир ва тасарруфида эди. Ўн икки яшарлигида, яъни ўсмирлик даврида давлат сарири ва салтанат тахтига ўлтирди. Аҳли шиъа мазҳаби кўпроқ унинг даврида тарқалди. Шоҳнинг ҳаёти муддати 66 йил бўлди. 54 йил давомида тўртинчи иқлимда ақлдек комронлик ва жаҳонбонлик юлдузи бўлди. 6 жиҳатдан мамлакати майдонида тўрт ўринли унсури олам-дан ғулғула тинди. Мавлоно Муҳташам Қошонийким суханворлик ва диққатпарварлик додини берган шоҳ ҳаёти муддати ва давлати умрини назмий таъмия либоси билан безади. Таъмия:

Ниҳон кун дурри гавҳари шоҳро,
Ки зоҳир шавад муддати умри шоҳ.
Чу жони жаҳон буд, маълум кун,
Зи жон муддати шоҳии подшоҳ.

(Мазмуни:

Шоҳнинг дурру гавҳарин яширгин,
Ки шоҳ умри муддати зоҳир бўлгуси.
Жони жаҳондек эди, маълум қил,
Жондан подшоҳ шоҳлиги муддатин.)

Ҳисоб арбобининг маълумидурки, шоҳ лафзи ҳар доим бенуқта бўлгуси. Шин ҳарфи Син ҳарфи билан олмашади. Бу сурат 66 ни ҳосил этади. Бу ҳаёти муддатидир. Хон салтанати давомати жондир- 54 ни беради. Қазо неча кун ҳаёти муҳлатини берган, гардуни дун ва чархи буқаламун иқбол тангасини унинг номига сўқди. Шундан бемадор фалакнинг мадори ва чархи ситамкорнинг қарори ва унинг эътиборининг эътибори йўқ. Санайи 984 ҳижрий (милодий 1579) йилда борлиқ раф-

тори фано дарвозасидан йўқлик шаҳрига тортди. Мулло Муҳташам Қоший Шоҳ Таҳмос вафоти тарихини яхши айтган. Тарих:

Шоҳи шоҳнишон подшоҳи жаҳон,
Шаҳаншоҳи офоқ Таҳмос шоҳ.
Дареғо, ки ногоҳ дар парда шуд,
В-аз он дард жаҳон шуд сиёҳ.
Пайи соли тарихи ин воқеа,
Фалак зад рақам фавти гетипаноҳ.

(Мазмуни:

Шоҳнишон шоҳ жаҳон подшоҳи,
Жаҳон шаҳаншоҳи Таҳмос шоҳ.
Дариғо, ки ногоҳ пардада қолди,
Шундан жаҳон аҳли дарди қора бўлди.
Вафоти тарихини суриштирдим.
Фалак рақам чекди: фавти гетипаноҳ (984).)

Шоҳ Таҳмос бебаҳо ҳаёт қабосидан жудо бўлгач Шоҳ Исмоил шоҳлик тожини бошига қўйди ва подшоҳлик ва мамлакатдорлик хилъатини елкасига ташлади. Мулло Муҳташам Қоший Шоҳ Таҳмос вафоти ва Шоҳ Исмоил жулуси муносабали билан қуйидаги байтлар мисрасида тарих битди. Тарих:

Шоҳи фалаккавкаба Таҳмос шоҳ,
Подшоҳи муҳтарами муҳташам.
Ваҳ, ки чу пардохт зи тасхири мулк,
Гашт мусаххар чун мулки Ажам.
Шукр, ки аз кишвари дониш шаҳс,
Гашт шаҳаншоҳи билоди Ажам.
Бар варақи даҳр ду тарих хост,
Муншии даврони Аторуд рақам.
Аввал аз он хусрави жаннатмақом.
Охир аз ин шоҳи муборак қадам.
Марги худованди жаҳон гашт сабт,
«Даври шаҳаншоҳи Ажам» (984) шуд рақам.

(Мазмуни:

Юлдузлар фалагининг Шоҳи Таҳмос шоҳ,
Муҳташамнинг муҳтарам подшоҳи.
Мулк тасхирини қиёмига етказгач,

Ажам мулки мусаххар бўлди.
Шукрки, Дониш кишваридандир шоҳ,
Ажам шаҳарлари шаҳаншоҳи бўлди.
Замон варағига икки тарих истади,
Аторуд рақам даврон муншийси.
Аввал жаннати подшоҳ учун,
Қейин бу муборак қадам шоҳ учун.
Жаҳон шоҳи ўлими сабт бўлди,
Ажам шаҳаншоҳи даври рақам этилди.)

Яна Муҳташам Коший Шоҳ Исмоил жулусига олтита рубоий ёздики, ундан 1128 санаси (милодий 1716 йил) тарихи чиқарилади. Аммо муддао келинининг давомли муддати яширин пардада ҳижланишин эрди. Закий табълар унинг маъниси тасарруфида ботил қолган эдилар. Матлаъ шоҳидини яширин курсида мутажалли этмадилар. Балки баъзи норасолар иддао, деб тушунганлар. Санайи 1087 ҳижрий (милодий 1676) йилда ҳазрати замон хоқони хилофат макон Сайид Абдулазиз Баҳодирхон Самарқанди фирдавсмонанд ҳокимлигига эришди. Аср фозиллари бунинг тарихини чиқаришда шошилишмаган. Ҳазрати устоди маоний халлоқи малозий Мавлоно Шарафуддин Ҳаррақонийга мурожаат этганлар. Бу ҳол ҳазрати оллоҳнинг соясига маълум бўлганки, ҳеч ким маъно уҳдасидан чиқолмаган. Ул зотни талаб қилиб, амр қилганлар. Мавлоно бироз таважжуҳ маълум қилиб рақам шабакисини қўйиб хатосиз тарихни чиқарганлар. Бу хат замон уламоси ва даврон фозиллари таҳсинига сазовор бўлди. Ҳазрат замон хоқони учун эса илтифотининг тўлиб тошишига сабаб бўлди. Ўша олти рубоий қуйидагилардир:

Масо шуд чу зи сунъ розиқи пок Жалил,
Мулк мулки фалак мадоро таҳвил.
Мар мулки таҳаммул, ки аҳам буд аз лутф,
Даҳр он ҳама афканад ба Шоҳ Исмоил.

Мекард чу сикка чи соҳиби марбил,
Нақдеки иёр будаш аз асли жалил.
Сикка чу расонид ба тамйизи мулук,
Фарқ, ки медод ба шоҳ Исмоил.

Дар лакяки восеъи ин базми жалил,
Андар дами имтиёз бо саъйи жамил.

Чун дарки яко як аз жаҳон бинад дур,
Дарки ҳама бор дарки шоҳ Исмоил.

Аз мулки мулуки то дар ин сабти жалил,
К-ораста сад балда зомини жамил.
Ҳар кунж ғар ободи гетии дуҳур,
Гирд омада бод вақфи шоҳ Исмоил.

Ибни шоир агарчи аз ҳисси қалил,
Бе добои роҳи алами таҳсил.
Дар ҳар фанаш дўлоба аз аҳли жаҳон,
Донанд ба лоф чеҳри Исмоил.

Он ро аз ҳаллассуст жамил,
Аз майли дару беҳ, ки намоям таъжил.
К-ошўби навои фараҳ буд дар дил,-
Афканд тарафи номаи шоҳ Исмоил.

(Мазмуни:

Шом бўлди яратувчидан ризқ, пок Жалил,
Фалак мадор мулк берди бизга.
Лутф этиб берди мулки таҳаммул,
Даҳр унинг барчасин Шоҳ Исмоилга ташлади.

Тўп соҳиби шундай танга зарб эттики,
Тоза нақд эдики, асли жалил тангридан.
Тангани маликлар тозалаб суртганда,
Фарқки ой берди Шоҳ Исмоилга.

Такяда тузилди улкан бир базм,
Имтиёз пайтида чиройли ҳаракат билан.
Бир-бир тушундилар жаҳондан узоқроқ,
Барчанинг фикри юк, Шоҳ Исмоил фикри.

Маликлар мулкидан бу улкан ёзувгача,
Гўзал омин билан юз шаҳар обод этилди.
Жаҳон, дунёнинг ҳар кунжи обод, барчаси,
Шоҳ Исмоил вақфига тўплангай.

Шоир ўғли агар чўлтоқ ҳиссидан,
Ҳосил олами йўли таптанасиздир.
Жаҳон аҳлида дўлобдир ҳар бир фанда
Исмоил юзи буни лоф, деб билур.

Унга бу ишлар ҳал этиш гўзал,
Унда майлдан тезлатган маъқул.
Шодлик навоси дилга оромдир жўшган,
Шоҳ Исмоил номаси тарафга отди.)

Мулло Муҳташам бу қитъани унинг изоҳи учун ёзди. Қитъа:

Аз ин шаш рубои, ки килкам нигошт,
Зи баҳри жулуси хадеви замон.
Ҳазору саду бист тарих аз ӯ,
Қадам зад берун ҳашт афзун бар он.
Бад ин сонки аз ҳар ду мисраъ заданд,
Баҳам холдорон дам аз ақрон.
Дигар содагон бас карда нахуст,
Ба сони акси он ҳамчунон.
Чу шуд зин чаҳор ақрон дар адад,
Ҳазор саду чаҳор матлаби равон.
Зи ҳар мисраъ низ бар вай фузун,
Яке аз таворих мўъжазбаён.

(Мазмуни:

Бу олти рубоийданки қаламим ёзди,
Замон шоҳи жулуси муносабати билан.
Ундан мингу юзу йигирма йил ўтди,
Ташқари қадам босди, саккиз қўшилгай.
Шунданки, ҳар икки мисрадин олинур,
Қўшилур нуқталиклар яқиндан.
Яна содлар дастлаб тугатур.
Шунингдек йиғилган соннинг акси.
Бу тўрт ақрон ададдан чиқарилди,
Бир мингу юзу тўрт талаб қилинган.
Ҳар мисрадан унга яна қўшилур,
Тарихлардан ушбу мўжаз баён.)

Бундай шабака вазъи шунданки, ҳар мисранинг нуқтали ҳарфлари олинса, санаи 492 ҳосил бўлади. Нуқталик ҳарфлар биринчи мисралардан олинади, ҳар мисранинг нуқтали ҳарфлари 984 ни ҳосил қилади. 24 сана чиқади. Шунингдек иккинчи мисра нуқтали ҳарфлар топилади. Учинчи — «соми», тўртинчи — «битоби», охиригача нуқтали ҳарфлардан мисраларнинг 276 сана ҳосил бўлади. Бенуқта яқин ҳарфлар ва нуқтали ҳарфлар

ва унинг акси: фитааммул. Яна Муҳташам Қошоний Шоҳ Исмоил жулуси шарафига бир қасида ёздики, ул қасиданинг ҳар мисраси жулус тарихини билдирур. Ушбу байт ўша қасидадандир. Тарих:

Беҳки дар ин гуфтам мўъжазбаён —984.
Дарж бувад номи худои жаҳон —984.
Шукурки гўям карими аҳад —984.
Жон деҳ пурсиши жон ситон —984.

(Мазмуни:

Ушбу мўжаз баён ёзганимда беҳроқки
Жаҳон худосининг номи дарж бўлгай.
Шукур дейман, каримни аҳад,
Жон олувчи сўровига жон берай.)

Яна Муҳташам Шоҳ Исмоил жулуси шаънига бир мисра шеър битган:

Шоҳ Исмоил одил, подшоҳи бебадал.

Шоҳ Исмоил ўн бир йилча салтанат тахтида ўлтурди. Кейинги йили охират мулки сари юз бурди. Мулло Муҳташам Қошоний икки мисра тарих битган. Бир мисраси шоҳ жулуси тарихини берса, иккинчисидаги вафоти тарихидир. Тарих:

Шаҳаншоҳи жамжоҳу гетипаноҳ,
Ки меҳўрд гардун бадоташ қасам.
То подшоҳи зери замин,
Ба соли дигар дар адам зад қадам.
Ду тарих з-ин банда хост фикр,
Ки бар лавҳи олам нигорад қалам.
Яке Баҳри Жомаш дару қалами даҳр,
Дигар баҳри азмаш ба мулки адам.
Шаҳаншоҳи рўи замин гашт банисбат, 984.
Шаҳаншоҳи зери замин шуд рақам, 984.

(Мазмуни:

Жамшид мартабали шаҳаншоҳ гетипаноҳ,
Гардун оташга қасам ичди.
Кейинги йил йўқлик сари қўйгай қадам,
Бу бандадан икки тарих сўради фикр.
Олам лавҳига уни қалам чекди.

Бири Жамшид учун даҳр қалами,
Бошқаси йўқликка кетиши учун.
Нисбати ер юзи шаҳаншоҳи бўлди,
Шаҳаншоҳи зери замин ёзилди.)

Шоҳ Исмоил вафотидан сўнг Султон Муҳаммад бутун Ироқу Хуросон мамлакатларига подшоҳ бўлди. Муҳташам унинг тахтга ўлтириши шаънига ҳам қасида ёзди. Ул қасиданинг ҳар мисраси тарихга айланди. Бу икки байт ўша қасидадан. Тарих:

Ёраб ар иззи илоҳи қарнҳо дорад нигоҳ — 985.
Жои шоҳони жаҳон Султон Муҳаммад подшоҳ —985.
Ҳомии шаръи муалло мулжоъи дини наби — 985.
Молики даҳри Ҳумоюн на ният дайҳимгоҳ—985.

(Мазмуни:

Ё раб иззи илоҳий асрлар кўриб турса,
Жаҳон шоҳлари жойини Султон Муҳаммад подшоҳ.
Олий шариат ҳомийси, дини наби қибласи,
Шоҳлик даврони молики, тож нияти эмас.)

Санайи 985/1577 йилда Абдуллоҳ Баҳодирхон Фохира Бухоро вилоятида Чаҳорсуй тимини бино қилдилар. Газламафурушлар учун пурдиққат устодлар ҳикмат юзасидан шундай тилсим басталадиларки кордон муҳандисларнинг ақл кўзи ҳайратда қолди. Уларнинг басират дийдалари бу иморат айвонида саргардондир. Бу Чорсу тимининг олти дарвозаси савдо аҳли учун очиқ, унда ҳар нарса сотиларди. Қасод жинс ҳам бу ерда ноёб саналарди. Бу иморат ўртасида Чорсу асосининг тилсимини басталадилар. Чорсунинг боши ошиқ бошидек ҳеч вақт савдодан холи бўлмасди. Вилояти Ҳиротда тугилган Мулло Маҳвий Аттор вақт шоирлари тоифасидан бўлиб, бу паргор бинонинг қурилгани тарихини мушк сочувчи қалам билан саҳифани атргигор этди ва бу ширин байтларни ўша сангин иморатда рақам қилдилар. Тарих:

Ёфт итмом тими зебое,
Дар замони шаҳаншоҳи аъзам.
Номдор билоду ҳафт иқлим,
Шаҳриёр карда тарки Ажам.
Шарафи хонадони Шайбони,
Мазҳари лутфи ҳазрати Одам.

Хони гардунсарир Абдуллоҳ,
Подшоҳи мамолики олам.
Тобеи раъйи олияш Жамшид,
Сойили хони ҳимматаш Ҳотам.
Аз сари сокинони мулки жаҳон,
Сояи давлаташ мабодо кам.
Инчунин манзили насохт касе,
Ин бинои сипеҳр то ин дам.
Дилкашо чун нигорхонаи чин,
Хушҳаво ҳамчу бўстони Эрам.
Ҳамчу жаъди мусалсали хубон,
Шуди занжирҳош хам дар хам.
Тарҳи зебои ў адимул-масал,
Вазъи ширини ў лутфи алам.
Аз сифаташ мўъжиз аст забон,
В-аз камолаш муаттар аст қалам,
Накашида фалак чунин тарҳе,
Дар замони Қубод, Ҳусраву Жам.
Бонии ин бинои олийбод,
Қарнҳо дар жаҳон ба хайлу ҳашам.
Ҳар чи коҳи қалам кашида дар ў,
Гайри ҳарфи жафоъу нақши ситам.
Қилки маҳви з-баҳри тарихаш,
«Тими зебои шаҳр» (985) карда рақам.

(Мазмуни:

Зебо тим қурилиб тугалланди,
Шаҳаншоҳи аъзам замонида.
Номдор шаҳру етти иқлим.
Шаҳрнёр Ажамни тарк этди.
Шайбони хонадони шарафи,
Ҳазрати Одам лутфи мазҳари.
Гардун мартабали Абдуллоҳхон тахти,
Олам мамлакатлари подшоҳи.
Жамшид унинг олий раъйига тобеъ,
Хони ҳимматидан Ҳотам сўзлайди.
Жаҳон мулки аҳли бошидан,
Сояйи давлати кам бўлмасин.
Ҳеч ким бундай бино қурмаган,

Бу олий бино шу кунгача.
Чин нигорхонасидек дилкаш,
Эрам бўстонидек хушҳаво.
Гўзаллар жингалак сочидек,
Занжирлари буралган.
Зебо тарҳи тилларда достон,
Ширин кўриниши олам лутфидир.
Сифатидан ожиздир забон.
Камолидан қалам муаттар.
Фалак бундайин тарҳни чизмаган,
Қубод замонида, Ҳусраву Жамшид ҳам.
Иморат биноси олий бўлгай,
Асрлар жаҳонда барча халққа, ҳашамга.
Не десанг, қалам унн чекади,
Жафову ситамдан ўзга сўзларни.
Қалам лолдир тарҳин битмакдан,
У битди: «Шаҳарнинг зебо тими», деб.)

Санайи 986 ҳижрий (милодий 1578) йил эдики, Абдуллоҳ Баҳодирхон ноиблари Самарқанд қалъасини муҳосара қилдилар. Ўшанда Самарқанд вилоятининг билистиқлол ҳокими Жавонмардалихон эди. Уч ой давомида одамлари қатлу қабал қилинди. Ўша вақт Бобохон Тошкандий Тошканд, Туркистон ва Дашти Қипчоқнинг жамеъи лашкари билан Самарқанд аҳлига мадад бериш учун келди. Абдуллоҳхон навоби маҳобатасар хабарни эшитиб, лашкари кўп бўлишига қарамай Самарқанд қалъаси қамалини бўшатиб, Зомин ноҳияларида Бобохон лашкари қаршисидан чиқиб, жанг қилмоқчи бўлди. Бу фурсатда илғор қисмдаги зўр билакли ботирлар шундай қаттол жанг бошладиларки, қон ул даштда ҳар томонга сув каби оқди. Чунонки, даҳр кўзи ундан ҳануз пурхун ва афлок этаги шафақдан лолагундир. Охирида Абдуллоҳ Баҳодирхон тарафдан фатҳ шамоли эсди ва Бобохон тарафга юришга қарор берди. Абдуллоҳхон таъқиб этиб, Тошканд ва униг ноҳияларини тасарруф этди. Бу вилоятда Дарвешхонни қолдирди. Зоминни фатҳ этилишига Қози Поянда жуда яхши тарих битган. Тарих:

Зи алтофи худованди жаҳон иззу жалл,
Фатҳе дидики набудаш шубҳа ба дил.

Солу маҳу рӯзи фатҳро шуд тарих,
Одинааш панжуми Жумадул аввал.

(Мазмуни:

Иззу жалола жаҳон худованди лутфидан,
Шундай фатҳни кӯрдинг, ки дилда шубҳа йӯқ.
Фатҳнинг йилу ою, куни тарихи,
Жумодул аввал ойининг бешинчи жумъаси.)

ХОЖАИ ХОВАНД ВАФОТИ ТАРИХИ

Ҳусн мамлакатида подшоҳ ва латофат сипеҳрида ойдек бӯлган Хожа Хованднинг жамолидан жаҳонтоб офтоб иқтибос нурин оларди. Балки, ой ҳоладан ихлос тавқини ихтисос гарданига бандавор ташларди. Бухоро вилояти аъёнларининг нодири, балки замон чашмининг мардумаки эди. Ҳамиша Абдулла Баҳодирхон наввоблари ва олийшон хоннинг бошқа арконлари ул навжавон суҳбати иштиёқида эдилар. Аммо ҳали ёшлик гулзоридан комронлик гули бахшида этилмай туриб, санайи 986 ҳижрий (милодий 1579) йилда ул омолу омонлик боғининг ниҳоли йигитлигининг аввалида азалий боғ сари равона бӯлди ва вафот этди. Ҳусн шоҳи ва дилбари бӯлган Ховандшоҳ вафотига Қулбобо Кӯкалтош ажойиб тарих битганлар. Тарих:

Шоҳи Хованд аз миёни гулрухон,
Рафт дар боғи жаҳон хурсанд монд.
Шуд бар ӯ мафтуҳ дарҳои биҳишт,
Лек дилу рифқаташ дар банд монд.
Хостам тарихи ӯ аз ақл, гуфт:
Боз мулки ҳусн бе Хованд монд (986).

(Мазмуни:

Гулрухлар орасидан Шоҳи Хованд,
Кетди. Жаҳон боғида хурсанд қолди.
Унга беҳишт эшиклари очилди,
Лекин дилу сахийлиги бандда қолди.
Ақлдан вафоти тарихини сӯрадим, деди:
Яна ҳусн мулки Ховандсиз қолди.)

Абдуллахоннинг муътамид ва сара навобларидан бӯлган Меҳтар Қосим санаи 986 (милодий 1579) йилда

Кухак дарёси устига Ғиждувон вилояти қасабасида кўприк қурди, ўн уч равоқдан иборат эди. Балки сув юзига бир гилам чекди, ки кордон ақл унинг тасаввуридан ҳайрондир, хурдадон фаросат саргардон мавж устихонидир. Бу дарёни бир неча дарёчаларга бўлиб юборди. У ўз йўлига яна бир неча шўъбаларга тақсим бўлади. Яна ундан наҳрлар пайдо булурларки, улардан қишлоқлар маъмурдир. Донишворлик дарёсининг ғаввоси, фозилатли ашъорлар баҳрининг шиновари Мавлоно Мушфиқий бу олий кўприк биноси муносабати билан тарих назм этганлар. Фикр юзасидан шундай деганлар. Тарих:

Зи таҳти ў гузарад, мо зи фавқи ў гузарем,
Аз он сабаб шуда тарихи ў гузаргоҳи мо.

(Мазмуни:

Сув унинг остидан, биз эса устидан ўтамиз,
Шу сабаб тарихи «гузаргоҳи мо» (987) бўлди.)

Санайи 987 ҳижрий (милодий 1580) йилда Абдулла Баҳодирхоннинг хоқон нишон навоби Турон мамлакатлари тасхири учун чексиз аскар билан биёбондаги сарсар мавжидек юриш қилди. Андек масофа йўл босиб Ўратепа вилоятига етишди. Қалъа дарбандини гайрат шамширининг мушкулкушой калиди билан очдилар. У ердан бошқа вилоятга жўнадилар. Бу фатҳнинг тарихини Мушфиқий «риояти шоҳ» деб топди. Саъдахтар хон ва зафар сийяр хоқоннинг маҳобатасар хабари Бобохон ибн Бароқхон ҳуш қулоғига етишгач, Бобохон ҳам тамоми қирғиз ва қозоқ лашкари ва Дашти қипчоқнинг чексиз сипоҳи билан ул зотнинг истиқболига чиқди. Ҳар икки лашкар бир-бирига дучор бўлгач, ҳарб оташи шундайин аланга олдики, жоншикор ўқ лочинининг пару боли қаттол маъракасида куйиб кетди. Қорақанотли зон камондан қулай ошёнаси кунжида орому қарорини йўқотган эди. Жавҳар шамшир сиртидан тер қатраларидек хунхор лашкар дарёсига ғарқ бўларди. Найза илони жанг қизиғидан ўз азали бошини жавшан гиреҳидан чиқармади. Туфанг муҳрлари аланга сингари ҳар тарафга беихтиёр учарди. Қаманд торлари ҳарф шуласида ўт қаршисидаги қилдек товланарди. Маснавий:

Зикри зи сутурони хайли сипоҳ,
Ба рухсор з-ў парда хуршиду моҳ.

Зи суми сутурони саросар шитоб,
Фитода ба нофи замин печу тоб.
Баромад чу аз кӯси рӯйин хурӯш,
Ялонро зи валади устихон мағзи ҳуш.
Зи фарёдсанжи фиғонҳои сур,
Битарсид, ажал шуд гурезои зи дур.

(Мазмуни:

Сипоҳ хайли баҳодур зикри,
Юзига парда, хуршиду ойдек.
Баҳодирлар изидан саросар елиб,
Ер бағирлаб ётарди мунгайиб.
Рўйин нағорадан овоз янгради,
Ботирларнинг ҳуши бошидан учарди.
Сурнай садоси-ю ғулғуллашдан,
Ажал ҳуркиб қочди нари.)

Ўшанда душман лашкари азимат майдонидан ҳаракат жиловини тортиб, йўқлик водийсига юзлашдилар. Ҳа, енгил учиб юрувчи хас нимаси билан кеккаяди; тол селга дош бера оладими, кабутар тўдаси лочин боласи шаҳбоз бўлганда қўрқувдан нима қила оларди. Бобохон енгилишининг тарихини ҳам Мулло Мушфиқий ёзганлар. Саҳифа майдонида қалам пайзасини шундай жавлон эттирганлар. Тарих:

Ва ўборо шикаст, ақл гуфт,
Аз пайи тарих Бобоpo шикаст (987).

(Мазмуни:

Ўбони буздида, ақл деди:
Тарихни излади: Бобони енгди.)

Охири Бобохоннинг муқоталага тоби, мужодалага журъати қолмай, Тошканд вилоятига келиб ўрнашди Соҳибқирон Абдуллахоннинг бу фатҳини тўртинчи фатҳ деб ёзадилар. Чунончи, балоғатшиор фозиллар, фасоҳатли зарифлардан баъзиси тарихлар ёздилар. Жумладан, нозикбаён Мирзо Қосим девон бу фатҳ тарихини шундай ёзганлар:

Жаҳонгир Абдуллахон, ки ояд зи бимаш,
Адувро жигаре пора-пора.
Ба тасхири Туронзамин хони одил,
Равон шуд баҳалли барон аз шумора.
Ба шабехун расиданд чун боди сарсар,

Гузаштанд чобуксуворон сувора.
Вале хон гузаштанд жанг ончунон шуд,
Ки чашмн фалак хира шуд з-он наззора.
Чунон мунҳазам шуд адув борн чаҳорўм,
Ки гар хостн мешуд аз сар манора.
Дар он таб зн тарихн ин хон гуфт,
Шуд аз соиду мунҳазам чор бора.

(Мазмуни:

Жаҳонгир Абдуллахон келди, ундан қўрқиб,
Душман жигарини пора-пора қилди.
Одил хон Турон заминни олиш учун,
Юриш бошлади шавкат билан саноқсиз.
Тунда босиб етишди сарсар каби,
Отлиқлар улар бошига тўкилишди.
Вале хон етиб, шундай жанг бўлдики,
Фалакнинг кўзи унинг тамошосидан хира тортди.
Душман шундай енгилдики, бу тўртинчи бор эди,
Каллалардан минора ясаш мумкин эди.
Шу кечаси ул хон тарихидан деди:
Ундан адув тўрт бор енгилди.)

Шундан сўнг Бобоҳон бир неча марта яна Фаридунфар хон устига лашкар тортди. Жанг қилиб, давлат ёр, саодат ҳаводор бўлмагач, яна илгаригидек унинг саноқсиз лашкари тор-мор келтирилди. Охири азалий ватанидан тамоман дил узиб, қочишга қарор берди ва Улуғбек тоғи сари кетди. Абдуллахон тўхтамай уни таъқиб этиб, озгина ҳаракат билан Тошканд вилоятини ўз тасарруфига киритди. Бемиинат ҳашаматли саройларда ўрнатилиб, қатли ом этишга ҳукм этилди. Бу ердан соҳибқбол хон жон рикобига оёқ босиб, таваккал жиловини тақдир дастёрлигига топширдилар. Йўл юриб, Улуғтог заминида душманга дучор бўлдилар ва бир ҳамла билан Бобохонни қатл этдилар. Унинг қатли тарихини «Бобон золим» (987) деб топдилар.

ҲАЗРАТИ ҚОСИМШАЙХИ АЗИЗОН, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Қудватул-восилин, усватул-орифин, қутбуд-даврон, ғавсул-армон Ҳазрати Қосимшайхи Азизон, қуддиса сирруҳу, оллоҳ маорифи, урфон тариқи зоти, сифати ва ҳақойиқашё шундай жойга етказдики мосуволлоҳ ўз

хотирини чеклаб қўймади... Мавлоно ҳазрат Вали Азизон Кўҳзориндан тарбия топганлар. Ҳазрати Мавлоно иродат қўлини маржаъулавтод, иршод аҳлининг паноҳи, қутбул-ақтоб Ҳазрати Шайх Худойдод, қуддиса сирруҳу, этагига уриб, авлиёлар улуғига айланди. Нақл қиладиларки, Азиз замонида Абулхайр Султон ибн Жавонмард Алихон подшоҳи аср эрди, иродат қўлини он ҳазрат мулозимларига беришни истади... Ҳазрати Азизон, қуддиса сирруҳу, ходимлари силки ва бандалари қаторида бўлишни ул ҳазрат хоҳлади. Аммо қабул даражасига етиша олмади. Охирида ҳазрати асудул-мутақаддимин, қудватул-мутаахирин, бурҳониддақиқийн, ҳақойиқ огоҳ махдум ҳазрати Мавлоно Исматуллоҳ, қуддиса сирруҳуга илтижо қилиб, ул ҳазрат шафоати билан асҳоб ва аҳбоблари қаторига киргай.

Ҳазрати Мавлоно олийнасаб султонни заруратан халойиқпаноҳ ул саропардагоҳ хонақоҳига элтдилар. Маъзур тутдиларки, агар... жонни тавба чошнасидан ширин этгай, умиддирки, сиёсат рақамини аъмоли жаридасидан маҳв этгай. Иттиҳод юзасидан бу икки бузруг бирга эди, Иқбол мартабасига етдилар. Ҳазрати Мавлоно султон қўлини ҳазрати Азизон, қуддиса сирруҳу, пок қўлига топширдилар.

Яна ёзишларича, Абдулла Баҳодирхоннинг мулозамат иродалари ул ҳазратга тушиб, Бухоро вилояти ҳудудидан чиқиб Кармина вилояти тарафга йўналдилар. Бу ҳол суврати ҳазрати Азизон пок хотирлари хонаси оинасида зуҳур нурини ташлаб, дарҳол истиқболга чиқдилар. Карминадан ўтганларида пиёда ва суворийлар оқ нурга ўхшаб чўли Малик тарафдан пайдо бўлди. Бошяланг, бўйнидан ип бойланган ва занжир ушлаган киши яқинлашганда, билдиларки ялангбош Абдуллахон экан, у шоҳлик тожини бир ён қўйиб, эътиқод арқонини жон гарданида тутган. Яна бири Жонкелди бий эдики, ул зотга ихлос ипининг учини қўлидан қўймаган эди. Иродатнишон хон Ҳазрати Азизонга арз қилиб, Хомраборддан жаҳонпаноҳ хонақоҳигача ерларни назр қилдим, деди. Шу тариқа ул дамда ҳазрат дедиларки, хонақоҳдан мақсад фойизул баракот ҳаётимиз қасридир. Мисра:

Мақсуд туи, каъбау бутхона баҳона.

Шундан сўнг арз қилдиларки, биродарим Хусрав ўлдирилди. Самарқанд ва Тошканд подшоҳлари билан муораза қилиш қўлидан келмайди. Рухсат берсангиз Қаъбан Шарифа сари жўнасам.

Хон сўзларидан ул ҳазратда улкан ғайрат пайдо бўлиб, муборак жубба ва дасторларини соҳиб саодат хонга кийдирдилар. Ўз муборак қўллари билан соҳибқирон хонни отга миндирдилар ва дедилар: «Бундан буён кўраман, ким сени бу отдан пастга тушираркин». Хон ихлос юзидан эшон оёғига ўзини ташлаб, мурид бўлди. Ҳазрати Азизон дедилар: «Биз сенинг дуогўйингмиз!». Ўша йили Соҳибқирон ул ҳазрат нафаси баракотидан ғанимларга барҳам бериб, Самарқандни ўз тасарруфи остига киритди. Бир кун ўтгач ҳеч ким унга муориз ва муқобил бўлмади. Бир қанча вақт ўтгач хоқоннишон Соҳибқирон хон ҳазрати Азизонга арз ёзиб, ўз қобилиятсизлигини, «бу бандани муридлар ва мухлислари силкига киритмаганликларидандир, деди. Абулхайр Султоннинг туғма қобилияти унинг ихлос юзида намоёндир. Уни аҳбобу асҳоблар сонига қўшдингиз!» Онҳазрат шубҳа уйғотувчи саволга тўхтовсиз жавоб ёздилар. «Абулшарр бўлур, агар уни иродат халқасига киритмасак. Унинг шарорат бўрисини тавба занжирида сақламасак, ғанимлар ҳар йўл билан осойиш пўстинини тортиб олгуси. Жамеъи авоми кол-инъомни рўйхат қилиб, ҳазрати ҳақ жалл ва аъло уларга бехтарлик ва меҳтарлик ва адолатчи, раиятпарвар, деб аҳоли носиясига рақам тортгандир. Истиқомат қоматингни имтиёз ихтисоси либосига ўради. Шундай экан бизга қандай иродат эҳтиёжинг бор?». Абдуллахон ҳазрат Азизон қуддиса сирруҳу сўзларидан таскин топди.

Нақл қиладиларки, ҳазрати Азизон Самарқанд вилоятида зоҳидлик қилганларида Ҳазрати аъламул-уламо, маржаъул фузало, раббоний оятлар муфассири, ҳазрати расолатпаноҳ ҳадислари муҳаддиси мавлоно Маҳмуд Гилонийга, ки роқимнинг катта боболаридир, китоб қилиб, дедиларки, имони мавло китобга асосланади. Ҳазратларида бирор иштибоҳ туғилса, китобга қарасинлар. Китобимиз сизники...».

Бу сўзлар хотираларига етиб, маъно дедилар: Ҳазрати Мавлоно Маҳмуд ул оёт, ҳадислар ва акобирлар сўзлари маъносидан муқаввийдурлар, шундай сўзладилар. Кейин ҳазрат бошқа маъно дедилар: Шундай

қилиб ҳазрати охунд ҳам муайян сўзладилар ва хуруж қилдилар. Беш марта бу ҳол қайтарилди. Кейин маъно файзлари мабдаида ул ҳазрат сафоназир замирларидин шундай маъно жой олди. Унинг маъно баёнини дедилар. Ҳазрати мавлоно сукут сақлаб, дедилар: бошқа англаёлмайман... Санан 989 ҳижрий (милодий 1581) йилда жисмоний оламдан руҳоний жаннат боги сари жўнадилар. Қутбул-аброрнинг файзосор, фойзулаивар жойлари Миёнқол вилоятида Кармина қасабасидадир. Бугунги кунда аҳли ҳожат ва аҳли муножот қибласидир. Баъзи фозиллар ҳазрати Азизон вафоти тарихини шундай ёзганлар. Тарих:

Муқтадойи замона шоҳу гадо.

БАДАХШОН ФАТҲИ ТАРИХИ

Абдулла Баҳодирхон замини лаъл кони бўлган Бадахшонни сулаймонвор олмоскирдор табъи билан ўз тасарруфига киритди. Фозиллардан бири хон фатҳи тарихини жуда яхши ёзган. Жумладан, Мавлоно Нахлий ҳар сафҳа майдони мисраъси бошини Эрам соҳиби сингари ораста қилдилар. Тарих:

Хост Нахлий аз хирад тарихи соли фатҳи хон,
Гуфт ақли хўрдабин мулки Сулаймон гирифт.

(Мазмуни:

Нахлий ақлдан хон фатҳи тарихини сўради,
Оқил ақли деди: Мулки Сулаймон гирифт (981).)

Санан 994 ҳижрий (милодий 1586) йили муфаттиҳул-абвоб амри билан Қўлоб вилояти фатҳи бўлди. Шоирлардан бири бу фатҳ тарихини қалам найзаси билан саҳифа майдонида шундай жавлон қилди. Тарих:

Дабири ақл барои ҳисоби тарихаш,
Рақам намудки, фатҳи вилояти Кўлоб (994).

(Мазмуни:

Ақл дабири унинг тарихи ҳисобига,
Рақам қилди, ки «Кўлоб вилояти фатҳи».)

Шу санада 994 ҳижрий Фохиран Бухоро вилоятида хони олийшон Абдулла Баҳодирхон ўзининг иккинчи

мадрасасига Муллойи нав номи билан машҳур Мулло Мирзажон Шерозийни қўйдилар. Жаноб Амир Садриддин Бухорий Охунд Мулло Мирзажон билан мунозара қилдилар. Ўша куни мавлавият иккаласини хон олдида ва мавлои замони аъён этдилар. Ана шу санада ҳазрати Охунд Мулло Мирзажон Шерозий вафот этди. Санаи 994 ҳижрий (милодий 1586) йили Шаҳриёри комкор Абдуллахон салтанати замонида Хожа Ҳакимки замонасининг деврон ва масиҳоси эрди, давр ҳукамоси ундан сабоқ оларди ва унинг қонуни ҳикмати эдилар; бир Луқмон эдики, ҳар қандай оғир касал ундан сиҳат топарди ва бу шифо унинг Исовий нафасидан эди, беморнинг афсурда жисми тоза руҳ оларди. Мазкур санада қазо Жолинуси ҳикмат сабобасида бинафис торини ҳаёти қонунидан суғуриб олди. Ажал чангалида ўзини кўрди. Мулло Мушфиқийки қалами лафз қолибига маъно руҳини берарди. Ҳаким вафоти тарихини шундай ёзганди. Тарих:

Чун Хожа Ҳаким Ҳозиқи ҳурсиришт,
Аз мулки фано шуд ба суи боғи биҳишт.
Буқроти қазо буд аз килки қазо,
«Буқрот бирафт» (994) соли тарих навишт.

(Мазмуни:

Хожа Ҳаким ҳур каби Ҳозиқ,
Фано мулкидан биҳишт боғи сари кетди.
Қазо Буқроти қазо килки билан,
«Буқрот кетди», деб тарихни ёзди.)

Мазкур санада муқаррабул холиқ, мақбули халойиқ Ҳазрати Мавлоно Муҳаммад Содиққи Ҳалвойи номи билан машҳур эди, Қаъбаи Муаззамадан илм мадинаси бўлмиш Самарқанд вилоятига ташриф буюрдилар. Бу қадами ташрифи тарихини «Хайри мақдам» деб топдилар. Баъзилар бу тарихни ул зотнинг ўзларига нисбат берурлар. Чунончи, машҳур шеър ушбудир. Тарих:

Содиқ ба ватан зи баъди си сол,
Омад чу ба аҳди хони аъзам.
Гуфтанд ба расми таҳнияти халқ,
Тарихи қудуми «хайра мақдам» (994).

(Мазмуни:

Содиқ ватанига ўттиз йил ўтгач,
Хони аъзам замонида етиб келди.
Халқ олқиши расмида дедилар,
Тарихи қудуми «хайра мақдам».)

Амирлар сараси Амир Қулбобо Кўкалтошнинг Хуросон тарафдан хоқони соҳибқирон Абдулла Баҳодирхон фармони билан Мовароуннаҳрга келиши шу 994 санада юз берди. Зубдатул мулукнинг бу ташрифини шарафга яқин бўлган мавлоно Шараф ул зот номига олти байтли мувашшаҳ ёздилар. Ҳар байтидан тарих ҳосил бўлур. Тарихлар жамидан бир байт чиқарилади. Ҳар байти бошидан бир ҳарф олиб, ул оли мақоми зулэҳтиром номи ҳосил бўлади. Тарих:

Қавми дар тарих иқдоми шабиҳ оли мақом,
Хайра мақдам меронанд аз забон вақти салом.
Лаб кушода мунши тарих гуфт аз сидқи дил,
Мад залок, эй саҳоби файз сўи мо хиром.
Боз файёзи маони он дар ин таърих гуфт,
Зомини доби мулук омад аз вай эҳтишом.
Эй, ки хоҳи мулки хуш афкан сари бадхоҳро,
То дар ин тарих ёбад мулк аз ту интизом.
Бокаромат андар ин тарихи икроми карим,
Медиҳад жовиди ишрат бо ту эй садри калом.
Аз сипеҳри комрони беш аз тарих пеш,
Ҳақ расонад давлататро бод давлат мустадом.

(Мазмуни:

Қавм ул олий мақом тарихига дедилар,
Салом вақтида хуш келибсиз, дейдилар.
Тарих муншийси оғиз очиб сидқидилдан деди,
Соянгни сол эй файз булути биз томон қилгил хиром.
Яна маъно файёзи бу ҳақда тарих деди,
Шоҳлар зийнати зомини, ундан эҳтишом келди.
Ёмонлар бошини ол, яхши мулк истасанг,
Токи бундан буён сендан мулк интизом топгай.

Бу карим карами тарихида карокатлидир,
Туганмас ишрат берур сенга эй садри калом.
Комронлик осмонидан ўтган тарихдан кўпроқ,
Ҳақ давлатга етказур, давлат боқий бўлсин.)

Бу олти байт тарихи жамъидан бу бир байтни рақам қилинди:

Хайра мақдам мадзолак зомини доби мулук,
Мулки хуш жовиди ишрат бод давлат бардавом.

Яширин қолмагайки «мулк хуш» тарихида икки рақам зиёдадир. У таъмия йўли билан соқит қилинади. «Сари бадхоҳ «бе». «Бе» иккидир. Икки олиб ташланса тарих тўгри чиқади. Охирги тарих «бод давлат мустадом»дир. Бундаги икки сони камлиги ҳам таъмия билан ҳосил қилинади. «Беш аз тарихи пеш»—мурод шундандир. «Бе» суқут этилади. «Аз тарихи пеш» дан исқот этилади.

МАВЛОНО ЗАЙНИДДИН АБУБАКР ТОЙБОДИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ БАЁНИДА

Ал-Азиз кенг феъл шайхлардан ва замон авлиё уллоларидан эди. Ул зот вафоти тарихини шундай ёзганлар:

Санаи арбаъу тисъин буд тарихи гузашта нўҳсад муҳаррам шуда.
Нисфуннаҳор аз панжшанба, ки руҳи поки Мавлоной аъзам.
Сўи хулди барин рафт малоик ҳама гуфтанд аз жон хайра мақдам.

(Мазмуни:

Санаи тўққиз юз тўқсон тўрт, муҳаррам эди.
Панжшанба куни ярми, Мавлонои аъзам руҳи поки.
Жаннат боғи сари хиром этди, малоиклар хуш келдингиз дедилар.)

Санаи 995 ҳижрий (милодий 1587) йили Абдулла Баҳодирхон ибн Искандархон азимат шоҳбозини Хуросон мамлакати ҳавоси узра парвоз эттирди. Жоншикор лочини вилоят сайдгоҳида жавлон урдилар. Лимуаллифа:

Ҳадиви замини шаҳриёри замон,
Сазовори шоҳи паноҳи жаҳон.
Таҳамтани сипоҳдори моликн рикоб,
Сари найзадорони ӯ офтоб.
Инондори азмаш аёни малак,
Чи рокиби ҳама рикобаш ҳилоли фалак.
Сулаймон жинон, Фаридун фари,
Зи мӯри биёбон фузун лашкари.
Ба азми Хуросон ниҳоданд рӯй,
Ҳама кинажӯй, ҳама жангжӯй.
Шуданд аҳли лашкар гарон то гарон,
Ба рафтор реги биёбон равон.
Зи аҳли набард аз яке то ҳазор,
Ҳама дар хумори майи корзор.
Ба дгши далерон «омин!» бизад,
Камонҳо чу қавси қузаҳ сурху зард.
Зиреҳпӯши мардони хос асос,
Чу шамшери урён жавҳар либос.
Ба хун рехтан тиғҳо гашта тез,
Чу абрӯи хӯбон ошиқситез.
Бе тийру ражъаҳо ҳар тараф,
Нишаста паҳлун ҳам дар ҳадаф.
Синони ялон ҳамчу мори дусар,
Хӯранд аз сарн хасм магзу жигар.
Зпреҳпӯши ҳар як кафи у зи билаб,
Ҳама моҳпи ғарқи баҳри ғазаб.
Баякбор кард раҳп он лашкарн,
Фишонданд бар хок шаҳри Ҳафн.
Ба иқлими чаҳорум шоҳи ҳақпараст,
Чу хуршид бар чархи чорӯм нишаст.

(Мазмуни:

Замон шаҳриёри замин султони,
Жаҳон паноҳи бўлишга сазовор шоҳ.
Сипоҳдор Рустам, мулк эгаси,
Найзадорлар бошига у офтоб.
Юриши тарафи малакларга аён,
Унинг рикобдорлари ҳилоли фалак.
Жаннатлар Сулаймони Фаридун шавкатли,
Биёбон чигирткасидан кўпдир лашкари.

Хуросон устига юриш қилдилар,
Барчаси қасоскору жанговар.
Лашкар аҳли оғир босиб борарди,
Биёбон қумликлари орқали.
Жангчи аҳли биридан мингигача,
Жанг майининг хуморида барчаси.
Ботирлар ортидан янгради «Омин!»,
Камонлар қавси қузоҳдек қизил-сариқ.
Мардларнинг хослари зиреҳпўш эрур,
Яланғоч қиличдек жавҳардан либос.
Тиғлар ўткирлашди қон оқизмоққа,
Гўзаллар қошидек ошиққа қарши.
Ўқсиз ҳар тарафдан қайтишар,
Биқинида ўқи нишонга ўхшаб.
Ботирлар найзаси икки бошли илондек,
Душман бошидан ейдир миясин, жигарин.
Жавшанли ботирлар қўли талабда,
Барчаси ғазаб денгизида балиқдек.
Тинмай йўл очарди лашкарига,
Ҳирот шаҳрин тупроққа қориб.
Тўртинчи иқлимга ҳақпараст шоҳ,
Офтобдек тўртинчи чарх узра жой олди.)

Юлдуз сонли лашкарли хоқон нурли офтобдек Ҳирот вилояти узра ҳашамат нурини ташлади. Бир кеча шу жойда истироҳат қилиб, тонг отиш билан ўша куни Бори Тангри даргоҳига таваккал қилиб, мадад ва ёрдамни Ҳазрати Хожа Ансорий, қуддиса сирруҳу, пурфутуҳ, қутбул-аброрий руҳидан сўради. Бошқа авлиё, атқиёлардан илтижо қилдилар. Токи, осмоннинг диловарлик майдони барқтозлари жавлон, баҳодирлик осмони майдони шаҳобрафтор Ашҳаб суворилари Шарқ қуёшидек зарафшон найзалар билан нур чизиқларига эга эдилар. Душманга тиғ урардилар. Жаҳон қадар хон Шарқ нурига эга бўлган ялов остида туриб, шуъла тимсолли фармон бердики, қалъа деворига ҳамла қилгайлар. Жадал ҳаракат қилиш ниятида эдиларки, фатҳ ва ферузийлик фараҳбахш насими Оллоҳнинг бағоят иноятн туфайли зафарли аскарлар юзига уфура бошлади. Уфқдан зафар субҳи ёруғлиги кетганидан вилоят аҳолиси саъодатахтар шаҳриёрлик толеъи фалакдан юлдузлар мисоли қалъа буржлари кўзга кўринмай қолди. Жаҳонтоб офтоб олам тасхири

учун ҳануз хатти устуво чизиғидан чиқмаган ҳам эдики, кишварситон хон ҳазрати холиқ инояти билан халойиқ устига хуршиди анвардек сояни кўтарди.

Лумуаллифа:

Дарояд ба байтуш-шараф дар маҳал,
Чу султони анжум ба тахти ҳамал.
Ту гўи ба иқболи бахти некў.
Нишасти бар авранг гули рангбў.
Сариғри саодат баланди гирифт,
Ҳирот аз қудумаш гирифт он асар.
Ки тарфи чаман аз насими саҳар,
Чунин шаҳри хуррам шуд аз шаҳриёр.
Ки гулшан зи файзи саҳоби баҳор,
Фараҳнок гаштанд мардуми жинон.
Ки махмур аз соғари май ҳамон,
Тараби халқро онқадар додаст.
Ки ҳар сў уфтода бебода маст,
Ҳама рохатафзо, ҳама комёб.
Чу бемори муттақи аз шароби ноб,
Зи бас ҳуроми ёфт шаҳри Ҳари.

(Мазмуни:

Ўз вақтида шараф уйига кирар,
Анжум султонидек ҳамал остига.
Сен дерсан: некиқболу, некбахт,
Тахт устига ўлтиради хушбўй гулдек.
Саодат тахти баландроқ бўлди,
Қадамидан Ҳирот шу таъсирни олди.
Саҳар насимидан чаман тарфи,
Шаҳриёрдан хуррам шаҳарга айланди.
Баҳор булути файзидан гулшан,
Ёқимли пок бўлди аҳоли чунон.
Май соғаридан мастдилар ҳамон,
Халқни шодликка чўлғади шундай.
Бебода маст бўлганлар ётар йиқилиб,
Ҳамма роҳатда, ҳамма бахтиёр.
Тақводор бемордек сув шаробидан,
Тамоман ҳурлик топди Ҳирот шаҳри.)

Соҳибқирон хон бир неча кун Хуросон дорулмулкида иззат ва жалолатда иқболли кишидек фариғболлик билан яшади. Бу тўртинчи иқлимда исломнинг салот садоси беш марта олти тарафдан то еттинчи фалак обидлари қулоғигача етди. Унинг саодатли лақабларидан иборат хутба авж пояга етказилди. Даврон дорулзарбида унинг ҳурматли номидан нақду дирам зарб этилди. Хоннинг эътиборли кишиларидан бўлган Қулбобо Кўкалтош Ҳирот вилояти амирлигига сазовор бўлди. Ўзи Ому дарёсидан кечиб ўтиб Мовароуннаҳр сари азм этди. Бу фатҳ тарихини баъзи фозиллар шундай ёзганлар. Тарих:

Шаҳи Жамшишон, жони олам, ки ҳаст,
Ҳумойи Ҳумоюн, Фаридунфаре.
Қашид аз пан фатҳи шаҳри Ҳирот,
Зи реги биёбон фузун лашкаре.
Хирад гуфт то хома тарихи фатҳ,
Муборак бод шаҳри Ҳири (990).

(Мазмуни:

Жамшид мартабали, олам жони шоҳ,
Ҳумоюн ҳумоси, Фаридунфари.
Ҳирот шаҳри фатҳи учун тортди,
Биёбон қумидан зиёд лашкарни.
Хирад деди: фатҳ тарихини қалам,
«Муборак бўлсин Ҳирот шаҳри» деб ёзди.)

Ўша аср зарифларидан бири «зиллоллоҳ» деб тарих топди. Қози Поянда Зоминий Ҳаёт Ҳирот вилояти фатҳи ва Қулбобо Кўкалтош амирлигида тўрт мисра тарих ёзган. Китъанинг ҳар мисраси Ҳирот шаҳрида иморатпаноҳ тарихи бўлур. Тарих:

Зи талаб корҳо ба даст оранд — 995.
Ба талаб дил ки он муқаррар шуд — 995.
Бин, иморатпаноҳро талаб—995.
Моли мулки Ҳири муяссар шуд — 995.

(Мазмуни:

Талабдан ишларни қўлга киритадилар,
Талаб билан диллар муқаррар бўлди.
Кўр иморатпаноҳ талабини,
Ҳирот молу мулки муяссар бўлди.)

ШОХ ТАХМОС

ХОЖАИ ХОВАНД

ХАЗРАТИ ҚОСИМ ШАЙХИ АЗИЗОН

ХАЗРАТИ АМИР ФАТХИЙ ИБН АМИР САЙИД ИБРОХИМ

ПАВЛОНО ЮСУФ КАРЭ ОГИЙ

Ул зот олий насаб саодатли иморатпаноҳнинг Ҳирот шаҳри султонлар тахтига чиқиши борасида бир байт тарих айтганлар:

Ҳирот ўро буд навми Ҳумоюн,
Барор к-онаш муборак бод маймун.

(Мазмуни:

Ҳирот унга султонлар тушидек эди,
Ол уни, муборак бўлгай бахтинг.)

МУЛЛО МУШФИҚИЙ ШОИР ВАФОТИ ТАРИХИ

Зарифлар малиҳи, шоирлар фасеҳи Мулло Мушфиқий ал-Марвийнинг туғилган жойи Марви Шоҳижаҳондир ва жаннатмакон Марв аҳолисининг аъёнларидандир. Марв Хуросон шаҳарларидан бўлиб, тўртинчи иқлимдадир. Унинг ҳисорини Искандар Зулқарнайн бино қилгандир. Ул вилоят боғоят қумлоқ ва нотекисдир. Бу ердан кўплаб уламо, фақиҳлар ва машойих, авлиёлар чиққандир. Ҳаким Абузор Жумҳур шу ерликдир. Абу Исҳоқ Толлиқонийнинг айтишича, олам харобобди биноси ҳамдастур ва устивор эди, яқинда қулаб тушди. Унинг тепасига келдик. Бир одам калласи у ердан чиқди. Бир тиши тушган эди. Кичик тишини ўлчаб кўрдилар, икки ман чиқди, Шариъат вазни билан. Валлоҳи аълам. У бир муддат Самарқанд шаҳрида Султон Саъидхон мулозаматида қаламрав китобдорлиги мансабига сарафроз этилган эди. Хони олийшон суҳбати жузвларининг шерозабандлиги билан машғул эди. Хон яқинларидан расойил девонига мумтоз этилди. Улуғ Султон вафотидан сўнг бир умр Фохираи Бухорога келиб Соҳибқирон Абдуллахон хизматида иззат топди. Хуршиджоҳ, анжумсипоҳ, сипеҳржойгоҳ шоҳ мадҳига кўтаришки руҳда қасидалар ёзди. Ўша қасидаларга иншо, балки яди байзо этади. Ҳажвиётда ўтмиш ва яқинларидан, балки бутун олам аҳлидан сабоқ олди. Замон аҳлидан бирортаси, ҳатто уламойи киром ва фозиллардан бирор киши қолмаган эдики, унинг ҳажви нуки ва ўқи жигарига қадалмаган бўлса. Унинг обу тоби заҳри дамбадам илми ҳикматдан Жолинус каби бохабар, ҳайъат бобида Батлимус

сингари баланд ахтар, қуръа, фани, рамл илмида толеъ сингари баҳравар эди. Жумладан ҳисоб илмида шундай комил эдики, оқиллар ақли унинг тасаввуридан ожиз ва зако аҳли зеҳни уни фаҳмлашдан қусурли ва ботил эди. Чунончи, бир кишининг ишига замон ҳодисаларидан мушкуллик тушса, ул зот ҳузурига келиб, уни маълум қилади. У дарҳол ўша кишига бирор байт ёки рубоий ўқигин дерди. У киши ўқирди. Бирор соатлардан сўнг ул зот қуръа дастёрлигисиз ва китобсиз, ўша байтга жавоб айтарди. Шундайки, ўша байт мазмунида бўларди. Натижа бадиҳада акс этиб, ихтилоф бўлмасди. Унинг таснифлари, таълифлари қуйидагилардан иборат: девони ғазал, Султонлар номига ёзилган қасидалар девони ва ҳажвиёт, «Гулистони Эрам» номли маснавийси, «Ҳусну дил» назми.

Аммо, тантанали кузатув, яъни унинг умри китобининг жузвлари шерозаси тарқалиб кетди. Болаларча ҳаваси варақлари Унсурий саҳифалари табиатидагидек бўлиниб кетди. Санайи 996 ҳижрий (милодий 1588) йилда муаззам карамли нидо: «Иржаъи ило Раббука розиятан марзиятан!» билан ҳаққа етди. Дами ичига тушиб, лаби сўзлашдан тўхтади. Фохираи Бухоро вилоятида Ҳазрати Шайх Жалол, қуддиса сирраҳу нурга тўлиқ мозори ёнида дафн этилган. Ушбу мақтаъни унинг мозори тошига ўйиб ёзишди:

Ба хоки Мушфиқи он дам, ки дўстон гузаранд,
Расад ба хотири эшон, ки хоксоре буд.

Рубоий:

Онҳо, ки муҳити фазли ў об шуданд,
Дар ҳалли дақиқа шамъи асҳоб шуданд.
Роҳ з-ин шаби торик бизаданд ба рўз,
Гуфтанд фасонаҳову дар хоб шуданд.

(Мазмуни:

Тўғри фазли муҳитида сув бўлганлар,
Дақиқа ҳалли чун асҳоб учун шамъ бўлдилар.
Бу қоронғу тунда кундузга йўл солдилар,
Афсоналар айтиб уйқуга кетдилар.)

Замон шоирларидан ва даврон зарифларидан бири ул фасоҳатбаёнлик чаманининг энг балоғати вафоти тарихида шундай ёзди. Тарих:

Соли фавташ ман аз хирад жустам,
Гуфт тарихи ӯ: «Суханвари нек».

(Мазмуни:

Унинг вафотини ақлдан сўрадим,
Тарихини деди: «Суханвари нек» (996).)

МАВЛОНО УРФИЙ ШЕРОЗИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Шоирлар ифтихори, фозиллар фақири Мавлоно Урфий Шерозий фазилатлар ниҳоли бу жой обу ҳавосидан камолот даражасига етди. Унинг эъзоз гуллари Шерознинг фараҳафзо насимидан тарбият топди. «Аройисул-абкор» маснавийси «Махзанул-асрор» вазнида бўлиб, маъюлар шоҳидини юзлаб рангда лафзлар пардасида жилвага киргизди. «Қасойиди ҳадис» иборатларидан завқ аҳли қулоғига шавқ таржимасини бағишлади. Шерознинг ғазалсаро булбуллари гулбонгидан умидсиз наволар тузиб, тўрт анҳор равони рубоийларидан шеърият денгизи соф табъларини тўрт муча кемаларда ҳайратда қолдирди. Эрон мулкидан Ҳиндистон мулкига юз бурди. Жалолиддин Акбар мажлисларида бўлди. Мўътабар шоирлардан Шайх Файзий, Шайх Абулфазал, Хожа Ҳусайн Саноий ва бошқалар билан мушоиралар уюштирди. Фозиллар унинг табъидан эҳсонлар топдилар. Ғоят узоқ юртда эҳтиром ва риоятда умр кечирди. Аммо ул зотнинг кимдандир кўнгли ранжиб, подшоҳи Жам жоҳ суҳбатидан ўзини тортиб юрди. Қанча таклиф қилишмасин, охирида Мавлоно учун бир пора олтин жўнатилди. Ул зот болохонасида ўлтирганча подшоҳ эҳсонини қанчалик зоҳир қилишмасин, истиқбол этмади. Бу рубоийни у бадеҳа тарзида ёзди. Рубоий:

Урфии мо дили хеш дигаргун накунад,
Дарюза ба жуз дарун пурхун накунад.
Сомони биҳишт агар аз ин кўче кашанд,
Уммеди сар аз дарича берун накунад.

(Мазмуни:

Урфимиз дилни бошқача қилмайди,
Ошуфта ичидан бошқа нарсани пурхун этмайди.
Тақдир биҳиштни бу кўчадан ўтказса,
Умид бошини дарчадан ташқари чиқармагай.)

Аммо, унинг фазилатларию фазли ниҳолини камол самарига эга бўлмай туриб, ажал сарсари санан 998 ҳижрий (милодий 1590) йилида синдирди. Ҳаёти матлаъи мамот мақтаъига уланди. Ўлими олдидан ушбу рубоийни ишшо этди. Маъно қолибида руҳ уфурди. Рубоий:

Урфи дами назаъаст ҳамон масти ту,
Охир ба чи моя бор бар басти ту.
Фардостки дўст нақд дид ар ба каф,
Жўёи матоаст тиҳидастии ту.

(Мазмуни:

Урфий жон ҳалқумигача келди, ҳамон мастсан,
Қандай молигача юкингни тугмоқчисан.
Нақд дўст эртага кафда нақдни кўрса,
Бўш қўлинг матоъ қидиришга тушади.)

Унинг табъи натижаси ғазаллар девони, «Хусрав ва Ширин» маснавийси, «Махзанул-асрор»га жавобан ёзилган достони, қасидалар, қитъалар ва рубоийлар девонидир. Бу байт унинг «Хусраву Ширин»идандир:

Дил реш, ки вақти коваш нест,
На аз вай реши беш шавад.
Реш аз мажмаъул-афкори ўст,
Гар зот ку ба Урфи чанд жоме.
Май орам сўзу з-ў номии,
Ки чун лаби журъасанж шоир ояд.
Фиғони нўш аз ғам барояд,
Қалиди ганжи маъни деҳ ба дастам,
Ва гар на, мастам инки дар шикастам.

(Мазмуни:

Дил ярадор, текшириш вақти эмас,
Бундан эмас яранинг кўпайиши.

Яра унинг мажмаъул-афкоридандир,
Урфийга бир неча жом аталган бўлса.
Май келтирурман ундан куяжак номи,
Журъа ўлчовчи лаб шоирга дерлар:
Фигон тортиб: ич-ич ғамдан форғ бўлурсан,
Маъно ганжининг калидин бер қўлимга.
Йўқ эса, мастман, уни синдирурман.)

Бу рубоий ҳам уникидир:

Урфий гила сар макун, жойи гила нест,
Тавфиқи рафиқ ҳартанг ҳавсала нест.
Ҳар жо, ки чоҳест Юсуфи маст дар ў,
Аҳли назаре лек дар ин қобила нест.

(Мазмуни:

Урфий гилангини бошлама, ўрни эмасдир,
Рафиқ тавфиқи ҳавсала ҳартанги эмас.
Қаерда чоҳ бўлса маст Юсуф унда,
Бир аҳли назар бу гуруҳда йўқдир.)

ХОЖА ҲУСАЙН САНОИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Хожа Ҳусайн Саноий асли Машҳади муқаддас вилоятидандир. Табъининг тўтиси Ҳиндистон шакархоси майлида қанот ёзди. Ўша жойда пашъу намо топиб, сафо таъсир хотири оинаси жилоли меҳр, балки ақл жавҳаридек аъло даражага етди. Сипеҳржойгоҳ, анжумсипоҳ шаҳаншоҳ Акбар подшоҳ ҳузурида зўр эътибор ва чексиз иззат топди. Аксар бихиштойин суҳбатида кўнгли яқинлик топарди. Бу фоний дунё яшаш ва моуман жойи бўлмаганидан санаи 999 ҳижрий (милодий 1590/91) йилда эъмол китобининг тугроси охирги саҳифасига етди. Унинг мозори Ҳиндистон мулкидадир. Ғазаллари ва қасидалар девони халқ орасида шуҳрат топган. Ушбу сана 999 ҳижрий (милодий 1590/91) йилда Соҳибқирон Абдулла Баҳодирхон салтанати замонида халқ орасида вабо тарқалиб, қорамоллардан бирон бош ҳам тирик қолмади. Магар ер остидаги ҳўкиз ё осмон сури каҳкашон ўтлоғида бу вабодан омон қолгандир. Бу ҳодиса тарихини Ҳожи Муҳаммад Юсуф Самарқандийки

замон фозилларидан эрди, муносиб тарзда ёзгандир. Тарих:

Соли вафоти гов на бешу на кам,
Говро бишмор се қисм баробар кун рақам.
Назди муҳандисони доно равшанаст,
Ки гов ба ҳисоби ҳамал бисту ҳафт аст.

Ҳар гоҳ уч рақамни ёнма-ён қўйилса, уч тўққиз бўлади. Уч тўққизни ҳисобу қонда бўйича уч рақамга қўшилса, хоналар тартиби: бирлик, ўнлик ва юзлик бўйича 999 га айланади, бу мақсаддаги тарихдир.

ҲАЗРАТИ МАВЛОНО СОДИҚ ВАФОТИ ТАРИХИ

Олижаноб, шариатмаоб, мажмаъи ҳақойиқ, мустанбати дақойиқ, маллозул-халқ вал-халойиқ, рукнушшариат ват-тариқат вад-дин Охунд Қози Муҳаммад Содиқнинг туғилган жойи Самарқанд вилоятидир. Суратий ва маънавий камолотни ўша ерда ҳосил қилди. Ул фазлу ҳунар дурларининг денгизи илм зилоли талабгорлари, бодия ташналаблари комига Мовароуннаҳрда илм ирмоқларини очиб қўйди. Сўнг Самарқанд вилоятидан Байтул-ҳарам сари бормоқ ниятида Ҳиндистон тарафга жўнадилар. Он ҳазратнинг ходимларини Қобул вилоятида аёлатпаноҳ, ҳукуматдастгоҳ Муҳаммад Ҳаким подшоҳ ибн Ҳумоюн Мирзо ибн Бобур Мирзо ибн Умаршайх Мирзо, ибн Султон Абу Саид Мирзо ибн Султон Муҳаммад Мирзо ибн Мироншоҳ Мирзо ибн Амир Темур кўрагон таклиф қилиб, бир неча вақт Ҳазрати Охунд мулозаматида бўлдилар. Баъзи китобларни бу саодатли зот ҳузурида тасҳиҳ қилдилар. Сўнг бир неча муддат риояти бенихоятда яшаб ҳарамайни шарифайни зодаи Аллоҳ шарафан зиёратини ирода этиб, ихлос қўнғироғини азимат туясининг оёгига богладилар. Шавқ оҳанги ҳаддини Ҳижоздан ўтказиб, ҳаж шарафига мушарраф бўлдилар. Бир неча мартабалик ҳаждан ва умрадан сўнг Расули Акрам яшаган Мадина тавофига бордилар. Имомлар шафоатига етишдилар. Бир неча вақт Мушкот саҳиҳи тасҳиҳига муқайяд бўлиб, у ердан санаи 994 ҳижрий (милодий 1586) йилда ўз ватанлари Самарқанд вилоятига қайтиб келдилар. Ул зотнинг келишлари тарихини хайрли қадам ҳисоблаганлари айтиб ўтилди. Соҳибқирон Абдуллахоннинг но-

иби ушбу вилоят қозилигини мазкурнинг иқтизоси билан эмас, балки Ҳазрати Охунд илтимосига кўра берди.

Бир неча вақт қозилик қилгач, шариатнинг тўғри йўлидан бир қадам ҳам чиқмасдан, қазойи ҳаёт ҳукми етишганда қозиюл ҳожот ҳукми билан санаи 1006 ҳижрий (милодий 1598) йилда жонларини ҳаққа топширдилар. Ул фан нодирасининг дафн жойлари фирдавсмонанд Самарқанд вилоятида бўлиб, Ҳазрати Хожа Муҳаммад Абдий файзосор мозорларидадир. Қасирул баракот мусаннифотлари кўпдир. Жумладан, «Ҳошияи тафсири қози», «Ҳошияи шарҳи Мулло» ва бир неча бошқа ҳошиялар. Ғазаллар ва қасидалар девони халқ орасида бениҳоя шуҳрат топган. Мавлоно Мутрибийки Самарқанд вилоятининг мўътабар шоири ва муқаррар зарифларидандир, ул зот вафоти тарихини шундай битганлар. Тарих:

Эй дил ҳазор ҳайр, ки андар баспти хок,
Он кас, ки буд ҳотами афзалро нигини мо.
Дониш, ки бувад жомеъи мажмуан камол,
Бар маснади Расули худо бувад жонишин.
Соли вафоти ў бижустам зи Мутриби,
Дар гиря гашту гуфт, ки: «ку фахри аҳли дин?»
(1006).

(Мазмуни:

Эй дил, минг ҳайф, ки тупроқ остида,
Фозиллар ҳотамлигида бизнинг негинимиз эди.
Донишда камолот мажмуи эрур,
Тангри расулининг ўрнида саналур.
Мутрибийдан вафоти йилини сўрасам,
Йиғлаганча деди: «дин аҳлининг фахри қани?»)

АБДУЛЛА БАҲОДИРХОН ВАФОТИ ТАРИХИ

Абдулла Баҳодирхон ибн Искандархон ибн Жонихон ибн Хожа Муҳаммад Султон ибн Абулхайрхон, хони Соҳибқирон санайи 900 (?) йили йўқлик мулки жаҳлободидин вужуд майдони Шаҳристонига қадам қўйди. 38 йил ўтгач ҳамида хислатли шаҳаншоҳ иқбол тожини иззу жалол билан бошига қўйди ва саодатли тахтга ўлтириш бахтига муяссар бўлди. Саодат юлдузли хон жу-

лусининг тарихини «Бурҳон гашт» деб топганларки, бу 978 ҳижрий (милодий 1570; 987/1580 йилда бўлса керак) йилдир. Хонлик тахтида саккиз йил ўлтирди. Руҳ тан унсури чаҳорболиши (тахт)дан жой олгач, Мовароуннаҳр вилоятида ва Хуросон шаҳарлари аксарини ўзининг ҳашамат ливоси ва давлат туғининг «Насрунминаллоҳу фатҳу қарибан» безаги билан музайян этди. Зафар ва салтанати айёмида нусрат ва давлат шодурвонини Қайвон (Сатурн) айвони қуббасигача етказди. Фармонраволик муддатида 1001 та жамоат биносини, мисли мадраса, хонақоҳ, работ, сардоба ва бошқаларни дунё харобободи охират манзили шарафига бино қилдирди. Саноқсиз уламо ва фузало унинг чексиз риояси сояси да сақланди. Ранят оммаси қўйлар подасидек ҳаводис бўрисидан ҳимояда ва маҳфуз эдилар. Хуллас, 66 йил тириклар тўдаси қаторида бўлиб, Орият саройи яшаш ва доимий қароргоҳи истиқоматгоҳи бўлмагани сабабидан биз-зарурат кетмоқ керак. Ражаб ойининг иккинчиси шанба куни намози шом айни санайи 1006 ҳижрий (милодий 1598 йил 8 февраль куни) иззату жалол байроғини туширib, бандалик яловини Ҳазрати зулжалол даргоҳи сари кўтардилар. Байт:

Дар ин рах хоҳ султон, хоҳи дарвеш,
Дар охир ақаба марг аст дар пеш.

(Мазмуни:

Бу йўлда хоҳ султон, хоҳ дарвеш бўлсин,
Охир оқибатда ўлмдир эрта.)

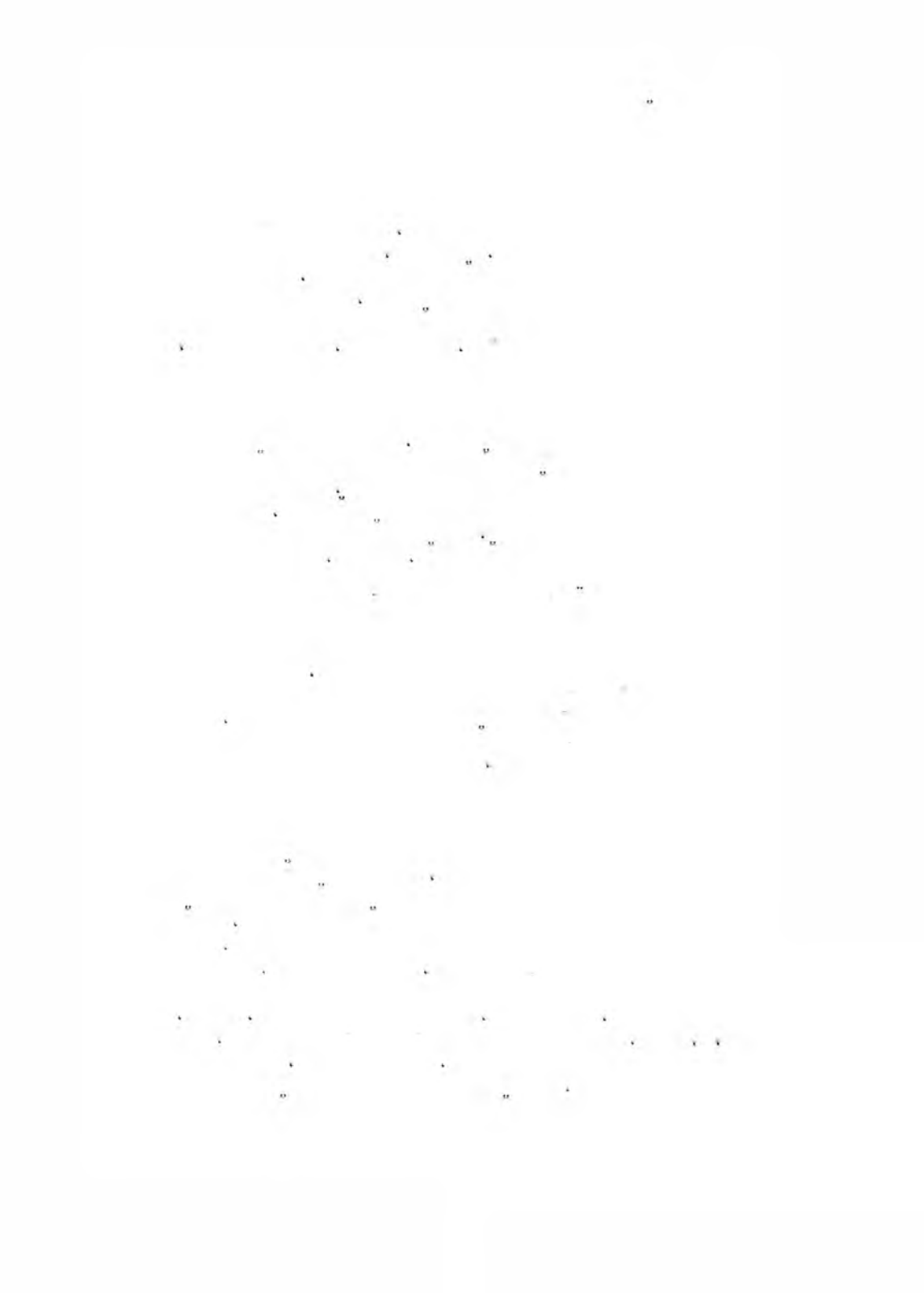
Саодатли хон замонида эътибор топган фасоҳатшиор фозиллар ва балоғат осор шоирларнинг аксари дурри шаҳвордек фикр баҳридан изҳор соҳилига чиқариб, марсия ва тарихлар ёздилар. Уларнинг баъзилари қуйидагилардир. Тарих:

Соли ҳангоми фавти шоҳ талаб,
Шоми шанба дуввўм зи моҳи ражаб.

(Мазмуни:

Шоҳ вафоти вақти, йилини сўра,
Шанба шоми ражаб ойи иккинчисида.)

Закийтабъ мусоҳибларга маълумдирки, байтнинг

ёнининг зарб уйида иқбол тангаларига айлантириб, шаҳаншоҳлик тарихи нақдларини тафаккур кўрасидан шундай чиқардилар. Тарих:

Тарихи вафоти шоҳи покизагуҳар,
Бар тангаи сию сею нои бингар.

(Мазмуни:

Покиза гавҳар шоҳ вафоти тарихи,
Ўттиз уч тангагаю нойга қара).

Маъно нақдлари иши соҳиблари қошида мусоҳиба ҳисоб илмлари ва рақамлар кайфиятининг таҳвили улар табъларига боғлиқ. Зоҳиру ҳувайдо, равшану пойдордурки, агар олий шаън хон тангаси гарав мўҳрига назар ташлашдан иборат бўлса, айта оламизки, Абдулла Баҳодирхон ҳумоюн исмлари биландир. Агар ҳисоб юзасидан «Абдулла Баҳодирхон» ҳарфларининг ҳар бирини ҳисобласак, мақсад бўлган бир мингу олти тарихини чиқариш мумкин.

ҲАЗРАТИ ПИРИМ ШАЙХ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Ҳазрати Пирим Шайх ибн қутбул-ақтоб ҳазрати Қубуршайх, қуддиса сирруҳу, Бурҳонул-восилин, санадул-муқаррибин Ҳазрати Қосим Шайх Азизон, қуддиса сирруҳу пок этагига иродат қўлларини уриб, камол мартабасига етдилар. Он ҳазрат вафотидан кейин иршод маснадига етишдилар. Ҳазрати Шайх қуддиса сирруҳу хизматларида бир жамоат ихлос ва эътиқод юзасидан автод табиясига етишдилар. Ул зот муридларидан ҳар бирининг мартабаси шу даражага етдики, тўрт тасбеҳ такбир тиғи билан нафс ва гафлат шайтонини пора қилиб, зикр арраси билан ҳавонинг бесамар ниҳолини кесиб ташлай оладиган бўлдилар.

Ҳазрати Азизон, қуддиса сирруҳу, узоқ умр кўрдилар. Фоний сарой иқомат макони бўлмаганидан санаи 1006 ҳижрий (милодий 1598) йилда охират олами хонақоҳи хилватгузини бўлдилар. Ул аброрлар сарасининг қабрлари Сайди Оҳу қарясида бўлиб, у Самарқанд вилояти қаряларидандир. Фасоҳатбаён фозиллардан бири

Ҳазрати Азизон вафоти тарихини шундай битганлар. Тарих:

Муршиди роҳи тариқат шайхи олам қутби дин,
Буд Пирим шайх фоний шуд баҳукми сарнавишт.
Бутпарастон гаштаанд аз суҳбати пур файзи ӯ,
Ҳар яке дар маснади иршод сокин дар куништ.
Аз камоли ҳиммати оли дар ин дайри фано,
Ҳар чи жуз гар худо буд аз замири худ бинҳишт.
Офарин бар ҳиммати он орифи асрори ҳақ,
Ғайри тухми маърифат дар мазраъи дилҳо накишт.
Буд мақсудаш ҳамин пайвастаги бо он жаҳон,
Ришгаи жони варо чархи қазо рӯзе, ки зишт.
Қутни шайх бар он шоҳи валоят хатм буд,
Бод жо фирдавси аъло аз мақомоти бинҳишт.
Бар камоли ҳатм бар вуфқи ҳадиси Мустафо,
Гар беҳро аз ҳаё беҳ гар накарда будишт.
Ман кужову инчунин тарих гуфтан аз кужо,
Буд ин ботини он муршиди некӯ спришт.
Чунки хатми ғавс тарихи вафоти ӯ навишт.

(Мазмуни:

Тариқат йўлининг муршиди, олам шайхи, дин қутби,
У Пирим шайх эди, сар навишт ҳукми билан фоний бўлди.
Унинг файзли суҳбатларидан кўпгина бутпарастлар,
Ҳар бири исломни қабул қилиб, у кишига мурид бўлди.
Бу ўткинчи дунё майхонасида унинг олий ҳиммат-ларидан.
Худо иноятн билан ҳар дақиқа жаннатосо пурфайз эди.
Ҳақ сирларидан огоҳ бўлган ул ориф ҳимматига офарин,
Қалб шудгорларига маърифат уруғидан ўзга нарса экмади.
Унинг мақсадн ҳамиша у дунё билан боғлиқ бўлиш эди,
Унинг жони ришгасини қазо куни кесишганда (бунга эришди).

Шайхнинг вужуди олам шоҳининг ўзи билан бир эди,
Унинг ўрни жаннатдаги Фирдавси аълода бўлсин.
Пайғамбар ҳадислари билан йўғрилган ул зот шариф,
Бу оламда ҳаё билан яшаб, яхшилик тарқатиб кетди.
Мен қаерда-ю у ҳақда тарих ёза олмоқ қаерда,
Ул зоти яхшилик бўлган одамнинг вужуди шундай эди.
Унинг вафоти тарихи «хатми ғавс тарихдан» топилади.)

Ҳар гоҳ «ғавс» лафзи хотимасиз бўлса, икки ҳарф қолади. Мақсаддаги тарих шулардан ҳосил бўлади.

ҚОЗИ ПОЯНДА ЗОМИНИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Фазлу фазилатлар жамеъи соҳибил-улум, ало сабил ил-истикмол, рукнуш-шариат Қози Поянда Зомин мавзеида туғилганлар, ул Самарқанд вилояти музофотларидандир. Таҳсили илм этиб, камол ҳосил қилиш мақсадида оила қуриб, марҳум наввоб Абдол Султон замонида Зомин музофоти қозиси эди. Ул зотнинг рисоласи мавжуд бўлиб, аруз, қофия ва шеър сифати бобида «Тақаййид уд-дур» китобининг ёзилиши тарихи шу исмдан келиб чиқади. Бунда у суханворлик додини берди. Бошқа бир неча рисола ҳам ёзган, улар ҳам машҳурдир. Бир неча муддат Абдулмўминхон суҳбатида бўлди. Хон вафотидан сўнг Балх вилоятига кетиб мадинатур-рижол Термизнинг бир қасабасида 1008 ҳижрий (милодий 1600) йили ҳаёт мамот тавқеи билан муашшаҳ этилди. Ўша вилоятда дафн этилгандир. Умдатул мулук Амир Қулбобо мадҳида бир қасида ёзган бўлиб, бе нуқтадир. Бу қасидада суханворлик додини берган. Бу бир неча байт ўша қасидадандир:

Ҳокими дил малики мулки карам,
Довари довуда кулли умам.
Адли ў дар ҳама олами довар,
Дорову дарди умам дар ҳама дам.
Даргоҳи ў дар доруссалом,
Дар сари ў ҳаваси роҳи ҳарам.
Солиҳи мулки давом омода,
Олими расми русуми олам.
Дода дар роҳи гадо ҳосили кўҳ,

Ҳориси даргоҳи ӯ гоҳ карам.
Дарову дар ҳама дам дарси илм,
Қор омада ҳам даркн ҳукам.
Толеъи матлаъи ӯ меҳри камол,
Довари мавриди ӯ мулки ҳумам.
Сари ӯ роҳи карамро солик,
Илми ӯ олами ҳаворо маҳрам.
Солики маслаки арвоҳ мудом,
Ҳама дам маҳрами асрори ҳарам.
Ҳаваси даргоҳи ӯ дори мулук,
Дар муроди дили ӯ корн умам.
Дода марсуми русуми мардум,
Карда ислоҳи умури олам.
Ҳокими сарварн кулли умаро,
Омили олами асрори ҳукам.
Дарди ӯ дар алами дил дорад,
Меҳри ӯ дар дили мо мӯҳри дирам.
Доли ӯ ҳукми расулро маҳкум,
Саҳми ӯ дар дили аъдо маҳкам.
Даркн ҳамлаи ӯ ар дарад,
Руҳи аъдо ҳама дар роҳи адам.
Расми доди карам комили ӯ,
Ҳар ду дар кори адув омада сам.
Дил ду сар саморо ҳамроҳ,
Дами ӯ руҳи маликро ҳамдам.
Матлаъе дар ҳама корн ҳама кас,
Дода доди ҳама кас дар ҳама дам.

(Мазмуни:

Дил ҳокими, карам мулкининг султони,
Барча халқларнинг қозиси.
Унинг адли оламни тутган,
Барчанинг дарди унда доимо.
Унинг даргоҳи тинчлик уйида,
Барчанинг дарди унда доимо.
Унинг даргоҳи тинчлик уйида,
Ҳарам сари йўл унинг ҳавоси.
У шоҳликнинг давомлилиги тарафдори,
Олам расм русумлари олими.

Гадолар йўлида тоғдек ҳосил берди,
Карам қасри унинг ҳимоя даргоҳи.
Доимо илм дарси унда мавжуд,
Хакимлар алқаш унинг ишидир.
Камол меҳри унинг тожи,
Ҳиммат мулки унинг Қозилик йўриғи.
Боши карам сари йўл бошловчиси,
Мақтанчоқлар олами учун маҳрам.
Руҳлар йўли мудом йўловчиси,
Ҳарам сирларига у доим маҳрам.
Султонлар унинг даргоҳи ҳавосида,
Халқлар ишининг дили муродидир.
Халқ расм-русмига асос солди,
Олам ишларига ислоҳ киритувчи.
Барча амирлар сарварининг ҳокими,
Хакимлар сирлар оламининг олими.
Дил аламидадир унинг дарди,
Дилимизда дирам муҳридир меҳри.
Ҳукмларига расул ҳукмидир маҳкум,
Ғанилар дилида унинг ўқи маҳкам.
Ҳамла фикри ёргудек бўлса,
Ғаним руҳи йўқлик йўлида бўлур.
Карам қилиш унинг комил йўриғи,
Иккаласи ҳам ғанимлар ишида оғудир.
Дили икки томирила самога ҳамроҳ,
Дами султон руҳига ҳамдам.
Барча унинг ишини тутсам дейди,
Доимо барчанинг додига етарди.)

ҲАЗРАТИ МАВЛОНО ИСМАТУЛЛОҲ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Мубтадойи аълам махдуми аъзам салаф аҳлининг машҳури, барча халафлар устоди, халқ фозилларининг қибласи, ислом олимлари қудваси, фуруъ ва усул, манқул ва маъқул қоидалар эътиқодчиси, оллоҳ мақбули, Аллоҳ аҳлининг маҳбуби, оллоҳ маърифати тариқининг соliки, шариат ва тариқат вад-дин рукни Мавлоно Исматуллоҳ, қуддиса сирруҳу, ҳазрати Мавлоно Маҳмуд ибн Мавлоно Неъматуллоҳнинг тўнғич фарзанди

аржмандидир. Ул зот андак восита билан Ҳазрати Султонул-орифин Хожа Орифи Ревгарий Бухорий, қуддиса сирруҳуга туташадилар. Ул махдум оналари тарафдан ҳазрати Қутбул-ақтоб Ҳазрати Шайх Ходим, қуддиса сирруҳуга бориб етадилар ва фарзанддек яқиндирлар. Ҳазрати бузруквор шайхнинг мозорлари Самарқанд ноҳиясидадир. Аммо, Ҳазрати Охунд Султони Саъд ибн Султон Абу Саид ибн Кўчкинчихон тахтга чиқишлари санасида мазкур вилоятда карам қадамларини йўқлик шабистонидан вужуд илми майдони фазосига қўйдилар. Борлиқлари қушн йўқлик зулумотидан мукаввинот олами ҳавосида изҳори парвоз қилди. Дорул-илм Самарқанд вилоятида суратий ва маънавий фазилатларни даражама-даража касб этиб, «валлазийна ав ту-ул илм» мақомоти даражасига етказди. Риёзат калиди билан мушкот ва мушкилот муаллиқотининг эшиклари возеҳ ва очиқ бўлди. Мақсадлар ва одоблари дастасига эришиб, тараққий топди. Зоти комили жавоҳири тиббий илмларга муосир ва ҳукмий фанлари фохири, назаридан урфон чироги мутажалли; бадан илми судур чироғида ва қалб парчасини ёритиб, ҳар фан мушкулотлари рамзлари хазинаси; ботин хазинасида ёритиш захираси сабаби. Асрнинг Афлотун табъларини риёзий илмларда ўрганган. Соҳибқирон Абдуллоҳ Баҳодирхон салтанати замонида Самарқанд вилоятининг аъламул уламосини дин имомлари уларнинг қабул тавқеига ёздилар. Кунлар, вақт ва соатлар зот такмили, ахлоқий сифатлардан ўзга нарса учун ўтмасди. Кўп вақт халлоқи оламу афлок ибодатига машгулдирлар. Хуллас, бор ҳикмат ва иқтидорлари фазилатлар касб этиш учун сарфланарди.

Қутбул-ақтоб Ҳазрати Қосим Шайх, алайҳурраҳма вар-ризвона, Мавлоно Исматуллоҳ валийдирлар ва ладуний илмлар соҳибидирлар, деб таъкидлаганлар.

Нақл қиладиларки, баҳор айёмида Ҳазрати мавлонони саҳро сайрига таклиф қилдилар. Ул зотнинг қабули насимидан ёроплар муроди ғунчаси барг ёзди. Ихлос қилувчилар маърузи ул зот мақбули бўлди. Тавақкуф қилмай ва такаллуф изҳорисиз йўлга тушиб, талабалар саодатли рикобларида шитоб билан боардилар. Улар орасида бир ўспирин бор эдики, унинг ораси шамсиясидан рамз ва фасоҳат сухандонлар тасаввур ва тасдиқ юзасидан шарҳлар ёздилар ва унинг узори сафҳаси саводи матлаъи ҳошиясидан тулуъ қи-

лувчилар равшанлашдилар. Қошлари сатрларидан муттасил мушкилоти ишорат тушунардилар. Унинг кўзлари қорачиғидан назар баҳсидан румузлар эшитардилар. Тили ҳадисларидан тамоми илми калом ўрганардилар. Ҳуллас, ул жавоҳ сарви равондек ноз этагини бар уриб, бўстон саҳнида бир тўда дўстлари билан хиром этарди ва қадами қутлуғидан сабзаларга Хизр ҳаётини бахш этарди. Ногоҳ оёғи кафи гул баргидан тилинди. Ўткир тикан тили беадаблик билан ундан бўса олди. Лолага ўхшаш сўхтажон ошиқлар боғ сайлидан доғ ва ғунчадек дилтанг бўлдилар. Ҳазрати Охунд ул гуландомни оёғида тикан кўриб дарҳол қалам дастёрлигида табълари зодасидан бир байт рақам қилдиларки ул гулъузор тикан захмига малҳам қўйилди. Ўша байт ушбудир:

Ба мижгон чун барорам гар биё хоре расад ўро,
Сари мўе намехоҳам, ки озори расад ўро.

(Мазмуни:

Тикан кирса киприк билан олай, кел,
Унинг бир тукига ҳам озор етишини истамайман.)

Ул илмнинг пурсамар шажараси қарийб юз йил ҳаёт томирини дунё заминида маҳкам тутди. Халқ бошига фазилат соясини солиб, оқибатда санаи 1009 ҳижрий (милодий 1600/1601) йили ғурури бемадор дунё уйидан сурур сарайи ва ҳузур мақоми сари юз бурдилар. Ва жаннатул-маъвони ихтиёр қилдилар. Қаспрулбаракот асарлари мавжуд. Халқ орасида машҳурлари «Нажотул-қори дар қавоиди Қуръон», «Суол ва жавоби масъалан ғарбия», «Рисолан раъсия», «Рисолан ҳусния», «Дар одаби таҳорат», «Рисола дар таҳқиқи силсилан жаҳрия», «Ҳошия бар шарҳи Мулло» то феъл баҳсигача, «Ҳошия бар шарҳи Ақойид», «Аз азоби қабр то охир». Ҳечмадон ушбу сатрлар Роқими янги тугилган чақалоқдек унинг замири лавҳи баёзи бўстанида сода ҳунар таҳрир ва фозил рақамидан оташ барқтозлари олдида маоний майдони жиловини гўдакдек найсавор пиёда ақл муаллими ёридан яширин ва пинҳон, балки ақл либосидан холи яланғоч бир неча воситадан сўнг фарзандлик нисбатидаман. Бунда олий насаби оламиёнга фарзандлик нисбатини бермак камоли бехирадликдир. Мисраъ:

Қаманду зиреҳ кужо, офтоби қаср кужо.

(Мазмуни:

Қаманду зиреҳ қайда-ю, офтобий қаср қайда.)

Ул пурсамара шажарадан илм шохчаси ўсди, ундан баҳорнинг насимидин маъюслик ва маҳрумлик фазли уфурмоқда. Хазон совуқ жаҳл шамолидан қуриб, бебарг ўз мақомида қолди. Парда томири ё чексиз баҳри томчиларидан илму ҳунар етмади. Бу йўқлик нисбати балки...

Роқим падарининг бобоси Ҳазрати Амир Фатҳий ибн Амир Сайид Иброҳим асли Андигон вилоятидан бўлганлар. Тошканд вилояти сайидлигига муносиб топилгач, Тошкандий номи билан машҳур бўлганлар. Ҳазрати Оҳунд вафоти тарихини шундай назм қилишган. Тарих:

Олими илми ладуни Исматуллоҳи вали,
Чун зи олам рафт дар олам дигар Исмат намонд.
Аз вафоти он фариди аср-он яктои даҳр,
Олимонро қадр рафт, илмро қиймат намонд.
Соли тарихи вафоташ Фатҳий мотам зада,
Нолаҳо кард бигуфто «дар жаҳон Исмат намонд»
(1008).

(Мазмуни:

Ладуний илм олими Исматулло валий,
Оламдан ўтиши билан аламда бошқа Исмат қолмади.
Ул аср ягонаси, даҳр яктоси вафотидан,
Олимлардан қадр кетди, илмда қиймат қолмади.
Фатҳий мотамзада унинг вафоти тарихини,
Айтиб нолалар қилди: «жаҳонда Исмат қолмади».)

Қутбул-аброр Ҳазрати Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу, нурларга тўлиқ, файзосор мозорлари ёнига қўйдилар. Илоҳий китоб сирларига тўлиқ, ҳазрати рисолатпаноҳ ҳадислари саҳифаларидан бўй бериб турувчи жасадлар, жилди тупроқ сандиғига васият бўйича қўйилди.

Лимуаллифа:

Эй шуда маъзури жоҳи хароб,
Чанд ниҳи дидаи ғафлат бахоб.
Умри гарон моя сабук ҳамчу бод,
Рафт ту аз марги наёри баёд.
Хайри саранжоми сафар соз зуд,
Даст газидан зи надомат чи суд.
Нодира табъони дақоиқ асос,
Нуктарабоёни бурун аз қиёс.
Мажмаъан илм чу авроқи пок,
Дасти қазо кард ба сандуқи хок.
Дари фано ҳеч надорад сабот,
Барқи бақо нест ба нахли ҳаёт.
Бо шажараи умр таманно макун,
Сарсари маркаб кунад аз беҳу бун.
Ранги бақо нест ба олам падид,
Бӯи вафо дар гули инсон ки дид.
Дори агар дидан ибрат кушо,
Чарх кунад жисми туро тӯтиё.
Нутқ дар он кӯфта ба коми лаҳад,
Ҳамчун лаби гӯри хамуш абад.
Хамсафари хона бадушон шуданд,
Қофилаи шаҳри хомушон шуданд.
Одати хӯи фалаки кийна кӯш,
Сурма кунад хоки ту, яъни хамуш.
Софдилон зери замин сад ҳазор,
Монда чу оинаи зери анор.
Марг шуд журъаи рашҳад ҳаёт,
Нӯш кунад заҳр зи каъси мамот.
Кунжи лаҳад ҳамнафаси мору мӯр,
То дами мӯҳлат ки явмул нушур,
Мекашад аз жозибаи гуҳар бор,
Шуд нафаси гӯр дами аждаҳо.
Гар бихӯрад мӯр касон бок нест,
Хоки кам аз афъии Заҳҳок нест.
Хуни касонро паи ҳам рӯзу шаб,
Пок хӯрад хок бимонад ба лаб.
Роқим аз ин ажаб рӯбоҳпок бош,
Пештар аз хок шудан хок бош.
Кард сарафроз ба озодаш,

Ҳоксифат бош ба уфтодаги.
Ёди азизони ту бикўш ҳар нафас,
Токи зи баъди ту кунад ёд кас.

(Мазмуни:

Эй хароб мансаб маъзури бўлган,
Ғафлат кўзини қачонгача уйқуга тутасан.
Қимматга тушувчи умр шамолдек енгил,
Ўлимдан кетдинг — ёдга олмайсан.
Сафар анжомини хайрли тузат,
Кейин бармоқ тишлашдан не фойда.
Дақиқ асосли табъи нодирлар,
Ўтганлардан қиёс қилиб нукта овловчилар.
Илм оқ-тоза варақка ўхшайди,
Уни қазо қўли тупроқ сандиғига тиқади.
Фано уйининг саботи йўқ,
Ҳаёт ниҳолида бақо йўқ.
Умринг шажаридан магрурланма,
Совуқ шамол суворийси томирдан суғуради.
Олам бақосини ҳеч ким кўрмаган,
Инсон гулида вафо ҳидини ким кўрган?
Ибрат кўзи мудом очиқ бўлса,
Чарх сенинг жисмингни тўтиё қилади.
Унда лаҳад комида нутқ йўқ,
Гўр лабидек абад хомушдир.
Хона ҳамсафарлари ортидан эргашди,
Хомушлар шаҳри карвонига ўхшаб.
Қийнаган фалак одати шуки,
Хамушлар хокини сурма қилади.
Ер остида софдиллар юз минглаб,
Анор остидаги оннадек қолди.
Ўлим ҳаёт томчиларидан бир қултум бўлди,
Мамот қўлидан заҳар ичгандек.
Лаҳад кунжи мору мўрга ҳамнафас,
Қиёмат кунигача шундай бўлади.
Ғавҳар тортувчидек сени тортади,
Гўр нафаси аждаҳо дамидек.
Мўр еса одамларни ажаб мас,
Тупроқ Заҳҳок илонидан кам эмас.
Кеча-кундуз одамлар қонини излайди,
Тозалаб ейди, лабида туроқ қолгунча.
Роқим, бундан ажаб тортма, пок бўл,

Тупроқ бўлишдан олдинроқ тупроқ бўл.
Озодаликда сени сарафроз этди,
Ётганингда эса тупроқ каби бўлгил.
Азизлар ёдини қил ҳар нафас,
Токи сендан кейингилар сенга эргашсин.)

ҲАЗРАТИ ХОЖА АБДУЛХОЛИҚ ВА ҲАЗРАТИ МАВЛОНО ПОЯНДА, ҚУДДИСАҲУМО ВАФОТЛАРИ ТАРИХИ

Ҳазрати Мавлоно Пояндан Ахсиги қуддиса сирруҳу ва Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ ибн Мавлоно Хожаги қуддиса сирруҳуларнинг ҳар бири ҳидоят фалагининг қутби ва валийлик осмонининг ойи эрдилар. Иршод нури билан ибодни залолат зулмидан олиб чиққан ва эътиқод шоҳроҳига етказган эдилар. Ҳидоят шамъи рўшнолиги билан сулук аҳлини аввали бидоятда ниҳояти ботинлигидан ўтказганлар. Аммо, ажали мавъуд етишгач ояти каримаи «Изо жаъа ажалуҳум лаюстахруна соатан ва ла ястақудумун» мазмунига биноан санаи 1010 ҳижрий (милодий 1601) йилда «ана Аллаҳи ва ана илайҳи рожеъун» азамат паноҳига ўзларини олдилар. Бу икки бузург вафоти тарихи ҳам Мавлоно Боқийнинг бадоеъ рақам, ёҳудшиям қаламн билан рости таъмия либосида изҳор этилди. Тарих:

Ду муршид аз жаҳон рафтанд, бурданд,
Қарору сабр аз дилҳо саросар.
Бар вай сиҳаҳо аз баҳри тарих,
Рақам карданд: «Оҳ дили мукаррар».

(Мазмуни:

Жаҳондан икки муршид ўтиб,
Сабру қарорни дилдан олиб кетдилар,
Сийналар тарихини излаб унга,
Рақам қилдилар: «Оҳ, дили мукаррар».)

Улувул-боб қолмади. «Оҳи дил»дан мурод оҳнинг қалбндир. Қалб оҳнинг сурати, яъни оҳнинг акси ҳандаса илми бўйича 1010 дир. Бу бир мингу ўннинг шаклн мукаррар рақам қилинса, мақсуд тарихи ҳосил бўлади. Қутбул-ақтоб Ҳазрати Поянда, қуддиса сирру-

ҳунинг саодатли, нурга тўлиқ мозори Фахирайи Бухоро вилоятидадир. Ҳозир Файзулобод номи билан машҳур. Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ, қуддиса сирруҳу файзли мунаввар марқади Самарқанд вилоятининг Даҳбед қаряси, бузруквор боболари мозори ёнидадир.

ҲАЗРАТИ МОВЛОНО ХОЖАГИ АМКАНАГИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ ВАФОТИ ТАРИХИ

Ҳазрати қутбул-ақтоб мавлоно Хожаги Амканаги, қуддиса сирруҳу, Ҳазрати Мавлоно Дарвеш, қуддиса сирруҳунинг тўнғич ўғиллари ва фарзанди аржумандларидир. Ул зот ўз соҳиби ҳоллари Ҳазрати Мавлоно Муҳаммад Зоҳид халифа, продат қўлларини қутбул-ақтоб, зубдатул авлиё, хулосатул атқиё, қудватул-аброр, усватул-ахёр Ҳазрати Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу, пок этакларига урган ва асҳоби киром, хулофойи ҳумомларига айланган, камол мартабасига эришган эдилар. Ҳазрати Мавлоно Хожаги, қуддиса сирруҳунинг муридлари кўпдир. Ҳар бири комил бўлиб, мамлакат вилоятининг валийси эдилар. Ул зот авлодидан бири хайрият маросимли Ҳазрати Хожа Абулқосимдирларки қалб махзанул-асрорини ҳидоят лаълларини нурига кўмади; дил хилватхонасини Оллоҳ маърифати чароғи билан ёритади. Бул затдан ҳам фарзандлар қолган. Улар шу кунгача обо ва аждоди чироғини офтоб партавидек равшан тутиб келмоқдалар.

Санан 1010 йили Ҳазрати Мавлононинг пурфутуҳ руҳи муборак тан савмиъасидан олий олам хонақасига олиб кетилди. Мунаввар қабрлари Шаҳрисабз вилоятининг Амкона қарясидадир. Мирзо Муъмин муншики бир неча вақт хилофатнишон Абдулла Баҳодирхон китобдори ва иншоначвоби мансабида муазиз эди ва бир неча вақт яна маъдалатнишон Боқимуҳаммад Баҳодирхон хизматида мушрифлик ва девондорлик мансабида бўлди. Унинг вафотидан кейин маъдалат макон хоқон Вали Муҳаммад Баҳодирхон Моваруннаҳрни истило қилгач, шавкатли аркони давлат амирлари қаторидан жой олди. Мақтовли фазилатларга эга эди. Ул олий мартабали зот вафоти тарихини шундай битди. Тарих:

Қутби олийқадр мулло Хожаги кони сафо,
Он ки тухми некўи жуз дар дили мардум накишт.
Рафт аз олам жавон ғаввоси баҳри маърифат,
Жумла зарроти жисмон ба оби наю биҳишт.
Баски буд он қутби олами некхоҳи мардумон,
Ҳақ таоло дод ўро жой дар мулки биҳишт.
Шайхи аҳли дин чу буд он муқтадои рўзғор,
«Шайхи аҳли дин» қазо тарихи фавти ў навишт.

(Мазмуни:

Олийқадр қутб мулло Хожагий сафо конидир,
Одамлар дилига яхшиликдан ўзга нарас экмади.
Ул маърифат баҳри ғаввоси, оламдан ёш кетди,
Жисмидаги барча зарранн наю биҳишт сувига.
У олам қутби, одамлар некхоҳи эди,
Ҳақ таоло унга биҳиштдан жой берди.
Дин аҳли шайхи замон муқтадоси эди,
Қазо унинг вафоти тарихини «Шайхи аҳли дин»
(1010) деб ёзди.)

ФАЗИЛАТШИОР МУЛЛО НАЗИРИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

У машҳадлик бўлиб, фазилат касбини ўша ерда олди. Машҳади муқаддаси Разавия вилояти фатҳида Абдулмўминхон комёб наввоби бандалари қўлига тушганди. Моваройннаҳрга келтирдилар. Бу ортиқча риоят топиб, матин шоирдир, гуфтори ширин ашъори матландан то мақтаъигача бадоеъус-саноеъ уфуриб турарди. Гуфтори бошдан охиригача муосир наводирлар билан мавзун. Ҳамиша сухансоз табъи балоғатгустар асарлар нозими ва саҳифа пардоз қалами фасоҳатпарвар рақам роқимидир. Абдулмуминхон наввоблигидан сўнг Ҳинд сари жўнади. У ерда бир неча муддат туриб, қасидалар ва тўрт минг байтдан иборат «Иброҳим ва Адҳам» номли маснавий ёзди ва у кўп шуҳрат топди. Санаи 1015 ҳижрий (милодий 1606) йилда ҳаёти қасидаси посбон томонидан тугатилди. Ушбу бир неча байт унинг қаламига мансуб:

Шаби зидд ҳамчу ялдо ял ба рангаш,
Зи торики надид дида данг аш.

Сиёҳи бас дар он ҳам рафта чун қир,
Шикасти кард рўза хости тир.
Маҳи ошиқнавоз аз хоб бар хост,
Жамоли ишва аз зебнавозаст.
Ҳиромон жилвагар шуд жониби жўй,
Ки шўяд аз ғубори хобн шаб рўй.
Гуле будаш ба даст офат надида,
Ба сад уммед аз гулзор чида.

(Мазмуни:

Кеча зилдн бирдек қора рангида,
Қоронғуликдан кўз кўрмасди.
Қоралик қийрдек кетади,
Кундалик исталган ўқ уни синдирди.
Ошиқни эркаловчи ой уйқудан турди,
Безанганидан жамоли ишвали.
Жилва билан анҳор сари юрди,
Кеча уйқуси ғуборини юмоқ учун.
Қўлида офат кўрмаган гул,
Юз умидлар билан гулзордан узганди.)

САЁДАТМАОБ, МУРТАЗАВИЙ ИНТИСОБ, ҚУДВАТУЛ-УЛАМО, ЗУБДАТУЛ-ФУЗАЛО ҲАЗРАТИ АМИР ФАТҲИЙ, ҚУДДИСА СИРРУҲУ, ИБН АМИР САЙИД ИБРОҲИМ ВАФОТИ ТАРИХИ

Тошканд вилоятининг касирул-баракот сайидларидан эдилар. Бул зот Роқим отасининг бобосидир. Сеҳрофарин табъи ва саодатқарин фаҳми ёрдамида ладуния илми таҳсилини олганлар. Сабқат гўйини яқинларидан тортиб олиб, кўп нарсага эришдилар. Фариду бемонанд бўлдилар. Толиблар унинг фазилатлар дастурхонидан хушҳол ва талаб водийси ташналарини ўзининг фазли чашмаларидан сероб ва моломол этдилар. Имомқули Баҳодирхон замонида Самарқанд вилоятининг аъламул-уламоси мансабига сарафроз ва мумтоз бўлганлар. Хуллас, бул фазилатлар баҳри муҳити, ҳикмат ва камол манбаининг тасниф ва таълифлари жуда кўп. Жумладан, «Китоби жомеъул — маъқул вал-манқул», «Китоби-зодилохират» — икки жилдда. Биринчи жилди «Қисас анбиё», иккинчиси «Салот ир-Раҳмон»дир. Бу Роқим хонасидадир. Бошқа асарлари

ҳам кўп. Шунча фазилатларга қарамай гоҳида шеърга ҳам майллари бор эди. Улардан ушбу рубоий:

Пайдо чу шавад қиёмати растохез,
Не раъи гурез аст, на орои ситез.
Сад сур дамад малак, нагардам зинда,
То дўст нагўядам, ки: «Фатҳий бар хез».

(Мазмуни:

Қиёмат куни растохези пайдо бўлса,
Не қочишга раъйинг, на қаҳрга оройинг.
Юз сурнай чалса малак тирилмадим,
То дўст демаса ки: «Тургил Фатҳий!».)

Ажал вақти яқинлашганда ҳаёт кунлари тугайди. Дақойиқ асос, ҳақойиқшинос руҳи пурфутуҳи санан 1045 ҳижрий (милодий 1635) йилда жаннатул-матвога риҳлат қилди. Фозиллардан бири ул зотнинг вафоти тарихини шундай ёзади. Тарих:

Зиёйи дин жаноб Мир Фатҳи сайиди олам,
Дариғо гашт он хуршид дар зери замин пинҳон.
Адимулмисл дар ҳар фан чунон буд якка дар аҳдаш,
Ба тақво аз ҳама аввал, ба фатво сонии Нўъмон.
Ба сад андуҳ соли риҳлат аз пури хирад жустам,
Жавобаш дод бо дарду алам: «ғамҳои бепоён».

(Мазмуни:

Дин зиёси жаноб Мир Фатҳий олам сайиди,
Дариғо, хуршиддек ер остига пинҳон бўлиб кетди.
Ҳар фанда мислсиз, замонаси ягонаси,
Тақвода ҳаммадан аввал, фатвода Нўъмондан кейин иккинчи.
Юз ғам билан ақлдан вафоти йилини сўрадим,
Жавоб берди дарду алам билан: «ғамҳои бепоён».)

Махфий қолмагайки, «ғамҳойи бепоён» лафзи бўйича исқот амали қўлланади. Сўнг мақсад санаси келиб чиқади.

ЗУБДАТУЛ-МУҲАҚҚИҚИН, УМДАТУЛ-МУДАҚҚИҚИН МАВЛОНО ЮСУФ ҚАРОБОҒИЙ ВАФОТИ ТАРИХИ

Қорабоғ Ироқ вилоятининг бир қарясидир. Фазилати кабани шу ерда қилди. Камол мартабасига ўша ерда етди. Илму фазл дорулмулки ул зотга мусаллам бўлди. «Ма садақа аламл-инсона ва маалам яъламу» фитрати бўйича донишворлик саҳифалари ва фазогўстарлик жаридалари «Инно аъламу малатааламуна» нақшлари билан безатилди.

Аъламул уламо, қудватул фузало Мулло Мирзажонки «Мулло Нав» номи билан машҳурдир, хизматида кўп китобларни тасниҳ қилган. Фанлар ва илмларда моҳир бўлиб, хусусан, ҳикмат ва ҳайъат илмида давр ва замон ягонасига айланди. Ироқ вилоятидан устозн Муллои Нав ҳузуридан Мовароуннаҳрга кўчиб келади. Толибларга фойда ва истифода етказдилар. Аввал Самарқанд вилоятида яшаб, масжидда дарс бердилар. Бағоят озода ва дарвешваш эдилар. Шайхларга қубровия тариқатига эътиқод қўйишга, дарвешларга ул тариқни ўргатар эдилар. Ул зот мақбули Илоҳ Ҳазрати Шайх Холилуллоҳ, қуддиса сирруҳу, пок этакларига иродат қўлини урган эдилар. Бул зот Ҳазрати қутбулақтоб Шайх Ҳусайн Хоразмийга мурид эдилар. Ул зот шеър фанида олий табъга, юксак фитратга эга эдилар. Матлаъидан мақтангача санъат бадиъалари билан безатилган, ибтидодан интаҳогача таъсирли наво билан мавзун бўларди. Бу ул зотнинг гуҳарбор табъидандирки улардан дард бўйи жигари хасталар машомига, ёндирувчи нашъа ворасталар жонига етиб, йўқлик кўчаси фақр ва фано оламида гамни роҳат, аламни истироҳатдан афзал кўрадилар. Байт:

Қавме, ки журъа аз майи ваҳдат чашидаанд,
Дасти талаб зи нақди ду олам кашидаанд.

(Мазмуни:

Ваҳдат майидан бир қултум ичган қавм,
Икки олам хазинасидан қўл тортурлар.)

Турли илмларга доир асарлари халқ орасида шуҳ-

рат топган. Санаи 1056 ҳижрий (милодий 1646) йилда дунё золимлари жоҳидан чиқиб охиратнинг Юсуфи Мисрийси бўлдилар. Ул саодатмандниг аржуманд фарзанди Хожа Яъқуб муносиб тарих ёзганлар. Тарих:

Гуфт дар соли риҳлаташ ҳотиф,
Рафт Юсуф зи дидаи Яъқуб.

(Мазмуни:

Ҳотиф вафот этган йили:
«Юсуф Яъқуб назаридан кетди»да.)

Фатоат арбоби замирига яширин қолмагайки, 888 санасида Ҳазрати Махдумий Жомий бикрий фикри мунир замирлари ҳижласидан суръат қалами дастёрлигида тахрир саҳифаси соҳасига қиссаи «Юсуф ва Зулайхо»ни ҳиром эттирган эди. Ширин маоний шоҳидларнинг ҳар биридан Зулайховор парданишин лафзлар чиқдики, бу ноёб тарихни китоб хотимасида рақам қилди. Тарих:

Қалам нассожии ин жинси фохир,
Расонида ба охир соли охир.
Ки бошад баъд аз ин соли мужадад,
Нўҳум сол аз нўҳум ушр аз нўҳум сад.

Ҳазрати Махдумийдан сўрадилар: «Юсуф ва Зулайхо» китоби қайси тарихда тамом этилган? Дарҳол жавоб бердиларки, «шаши муҳаррам». Иккинчи бор лаб очиб тарих кайфиятидан сўрадилар. Он ҳазрат бир бадиҳа илтифот қилдилар. «Шаши муҳаррам.» Учинчи мартаба сўрадиларки, «шаши муҳаррам» қайси санага тўғри келади? Жавоб бердиларки: адади хайр. Шаши муҳаррам адади «адади хайр» амри билан 888 га баробардир. Бу икки тарихнинг ҳар иккиси, бири шаши муҳаррам, яна адади хайр. Булар олти ҳарфдир. Шаш ҳарф лафзи ҳам 888 га баробар. Бундай фикр фавқулодда тафаккур мажмуи бўлиб, махсус Ҳазрати Махдуми Жомийга тегишлидир. Қалоллоҳу аълам биссавоб. Тамматул китоб. Оллоҳума иғфирли валволидайя валимаи каъна ҳаққо Алийина фи тарих 1191/1777.

Ба авни моликул ваҳҳоб фи яди аққарул Ибод Шоҳ Кучак ибн Мулло Шоҳ Осиф Тошкандий. Ғофурун зунубуҳума.

ЛУҒАТ ВА ИЗОҲЛАР

Асфиё бурҳони — афзаллик шаҳодати
Асҳоб — суҳбатдошлар, дўстлар
Аҳфод — авлод
Баруманд — баҳраманд, мевали
Басират — кўриш, кўрувчанлик; зийраклик, сезгирлик, идрок, ўткир зеҳн
Бебок — қўрқмас, ҳайиқмас; ҳаёсиз, парвосиз; бевош
Бода — май, ичимлик, шароб
Вадиъа — омонат, қўйилган парсалар
Васф — таърифлаш, макташ
Вақф — масжид, мадраса ва шу кабилар таъминоти учун белгилаб қўйилган даромадли ер, дўкон, сарой, тегирмон ва ҳоказо мол-мулклар, хазина
Вақф — туриш, тўхташ (ўқиш, сўзлашда); аруз қоидаларидан бири
Гўйу чавгон — тўп ва учи эгри узун таёқ. Чавгон ўйинида ўртага қўйиб, от устида учи эгри узун таёқ билан ўйналадиган кичкина ёғоч тўп
Дайр — зардўштийлар ибодатхонаси, майхона
Зав — ҳарфлар қиймати 807
Зузанаб — қуйруқлик юлдуз. Зузаноб
Ибн — ўғил
Иззу жоҳ — баланд мартаба, иззат ва мартаба
Инзиво — жамиятдан чекиниш; хилватда ўлтириш; зовияда яшамоқ
Иршод — тўғри йўл кўрсатиш
Исқот — тарих санъатида сўздан бир ҳарфни атайлаб, иснм топиш мақсадида олиб ташлаш
Игроқ — ақлга сиғадиган тарзда муболага қилмоқ
«Каннакиш фи ҳажара» — тошга ўйилган нақшдек
«Кулли нафсин зоиқатул мавти» — ҳар бир тирик жон ўлим мазасини тотиб кўрувчидир
Ладунний — уринмасдан, худо томонидан берилган илоҳий илмлар
Ложувард — тўқ кўк тусли тош; кўк тус
Лўълўъи мақнун — яширилган, яхши сақланган дур
Мадфун — дафн қилинган; кўмилган
Малжоъ — пана жой, паноҳ
Малоъ — эътиборли кишилар гуруҳи
Мамот — ўлим, вафот
Маржаъ — қайтиб бориладиган жой; мурожаат этиладиган киши
Масжиди Ақсо — Қуддус шаҳрида Муҳаммад даврида қурилган
Маскук — зарб қилинган олтин, кумуш ва чақа пул устига
Матлаъ — чиқадиган жой, қуёшнинг чиқиш жойи, ғазалнинг биринчи байти
Маъво — бошпана, турар жой, макон

Маъман — омонлик жойи, тинч жой
Мафиҳо — ичидаги, ундаги
Мақтаъ — ғазалнинг сўнгги байти
Маҳзар — ҳозир бўлиш, ҳозир бўлиш жойи
Мосуваллоҳ — тангридан бошқа
Мунҳазам — бузилган, тарқалган
Мустағрақ — ғарқ бўлган, чўмган
Мужоҳада — саъй, ғайрат тамға урилиши
Мубҳам — яширин, яширин маъно, ноаниқ, чигал
Муваззаҳ — изоҳланган, равшан айтилган
Мутаҳҳар — тозаланган, поклангап, тоза катта масжид
Муллаҳас — хулосаланган, хулосаси олинган; бошқа нарсадан пок ва холис бўлган
Муставфий — старли даражада; дафтардор, ҳисоб-китобчи
Мунҳазим — бузилган, тарқалган, тум-тарақай бўлган
Мусташҳад — далил, талаб этилган гувоҳ, бирор кишининг ғаи ёки асаридан келтирилган кўчирма, истишҳод
Муқарнас — бинонинг қатма-қат ўймали, қабариқли шаклар бериб ишланган, гўзал қубба шаклидаги нақшлари
Муфассир — Қуръон оятларини изоҳловчи
Муроқиб — кўз тутувчи, умидвор, интизор
Мужодил — баҳслашувчи, тортирувчи, талашувчи
Муқотала — жанг, уруш, қирғин
Муҳаққиқ — аниқловчи, тақиқловчи
Нажобат — улуғлик, олийжаноблик
Наср ун миналлаҳи ва фатҳун қарибун — Тангри томонидан ёрдам ва яқинда муваффақият тавфиқ бўлади
Наҳобат — гаратгарлик
Нозир — назорат қилувчи, қаровчи, кўз солувчи
Носир — бу ерда: маҳв этувчи, таслим этувчи маъносида
Нофа — мушк бези
Нурбахш — мунаввирлар
Нўён — мўғул қабила бошлиғи, қўшин қўмондони
Отифат — шафқат, мурувват
Порсо — художўй, сақланувчи, ёмон ишлардан ўзини тиювчи
Садруш шариа — шариат садри, садри аъзамининг лақаби
Садду баст — қадду қомат
Саккок — танга зарб этувчи ҳунар эгаси, пичоқчи
Самадий — ҳайвоний одатлардан пок, ҳиммати баланд инсон, ўзини тиювчи
Сахо — сахийлик, қўли очиқлик, жўмардлик
Силк — қатор, тизим, ип (марварид каби тошлар ўтказиладиган)
Синеҳр — осмон, осмон гумбази; фалак
Сувайдо — юрак ўртасидаги қора нуқта
Сурий — суратга хос, суратга мансуб
Табдил — алмаштириш, ўзгартириш, тарих сапъатида тасҳиф-амали ёрдамида баъзи ҳарфларни бошқаларига алмаштириш. Баъзан сўзнинг маълум қисми ўзгартирилади
Тавқиъ — шоҳнинг ёрлиқ, буйруқ ва фармонларига қўйилган махсус белги. Шундай белги қўйилган буйруқ, фармон, ёрлиқ
Такмил — камолга етказиш, мукаммаллаш
Тамсил — мисол келтириш, ўхшатиш

Таржиъбанд — шеърда бандпинг такрорланиши. Бунда шоир вазни бир, қофияси турлича бўлган бир неча банд шеърнинг ҳар банди орасида маълум бир байтни такрорлаб боради; такрорланган байт ҳар банд охиридаги байт билан боғланиб бориши шарт

Таркиб — сўзнинг шеърий маъноси мураккаб бўлса, унинг муаммоли маъноси ёлғиз олинади. Асосий мақсад маънога қаратилади

Тасмия — ном қўйиш, аташ. Тарих айтиш санъатида назмда беркитилган исмни топишда ҳарфлардан бирининг номини айтиш. Шу ном топилиши лозим исмнинг бир қисмини ташкил қилган ёки исмга ишора қилган

Таъмия — беркитиш; муаммо ҳолига келтириш

Таърих — шеърда ҳарфларнинг сон қийматидан фойдаланиб тарихий шахсларнинг таваллуди, вафоти, бинойи хайрлар бунёди йилини сўзлар ёрдамида ифодалаш санъати

Устухонбанди — тузмоқ. таркиб бермоқ

Уқбо — нарги дунё, охират

Фатрок (қанжира) — юк боғлаш учун эгарнинг кетги икки томонига ўрнатилган тасма

Фахира — фахрланиш боис бўлган, шонли, ҳашаматли, гўзал, порлоқ

Фитрат — яратилиш; табиат, туғма табиат

Хайруланом — халқнинг яхшиси

Худ — лашкарбоши киядиган узун учли қалпоқ

Хулди барин — жаннат боғи

Хусуф — ой тутилиши

Шабака — панжара

Шарафа — кўнгира, муқарнас

Шероза — китобнинг муқовага ёпишган икки учини жузвлар сочилмасин учун ипак билан бежаб тикиш

Шодурвон — соябон, чодир

Шуққа — байроқнинг бошига боғланадиган парча латта

Қавси кузаҳ — ўқ-ёй, камалак (баҳор чоғларида осмонда рангбаранг бўлиб, ёй шаклида кўринадиган шуъла)

Қаррабо — май шишаси

Қатли жидол — қирғи жанг

Қол бидояси — сўз аввали

Қуддиса сирруҳу — тангри унинг сирини муқаддас тутсин

Қурс — тўғарак парса

Қутбул ақтоб — қутблар қутби, авлиёлар лақаби

Ғавс — мадад, мададкор

Ғавсул-ақтоб — қутблар мададкори

Ҳабола — ип, ришта

Ҳаспра — ўраб олинган муқаддас жой

Ҳижоб — парда, оралиқни тўсиб турадиган парса, тўсиқ; уят, уялиш

Ҳижлнишин — чимилдириқда ўлтирувчи

МУНДАРИЖА

Муқаддима ўрнида 3
Бисмиллаҳир раҳмонир раҳим! 6
Ҳазрати Шайх Аловуддин, қуддиса сирруҳу тарихи зикрида 6
Ибн Яъмини Қитъағўй вафоти тарихи 8
Садр уш-шариъа Абдулла ибн Масъуд ибн тож уш-шариъа вафоти тарихи 9
Хожа Салмон вафоти тарихи 10
Ҳазрати Саййид Алии Ҳамадоний, қуддиса сирруҳу вафотининг тарихи 10
Мавлоно Лутфуллоҳ Нишопурий вафоти тарихи . . 12
Хожа Жалолуддин Туроншоҳ вафоти (тарихи) . . 12
Ҳазрати Хожайи Бузург Хожа Баҳовуддин Шоҳи Нақшбанд, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи зикрида . . . 13
Хожа Ҳофиз Шерозий, қуддиса сирруҳу вафоти зикрида. 15
Хожа Камол Хўжандий, қуддиса сирруҳу вафоти зикрида 17
Алломайи Тафтазоний, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 19
Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг молики Комгор ҳукми билан Ўтрор қасабасида вафот тарихи . . . 22
Ҳазрат Амир Саййид Шариф, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 26
Ҳазрати Хожайи Муҳаммад Порсо, қуддиса сирруҳу вафоти зикрида 29
Ҳазрати Шоҳ Қосим Анвор, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 30
Мавлоно Ҳасан Қубравий вафоти тарихи 32
Паҳлавон Котибий вафоти тарихи 33
Улуғбек Мирзо зикри, «Мадрасайи Олий» биноси тарихи ҳамда вафотигача бўлган воқеалар тасвири . . . 35
Амир Шоҳий Сабзаворий вафоти тарихи 40
Мавлоно Шарафуддин Али Яздий вафоти тарихи . . 42
Ҳазрати Мавлоно Саъдуддин Кошғарий вафоти тарихи . 43
Шайх Озарий, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи . . 43
Хожа Абу Наср Порсо вафоти тарихи 44
Хожа Аҳрор, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи . . . 45
Халқлар сараси Ҳазрати Мавлонойи Жом тавваллуди тарихи зикри ва ул хайрулапом вафоти тарихи . . . 51
Мавлоно Шамсиддин вафоти тарихи 57
Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Руҳий, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 58
Амири Кабир Мир Алишер тарихи 61
Мавлоно Жалолиддин Даввоний вафоти тарихи . . 64
Мавлоно Муиниддин Фароҳий вафоти тарихи . . . 65
Мавлоно Ҳусайн вафоти тарихи 67
Мавлоно Абдуғафур вафоти тарихи 69
Мавлоно Фасиҳиддин вафоти тарихи 70

Мавлоно Ризвий вафоти тарихи 70
Мавлоно Биноий вафоти тарихи 71
Хожа Абдулла Марварид вафоти тарихи 72
Хожа Осафий вафоти тарихи 74
Умид шоирнинг вафоти тарихи 74
Мавлоно Фигорий вафоти тарихи 76
Хожа Абдулла Ҳотифий вафоти тарихи 77
Мавлоно Абтарий вафоти тарихи 81
Ҳазрати Шайх Худойдод, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 85
Фохираи Бухородаги Мир Араб Мадрасаси биносининг қурилиши тарихи 87
Мавлоно Аҳлий Шерозий вафоти тарихи 89
Ҳазрати Мавлоно Асомуддин алайҳирраҳма вафоти тарихи 90
Убайдуллоҳхон Ибн Маҳмуд Султон вафоти тарихи . 91
Абдуллоҳхон Ибн Кўчкинчихон вафоти тарихи . . 93
Ҳазрати Қутбул-Ақтоб Махдумий Аъзам, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 93
Мавлоно Мирали Котиб вафоти тарихи 96
Абдулазизхон Ибн Убайдуллахон вафоти тарихи . . 97
Бароқхон Тошкандий вафоти тарихи 99
Қутбул-ақтобий Ҳазрати Хожаи Калон Хожа Жуйборий, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 100
Шоҳ Таҳмос вафоти тарихи 102
Хожаи Хованд вафоти тарихи 111
Ҳазрати Қосимшайхи Азизон, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 114
Бадахшон фатхи тарихи 117
Мавлоно Зайниддин Абубакр Тойбодий, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи баёнида 120
Мулло Мунфиқий шоир вафоти тарихи 125
Мавлоно Урфий Шерозий вафоти тарихи 127
Хожа Ҳусайн Сапоий вафоти тарихи 129
Ҳазрати Мавлоно Содиқ вафоти тарихи 130
Абдулла Баҳодирхон вафоти тарихи 131
Ҳазрати Пирим Шайх, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 134
Қози Ноинда Зомиий вафоти тарихи 136
Ҳазрати Мавлоно Исматуллоҳ, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 138
Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ ва Ҳазрати Мавлоно Ноинда, қуддисасирруҳумо вафотлари тарихи 144
Ҳазрати Мавлоно Хожаги Амкапагий, қуддиса сирруҳу вафоти тарихи 145
Фазилатпаноҳ Мулло Назирий вафоти тарихи . . . 146
Саёдатмаоб, муртазавий нитисоб, қудватул-уламо, зубдатул-фузало Ҳазрати Амир Фатҳий, қуддиса сирруҳу, Ибн Амир Сайид Иброҳим вафоти тарихи 147
Зубдатул-муҳаққиқин, умдатул-мудаққиқин Мавлоно Юсуф Қаробогий вафоти тарихи 149
Луғат ва изоҳлар 151

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАН ВА ТЕХНИКА ДАВЛАТ ҚЎМИТАСИ
РЕСПУБЛИКА «МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ» ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ
МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ ИНСТИТУТИ

Шарафуддин РОҚИМИЙ

ТАРИХИ ТОММ

Муҳаррир *Ибодулла Шаймардонов*
Рассомлар *Зайниддин Фахриддинов*
Икром Шоабдуллаев
Мусаҳҳиҳа *П. Бобобекова*

Теришга берилди 21.10. 1997 й. Босишга рухсат этилди 18.02. 1998 й. Бичими $84x108_{1/32}$. Газета қоғози. Шартли босма табоғи 10.8. Нашр босма табоғи 11,75. Адади 7000. Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 193.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент шаҳри, Шодлик кўчаси, 6-уй. Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти, Тошкент, Отатурк кўчаси, 24-уй.

Тошкент китоб-журнал фабрикасида матн терилиб чоп этилди.
Биринчи Тошкент босмахонасида рангли расмлар чоп этилиб китоб муқоваланди.
Тошкент китоб-журнал фабрикаси. 700194, Тошкент шаҳри, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.
Биринчи Тошкент босмахонаси. 700002, Тошкент шаҳри, Соғбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.